МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

42

НОВИ САД * 1965

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA

PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENGES

42

Уредништво

Др РАЈКО ВЕСЕЛИНОВИЋ
Др СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ
Др СТЕВАН МЕЗЕИ
РАЈКО НИКОЛИЋ
РАСТКО РАШАЈСКИ

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

Зборник за друштвене науке издаје Матица српска
Излази трипут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон 46-09
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published three times a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice srpske 1
Tel. 46-09

ЗА ЗЕМЯТА И ЧОВЕКА

ЗБОРНИК

ЗА ПРИРОДНИ НАУКИ

42

PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA

ZA PRIRODNE NAUKE

ZBORNIK

MATICA SRPSKA

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA

PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENGES

42

Уредништво

Др РАЈКО ВЕСЕЛИНОВИЋ
Др СЛАВКО ГАВРИЛОВИЋ
Др СТЕВАН МЕЗЕИ
РАЈКО НИКОЛИЋ
РАСТКО РАШАЈСКИ

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

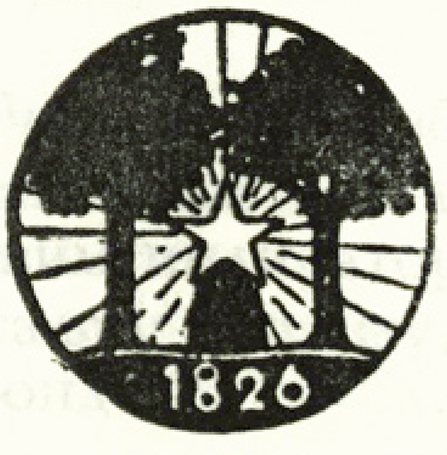
Зборник за друштвене науке издаје Матица српска
Излази трипут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон 46-09
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published three times a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice srpske 1
Tel. 46-09

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

42

НОВИ САД
1965

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Др Стеван Мезеи, Економска оцена положаја пољопривреде са регионалног становишта (Могућности аналитичке употребе органског састава друштвених средстава) 5

Др Драгоје Жарковић, Теоријски аспекти амортизације основних производних средстава 14

Карло Мирнић, Проблеми подруштвљавања културних вредности (Омасовљавање или диференцирање културних вредности) 35

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Василије Крестић, Писма због којих је Љубен Каравелов био затворен после убиства кнеза Михаила Обреновића 63

Шандор Месарош, Одјек рације 1942. године у мађарском политичком животу за време рата 76

Новак Петровић, Борбе за власт и територију у Срему у јесен 1943. 94

Др Миленко С. Филиповић, Прилог познавању веза између Крашована и Босне 121

Лазар Андрић, Основне школе у Змајеву од краја XVIII века до 1941. г. 125

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

Др Вук Винавер, Kis Aladár, Magyarország külpolitikája a második világháboru előestéjén, Budapest 1963, 256 p. 137

Бранислав Вранешевић, XII интернационални конгрес историчара у Бечу 139

НЕКРОЛОГ

Бранислав Вранешевић, Др Душан Ј. Поповић (1894—1965) 141

МАТИЦА СРПСКА
ЗБОРНИК ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Свеска 42 — 1965.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Др Стеван Мезеи

ЕКОНОМСКА ОЦЕНА ПОЛОЖАЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ СА РЕГИОНАЛНОГ СТАНОВИШТА

МОГУЋНОСТИ АНАЛИТИЧКЕ УПОТРЕБЕ ОРГАНСКОГ САСТАВА ДРУШТВЕНИХ СРЕДСТАВА

ПРЕТХОДНЕ НАПОМЕНЕ

Развитак и положај пољопривреде може се посматрати и оцењивати како са становишта целокупне привреде у једној земљи, тако и са гледишта привреде само једног региона, територије, какве су код нас републике, аутономне јединице и т. сл.; она се може ценити са агроекономског, као и са агротехничког становишта, итд. Овде је узета у обзир само прва могућност, имајући у виду СФРЈ, као и један од југословенских региона, Аутономну Покрајину Војводину.

Претходно треба упозорити да је овде реч о социјалистичкој пољопривреди, док је апстрахована приватна (индивидуална) пољопривреда, која (уколико је уопште има) мора бити укључена у општепривредни развој и битно зависна од друштвене пољопривреде. Тиме је парцелна пољопривреда спречена од капиталисања, те је на свој начин укључена у социјалистичку изградњу (поменута апстракција је могућа само из тог разлога). Овде исто тако неће бити говора о деловању привредног система, а ни о резултатима друштвеног самоуправљања у пољопривреди, мада и једно и друго (нарочито у Југославији) битно доприноси крупним резултатима послератног развитка пољопривреде.

Тежиште рада ограничено је на избор оних друштвено-економских показатеља који у истакнутом смислу могу бити најприкладнији за поменуту оцену. Међу овим индикаторима првенство је дато само једном, који заслужује детаљну анализу, — а то је органски састав друштвених средстава и фондова.

Аналитичка употреба органског састава пружа изванредне могућности за оцену о којој је реч, посебно за оцену регионалних момената у развитку пољопривреде. То је по свој прилици најрепрезен-

тативнији показатељ који одговара на постављено питање и који уједно показује и достигнути ниво друштвене производности рада. Ова констатација се, наравно, може верификирати само квантитативним доказом и применом у сваком одређеном случају.

I. ПРОБЛЕМ ПОЛОЖАЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ И ИЗБОР КРИТЕРИЈА ЗА ТУ ОЦЕНУ

Положај пољопривреде у једној земљи или само у једном региону, што је иначе само једна од компонената аграрног питања, добија изванредан значај нарочито због задатка који социјалистичко друштво на себе преузима — да је преведе на колективну пољопривреду. Затим, и због тога што је она једна од двеју привредних области која, будући у првом реду зависна од остале привреде (првенствено од индустрије), и сама повратно утиче на даљи општи привредни развој. Синхронизован развој целе привреде у великој мери зависи од пољопривреде, те је њен положај често онај моменат од којег зависи и темпо општег привредног развитка.

У прелазном периоду између капитализма и комунизма за пољопривреду је карактеристично да она носи трагове прошлости нарочито у том смислу да заостаје иза развитка индустрије. То се даље појачава чињеницом да она у почетку мора послужити и за даље подизање индустрије, јер нема другог извора за финансирање индустријализације (ако је, наравно, реч о заосталим земљама, па чак и о земљама у развоју). У том моменту се заостајање пољопривреде чак даље (бар релативно) појачава, о чему говоре примери већине савремених социјалистичких земаља.

За развој једне социјалистичке пољопривреде је, међутим, врло важно и интересантно питање — докле треба водити такву економску политику која потпомаже убрзану индустријализацију на рачун даљег заостајања пољопривреде? Јер ту постоји граница; ако се она пређе, онда то више не може бити корисно по целу привреду, па ни за саму индустрију од које и пољопривреда у првом реду зависи.[1]

Када је базична индустрија, дакле, бар у извесној мери већ изграђена, положај пољопривреде се битно мења, или би требало да се промени, јер једино то обезбеђује даљи оптималан развитак. Ту се и намеће питање — како ће се то мерити, који друштвено-економски показатељи могу ту бити најцелисходнији и најрепрезентативнији?

Положај пољопривреде у целокупној привреди у развоју може се мерити глобалним економским показатељима, као што су: друштвени производ и национални доходак паралелно у индустрији и пољопривреди односно целој привреди, затим обим инвестиција у тим областима, па структура радне снаге и становништва нарочито са гледишта село-град, итд. Сваки од тих показатеља има своје предности и своју намену, што се и користи у текућим анализама, затим приликом претреса реализације друштвених планова и у сличним приликама.

Овде је, ипак, дата предност једном другом показатељу који иначе није често у практичној примени (иако у теорији постоји сагласност о корисности те примене),[2] — то је поменути органски састав

друштвених средстава и фондова; дакле, индикатор опште друштвене производности рада који је своју примену (истина само теоријску) нашао још код Маркса. Данас овај показатељ постаје значајан нарочито зато што социјалистичке земље располажу и таквим подацима статистике који су класицима марксизма недостајали. Овај значај потиче и отуда што се производност рада у појединим привредним областима може само релативно изражавати: само кад се упоређује ниво производности рада у једној области са оном у другој, посебно у току низа година.[3]

Предности примене органског састава друштвених средстава и фондова не исцрпљују се, наравно, само истакнутом наменом; та примена може врло корисно послужити у инвестиционој политици, у проучавању кретања становништва и запослености, затим обима производње, текуће друштвене репродукције итд.

Поготово су изван сваке сумње предности у примени органског састава приликом проучавања регионалних момената, јер се може употребити за сваки регион посебно и динамично, што ће јасно указати на могуће привредне неравномерности у развоју. Регионална проблематика је иначе већ данас знатно развијена теоријска област истраживања, о чему сведочи и значајна литература, нарочито у социјалистичким земљама.[4]

II. ОБРАЧУН ОРГАНСКОГ САСТАВА У ПОЉОПРИВРЕДИ

Пошто смо се одлучили за овај друштвени показатељ (јер он боље обележава достигнути степен производности рада но други), одмах треба решити и својеврстан проблем: како тај састав обрачунати имајући у виду његову суштину, тј. да је то технички састав који се може изразити само кроз вредност, дакле вредносним саставом?

Ако систем статистике није подешен за ово израчунавање, онда се мора прибећи оријентационом прорачуну где се вредносни састав условно може узети као органски састав. То, наравно, неће бити сасвим адекватно, јер се технички и вредносни састав не крећу паралелно и у складу пошто, на пример, може расти вредносни састав а да у исто време опада технички састав, или да вредносни брже расте од техничког; овај последњи случај ће се често догађати у брзо растућој привреди.

Да би се обрачун органског састава за сада као вредносног састава успешно могао обавити, треба претходно обрачунати његове саставне елементе а то су најпре вредности константних и варијабилних друштвених средстава („константни и варијабилни капитал"). Овде је, наиме, реч о *предујмљеним* друштвеним средствима, дакле не о утрошеним које статистика редовно евидентира.

То претпоставља обрачун *броја обрта* друштвених средстава („обрт капитала") који за пољопривреду има битни значај. То питање ни теоријски још није довољно разрађено, иако су компоненте проблема већ давно познате.

Најпре, и без доказивања је јасно да је овај број обрта у пољопривреди мањи но у индустрији, што већ значи да ће тај мањи број

обрта изискивати, на пример, већи платни фонд и уопште већи капитал у пољопривреди но у индустрији. Ако бисмо, рецимо, узели да у обе области ради исти број радника уз исту стопу вишка вредности, онда би у пољопривреди био потребан већи предујам платног фонда („варијабилног капитала"), јер се он дуже задржава у току 1 обрта (пошто 1 обрт траје дуже времена). Често ће за већи број индустријских радника бити довољан и мањи предујам варијабилног капитала него за мањи број пољопривредних радника. Ово стога што ће се у пољопривреди варијабилни капитал у току једне године обрнути, на пример, само 1,5 пута (дакле једном потпуно и једном само половином сопствене величине), а у индустрији 2 пута више, тј. свега 3 пута, јер време једног обрта траје просечно само 4 месеца.

Исто важи и за елементе константних друштвених средстава и фондова („константног капитала") па ће и то изискивати посебне обрачуне. Пошто се та средства састоје из сталних и оптицајних фондова, исти број обрта (или одговарајући број обрта) треба применити и на други део константних средстава, тј. на оптицајна средства. Тек на основу свега тога могуће је исказати вредносни састав који се условно може прихватити као органски састав.

Један мој рад[5] показује интересантна кретања органског састава идући по републикама, која се на први поглед не слажу са подацима о техничкој снабдевености рада у пољопривреди и индустрији:

Органски састав и милиона динара основних средстава по 1 запосленом у индустрији и пољопривреди

	СФРЈ	СРС	СРХ	СРСЛ	АПВ
Органски састав у:					
Индустрији	39:1	41:1	33:1	34:1	37:1
Пољопривреди	21:1	23:1	19:1	22:1	24:1
Основних средстава по 1 запосленом у:					
Индустрији	3,6	3,4	3,1	3,7	2,9
Пољопривреди	3,7	4,1	3,3	4,1	4,2

(СФРЈ = Социјалистичка Федеративна Република Југославија, СРС = Социјалистичка Република Србија, СРХ = Социјалистичка Република Хрватска, СРСЛ = Социјалистичка Република Словенија, АПВ = Аутономна Покрајина Војводина).

Док техничка снабдевеност рада (овде исказана као динарски износ основних средстава, тј. „сталног капитала" по 1 запосленом) у СФРЈ показује значајну равномерност у индустрији и пољопривреди, јер се у обе области налази пласирана скоро иста сума (3,6 односно 3,7 мил. д по 1 запосленом), дотле — органски састав пружа сасвим другчију слику. Судећи по износу сталног капитала испало би да се обе привредне области налазе на истом техничком нивоу, што ипак није тачно.

Супротно од тога показује органски састав друштвених средстава: тај састав показује крупно заостајање пољопривреде иза нивоа

индустрије; у индустрији је скоро 2 пута виши састав но у пољопривреди. То упозорава на нужну опрезност приликом третирања различитих економских индикатора кад се ради о друштвено-политичкој оцени положаја пољопривреде.

Из табеле се јасно виде и регионалне разлике између појединих територија, где се види да је пољопривреда у Војводини највише развијена, јер има највиши органски састав у СФРЈ, док је њен индустријски органски састав знатно испод југословенског просека. Снабдевеност војвођанске пољопривреде основним средствима такође је понајбоља, али зато индустрија знатно испод југословенског просека, итд. (Слика би била далеко комплетнија када би се ови односи могли посматрати у току више година и кад би се на основу тога могле сагледати и даље перспективе; овде је то изостављено из техничких разлога, јер не располажем одговарајућим подацима из ранијих и каснијих година).

Из свега овога могу се извући многи економско-политички закључци. На пример — закључак да и на аграрним територијама брже треба унапређивати индустрију од пољопривреде, што знатан број теоретичара већ прихвата као главни регионални принцип. Задржаћу се ипак само на једном питању: то је акумулативна способност пољопривреде која проистиче непосредно из такве ситуације.

III. АКУМУЛАТИВНА СПОСОБНОСТ ПОЉОПРИВРЕДЕ

Питање акумулативности пољопривреде је често помињано питање и у теорији и у пракси; и без доказивања је јасно да је пољопривреда мање акумулативна од индустрије. Али, ако је то јасно, није то случај и са узроцима ове толико карактеристичне појаве. Теоријски говорећи, недовољну акумулативност пољопривреде могуће је свести на оне факторе који одређују количину односно масу вишка вредности у две привредне области. Разлике између двеју маса вишка вредности могу бити прецизно одређене кад се узму једнаке масе друштвених средстава које се улажу у две привредне области и онда пратити дејство тих фактора. Иста маса друштвених средстава пласирана у те области производи неједнаке масе вишка вредности из следећа три општа узрока:

а) Због неједнаког органског састава тих средстава, при чему виши органски састав даје мању масу вишка вредности а нижи органски састав већу масу вишка вредности; пољопривреда је ту, дакле у повољнијем положају од индустрије;

b) Због различитог времена промета, при чему дуже време промета смањује могућност постизавања одређене масе вишка вредности и обратно; пољопривреда је ту у неповољнијем положају;

c) Због неједнаког времена производње а унутар времена производње због неједнаког времена трајања времена рада, односно разних прекида који у међувремену (између два процеса рада) наступају; при томе дужи прекиди у процесу рада опет смањују могућност добијања веће масе вишка вредности а краћи прекиди омогућавају већу масу вишка вредности; у овом смислу се пољопривреда налази у из-

разито неповољном положају, јер су њени прекиди често веома дуги тако да чак већи део времена производње отпада на те прекиде.

Колико се ова анализа компликује може илустровати само напомена да сваки од тих фактора дејствује скроз противречно, никада хармонично. Узмимо само две илустрације. Што се тиче првог фактора, тј. органског састава, поменуто је већ да он у пољопривреди, због нижег нивоа но у индустрији, треба да донесе већу масу вишка вредности (кад су капитали исти, а и остали услови). То, међутим, не мора увек тако бити. Исти фактор може деловати и супротно; он може бити узрок чак мање масе вишка вредности. То ће се догодити у оним пољопривредним гранама где је трајање времена производње изузетно дуго, а рад се мало примењује, дакле у већем делу земљорадње. То се догађа (тј. маса вишка вредности је мања но што би иначе била) и онда кад је у таквој пољопривреди „сразмера употребљене људске масе . . . у сразмери према употребљеном постојаном капиталу увек већа, далеко већа неголи у индустрији, бар у доминирајућим гранама".[6]

Друга илустрација се односи на стални капитал који се примењује у пољопривреди. Као елемент константног капитала он се мора узети у обзир приликом обрачуна органског састава за који је речено да у пољопривреди доноси већу масу вишка вредности. Ипак, неки делови сталног капитала делују супротно. Такав је случај са многим пољопривредним машинама (на пример комбајн) које не служе целе године, већ понекад врло кратко време. Затим, поред кратке употребе у току године и век трајања тих елемената константног капитала, односно његовог сталног дела је кратак. Ова чињеница смањује могућност постизања додатног износа, што је могуће у индустрији где је искоришћавање машина далеко боље а дужи им је и век трајања. Иако стални капитал не може производити вишак вредности (па га према томе не може ни смањити), он може утицати на употребу расположивог капитала односно средстава и фондова друштва. И може утицати посредно на релативну величину вишка вредности (поготово ако има довољно радне снаге). Може се, дакле, констатовати да је за изједначавање органских састава капитала у индустрији и пољопривреди, овој последњој потребно више капитала него у индустрији, јер се само тако може паралисати деловање спорог обрта у пољопривреди.[7]

Срачуната и права годишња стопа вишка вредности у 1962. години

	Срачуната год. m^1		Права годишња m^1	
	СФРЈ	АПВ	СФРЈ	АПВ
Индустрија	276%	233%	829%	699%
Пољопривреда	100%	116%	149%	181%
Цела привреда	213%	181%	667,4%	394,5%

(Напомена: „Срачуната год. M^1 = Стопа вишка вредности срачуната на годину дана коју Маркс употребљава, на пример, у Капиталу II, у одељку „Обрт променљивог капитала", где је назива „стопа вишка вредности срачуната на годину дана уколико се изражава са: Годишње произведена маса вишка вредности"; Годишње обрнути променљиви капитал).

Све ово се јасно огледа приликом примене и таквих аналитичких величина каква је стопа вишка вредности срачуната на годину дана или годишња стопа вишка вредности (где се уместо израза „вишак вредности" може употребити — ако је то адекватније — стопа вишка производа или чак стопа вишка рада). Применом раније објашњених бројева обрта друштвених средстава и фондова добијамо следеће стопе за СФРЈ и АПВ:

Обе стопе вишка вредности показују далеко већу акумулативност индустрије од пољопривреде: срачуната стопа је два пута, права годишња стопа скоро четири пута већа у индустрији но у пољопривреди. Условно се може закључити — индустрија је скоро четири пута акумулативнија од пољопривреде!

ЗАКЉУЧАК

Политичко-економска оцена положаја и развитак пољопривреде указала је на осетљивост проблема, као и на разноврсне могућности квантифицирања те оцене. У раду је заступана идеја оцене на бази упоређења органског састава друштвених средстава и фондова у пољопривреди и индустрији. Истакнуте су предности примене органског састава — јер он јасно показује достигнути степен друштвене производности рада, а онда се и регионалне разлике помоћу њега могу доста прецизно изразити.

У раду је упозорено не само на потешкоће које се могу појавити приликом статистичке примене овог толико важног индикатора, већ је дат и један пример како се органски састав може обрачунати, макар само на бази вредносног састава. Централно место у овом квантифицирању налази се у обрачуну двеју величина: а) предујмљених друштвених средстава, и b) броја обрта тих средстава. Нарочито је значајан утицај броја обрта који у највећој мери доводи пољопривреду у неповољан положај.

Све бројчане величине показују коликих су размера неповољне економске околности у којима се пољопривреда у прелазном периоду између капитализма и комунизма развија. Ни једнака снабдевеност основним средствима („сталним капиталом") обе разматране привредне области није довољна да отклони те неповољне чињенице.

Са регионалног становишта је истакнуто важно теоријско питање: Којим темпом треба даље унапређивати пољопривреду и индустрију једног аграрног подручја? Којој области (од тих двеју) треба пружити предност? Изражена је сагласност са становиштем да и у случају регионалног развитка примат треба дати индустрији, а не пољопривреди.

На крају је дат осврт на акумулативну способност пољопривреде, нарочито у поређењу са индустријом. Уз помоћ нумеричких величина — срачуната и права годишња стопа вишка вредности — и квантитативно су показане битне разлике између двеју привредних области.

НАПОМЕНЕ

[1] У СФРЈ, на пример, ту границу обележава 1956. година, када се у пољопривреду почињу улагати знатнија средства но раније, јер је оцењено да њено даље заостајање повлачи за собом и недовољно брз темпо развитка целе привреде. У Војводини је, на пример, насупрот малим инвестицијама у целој декади 1947—56. године у износу од 81 милијарде динара, само за 6 година, у размаку од 1957. до 1962. године, уложено 232,7 милијарде динара само у пољопривреду.

[2] Види интересантне илустрације о томе у књизи: др Р. Стојановић, Теорија привредног развоја у социјализму, Београд, 1960. Истом питању је био посвећен и III конгрес Савеза друштава економиста Југославије, где су интересантни прилози и дискусије Чобељића, Давидовића, Мишића и других (објављено у Економисту бр. 1—2/58).

[3] О томе детаљније: К. Маркс, Теорије о вишку вредности, II, Београд 1954, страна 156 и даље, где се наводи пример када производност рада у пољопривреди апсолутно расте а ипак релативно опада, јер производност у индустрији расте још бржим темпом.

[4] На пример, у СССР-у, поменимо само: П. Алампиева, Экономическое районирование СССР, Москва, 1959, или — знатан број чланака, на пример, у часопису, Вапроси економики.

И у другим земљама се може запазити брз развитак ове области; в. на пример: Revue d'économie politique, 1/64, Париз.

[5] Још непубликован рад: Земљишна рента у теорији и пракси, Економски институт, Нови Сад, 1964. Подаци на бази завршних рачуна привредних организација из 1962. године.

[6] В. о томе детаљније: К. Маркс, Теорије о вишку вредности, II, од стр. 158—168.

[7] Овде није реч о бољем искоришћавању унутрашњих резерви или сличним мерама које су стално актуелне како у пољопривреди тако и у осталој привреди. И тим питањима се, на пример, у СФРЈ бави последња Резолуција Савезне скупштине о пољопривреди.

Dr Stevan Mezei

L'ÉVALUATION ÉCONOMIQUE DE LA SITUATION DE L'AGRICULTURE DU POINT DE VUE RÉGIONAL

Résumé

L' évaluation politico-économique de la situation et du développement de l'agriculture fait ressortir toute la sensibilité de ce problème, ainsi que des différentes possibilités de quantification de l'évaluation. Dans le présent travail on soutient une idée d'évaluation fondée sur la comparaison des structures organiques des moyens et fonds sociaux dans l'agriculture et l'industrie. On a souligné les avantages d'application de la structure organique — parce que celle-ci montre clairement le degré atteint dans la productivité sociale du travail, ce qui donne la possibilité d'exprimer d'une façon assez précise les différences régionales.

L'auteur attire l'attention sur les difficultés qui peuvent surgir pendant l'application statistique de cet indicateur si important, et donne un exemple comment on peut calculer la structure organique, ne fut-ce que sur la base d'une structure de valeurs. La place centrale dans cette quantification occupe le calcul de deux grandeurs: a) celle des moyens sociaux avancés, et b) celle du nombre de circuits de ces moyens. C'est surtout l'influence du nombre de circuits qui est importante parce que celui-ci pour la plus grande part amène l'agriculture dans une situation défavorable.

Toutes les grandeurs numériques font voir les proportions des circonstances économiques défavorables dans lesquelles se développe l'agriculture dans la période de transition entre le capitalisme et le communisme. Pas même la situation où les

deux domaines économiques examinés disposeraient de moyens de base égaux, ne suffirait pas à élimnier ces faits défavorables.

Du point de vue régional on a souligné une question théorique importante: Dans quel rythme doit-on faire avancer l'agriculture et l'industrie d'une région agraire? Auquel de ces deux domaines doit-on donner la priorité? On s'est mis d'accord avec le point de vue que même dans le cas où il s'agit du développement régional il faut donner la priorité à l'industrie, et non à l'agriculture.

A la fin, on a donné un aperçu sur la capacité accumulatrice de l'agriculture, surtout en comparaison avec l'industrie. A l'aide des grandeurs numériques — avec le vrai taux annuel de la plus-value — on a montré même qeuantitativement les différences essentielles entre les deux domaines économiques.

Др Драгоје Жарковић

ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ АМОРТИЗАЦИЈЕ ОСНОВНИХ ПРОИЗВОДНИХ СРЕДСТАВА

Амортизација основних производних фондова заузима важно место међу проблемима социјалистичке проширене репродукције. Технички прогрес доводи до све већег пораста средстава за рад, те питање њихове репродукције и правилног коришћења постаје све значајније како са становишта народне привреде тако и са становишта сваког предузећа. Сталан апсолутни пораст амортизационих фондова у социјалистичкој привреди истиче важност њиховог правилнијег израчунавања и коришћења.

Овај апсолутни пораст амортизационих фондова није само последица екстензивног ширења производње, него и њене техничке интензификације која се испољава кроз сталан пораст органског састава средстава. Иако технички прогрес доводи и до појефтињавања средстава за рад, до опадања капиталног коефицијента, на кретање величине амортизационих фондова снажнији утицај врши пораст органског састава средстава.

Методолошке основе решења питања преношења вредности средстава за рад на нове производе, као и одређивање суштине процеса њихове репродукције, представљају један од основних проблема теорије репродукције чије је основно научно решење које је дао Маркс омогућило да се покаже неоснованост вулгарних представа грађанске политичке економије о саморазвићу капитала.

Систем амортизације основних производних фондова има велики практични значај у организацији планске привреде и стимулирању предузећа на рационалније пословање.

Амортизационе стопе заједно с оценом вредности основних фондова одређују размер амортизационих отписа који су неопходни за правилно израчунавање цене коштања, амортизационог фонда, националног дохотка, економске ефективности нове технике, капиталног ремонта и модернизације основних средстава. Исправно решавање свих ових сложених проблема један је од битних момената за све већи пораст продуктивности рада.

У условима брзог техничког прогреса рационално коришћење постојећих основних производних фондова постаје све значајније, јер се технички прогрес испољава кроз њихово морално обезвређивање. Економија друштвеног рада и степен ефективности нове технике добрим делом зависе од износа неамортизованог дела вредности обезвређених

фондова који је у директној зависности од величине њиховог екстензивног и интензивног коришћења.

У овом раду ми ћемо се задржати на разматрању само неких, по нашем мишљењу најважнијих теоријских аспеката амортизације основних фондова.

I. МАТЕРИЈАЛНО РАБАЋЕЊЕ

1. У робној привреди средства за рад, као и свака друга роба, имају два својства — употребну вредност и вредност.

Под употребном вредношћу средстава за рад подразумева се њихова радна способност да се користе у процесу производње материјалних добара. Овако схваћена употребна вредност неког оруђа за рад није само његово природно и техничко својство (на пример: дуговечност, одговарајућа безбедност рада, тачност, квалитет производа и др.), већ исто тако његово својство да задовољава потребе друштва у производњи неког производа под конкретним економским условима: обезбеђење одређеног нивоа продуктивности рада, расходовања сировина, енергије, трошкова за његово одржавање итд., тј. оно треба да задовољава дату друштвену потребу према захтевима друштвено-нормалних трошкова производње. С изменом нивоа друштвених трошкова производње мењају се и захтеви друштва према датом средству за рад, мења се (пада) степен признања његове корисности. Под претпоставком да нека машина задовољава одговарајуће економске услове, њена употребна вредност (RS) одређена је њеном моћношћу, капацитетом (M) и веком трајања у употреби (V). Можемо је формулом овако представити:

$$RS = M \cdot V$$

Ово укључивање временског фактора неопходно је због тога што се, како је истицао Енгелс, употребне вредности роба разликују једна од друге између осталог и тиме што њихова употреба траје различито време. Када при дефинисању употребне вредности средстава за рад не бисмо укључивали овај временски фактор изгледало би да је она постојана, непроменљива величина. Неки економисти[1] је овако и схватају, што је по нашем мишљењу неодрживо. Током времена она се стално смањује било због измене њених природно-техничких својстава, или пак због измене економских услова производње. После t година она ће изгледати овако:

$$RS_t = M \cdot (V - t)$$

2. Смањење употребне вредности средстава за рад узроковано је, пре свега, физичким трошењем, до кога долази из два разлога — производног коришћења и дејства природних сила, а затим, на чему ћемо се посебно задржати, и моралног обезвређивања.

Утицај производног коришћења на употребну вредност оруђа приближно је пропорционалан, док се за утицај природних околности може рећи да је обрнуто сразмеран степену коришћења оруђа.

Размер трошења средстава за рад зависи од степена њиховог искоришћавања (броја смена, дужине сваке смене, интезивности рада) и од њиховог квалитета и дуговечности. Сем тога, трошење зависи и од тога да ли су средства за рад стационарна или не, од квалификације радника, правилности чишћења и подмазивања, начина чувања и одржавања, степена заштите од спољних услова итд.

Код неких средстава за рад, као на пример код грађевинских објеката, дејство спољних природних околности — „зуба времена", је првостепени фактор физичког трошења — губитка њихове употребне вредности. Код других, опет, као на пример код машина, преовлађује физичко трошење због производног коришћења — трења, загревања, покретања итд.

Проценат физичке истрошености средстава за рад *(i)* обично се утврђује на основу података о њиховом веку употребе, односно о њиховом учинку, а према формули:

$$i = \frac{t}{T} \cdot 100,$$

где је t — досадашњи век коришћења, односно учинак;

T — просечни очекивани век употребе за дату врсту оруђа, односно просечни очекивани укупни учинак.

Међутим, овако израчунат показатељ истрошености није довољно прецизан, јер овакво рачунање базира на више претпоставки.

Најпре треба истаћи да се овде претпоставља управо пропорционална зависност између степена истрошености и века употребе, односно учинка, док у стварности постоји неравномерност у кретању физичког трошења.

Нормативни век употребе, односно нормативни учинак, и стваран век употребе (односно стваран укупан учинак) сваког појединачног оруђа дате врсте могу се и знатније разликовати. У појединим случајевима одступања могу се кретати у интервалу $\pm$ 30%. Овде се, дакле, не узимају у обзир индивидуални услови коришћења појединих оруђа.

И најзад, при оваквом обрачуну истрошености полази се од претпоставке да истрошеност може да се креће и до 100%, али тога у стварности нема. С обзиром на ову околност наведену формулу би требало кориговати на следећи начин:

$$i = \frac{t}{T}(100 - L),$$

где L — означава нормативни проценат ликвидационе вредности оруђа.

3. Изучавање физичког трошења средстава за рад и његових законитости ствар је техничких наука. За економску науку физичко трошење је значајно као фактор који доводи до смањења вредности средстава за рад, што наступа као последица смањења употребне вредности. Но, због производног искоришћавања вредност средстава

за рад се не губи, њу конкретан живи рад преноси на нови производ у чијој се вредности она накнађује.

„Док производни рад претвара средства за производњу у елементе стварања неког новог производа, дотле се на другој страни збива себоба душа њихових вредности. Из истрошенога тела прелази вредност у новостворено тело. Али се ова себоба душа врши за леђима стварног рада. Радник не може да додаје нов рад, не може дакле да ствара нову вредност, а да не одржава старе вредности, јер рад мора да додаје увек у одређеном корисном облику, а не може га додавати у корисном облику а да производе не учини средствима за производњу других производа, чиме и преноси њихову вредност на нови производ. То значи да активни, живи рад, има од природе дар да додајући вредност одржава вредност . . .”[2]

Резултат производног трошења средстава за рад јесте, дакле, преношење њихове вредности на нове производе. „Рабаћење је (осим моралног) онај део вредности који стални капитал постепено уступа производу својим трошењем, по просечној мери у којој губи своју употребну вредност.”[3]

Како истиче Маркс, „машина у процес рада увек улази цела, а у процес оплођавања вредности само делимично. Она никад не додаје више вредности него што губи својим трошењем. Долази дакле до велике разлике између вредности машине и оног дела вредности који се периодично с ње преноси на производ. Показује се велика разлика између машине као елемента који ствара вредности и као елемента који ствара производ. Што је већи период у коме иста машинерија служи у истом процесу рада, то је та разлика већа.”[4]

Средства за рад преносе своју вредност на нове производе због тога што њихово коришћење представља неопходан услов дате производње и што је на стварање тих средстава за рад утрошено одређено друштвено-потребно радно време. Због тога радно време садржано у средствима за рад иступа као део радног времена нужног за израду датих производа, а вредност средстава за рад се у једнаким деловима преноси на све производе исте врсте који се помоћу њих израђују.

Полазећи од тога да су употребна вредност и вредност два различита својства робе, неопходно је правити извесну разлику између физичког трошења и преношења вредности средстава за рад. Те две појаве се међусобно не подударају увек: физичко трошење може постојати без преношења вредности (трошење због нерационалне употребе, због дејства природних сила изван граница друштвено-неопходних прекида у процесу производње, као и трошење изван граница друштвено-неопходне резерве средстава за рад), а исто тако и преношење вредности се може вршити без физичког трошења (морално рабаћење). С друге стране, постоји и квантитативно неподударање између физичког трошења и рабаћења (преношења вредности).

Физичко трошење средстава за рад одвија се неравномерно у току њиховог живота у производњи. Маркс[5] указује на три периода у животу машине: први период — период „детињих болести” (ма какве конструкције била машина, она у почетку у пракси показује недостатке који треба да се отклоне допунским радом); други период

— период „средњег узраста" у коме је физичко трошење најравномерније и релативно најмање, и трећи — старачки период, кад „старачки слаби материјал из кога је она створена".

Утврђивање стварне величине физичке истрошености средстава за рад за сада је још увек немогуће, те се она изражава посредно — преко рабаћења које се обрачунава као просечно, тј. узима се у обзир цео стварни век трајања у употреби неког средства за рад.[6]

Совјетски економист А. С. Консон сматра да економском мером физичког трошења у његовом апсолутном изразу могу служити трошкови на ремонт који је потребан да би се одстранило то трошење. Ово Консоново гледиште неприхватљиво је због његовог, по нашем мишљењу, погрешног третирања суштине ремонта.[7]

4. Амортизациони отписи кроз које се обрачунава рабаћење постоје тамо где делује закон вредности. Они се појављују у две форме — друштвеној и индивидуалној. Друштвени амортизациони отписи који отпадају на јединицу производа одражавају пренету вредност која је добила друштвено признање. Они се формирају као средња величина из индивидуалних амортизационих отписа који фактички постоје код различитих производних јединица у оквиру дате гране и који могу бити већи, једнаки или нижи од друштвених.[8] Ако се у неком предузећу средства за рад користе нерационално (с великим застојима, са слабом интензивношћу, ако превремено пропадају због слабог чувања), онда су индивидуални амортизациони отписи већи од друштвених. Ако се, напротив, у неком предузећу средства за рад користе боље него што је просек у грани, онда су они мањи од друштвених. Најзад, кад се индивидуални услови коришћења средстава за рад поклапају са просечним условима у грани, онда се индивидуални амортизациони отписи поклапају са друштвеним.

У првом случају разлика између индивидуалних и друштвених амортизационих отписа не добија друштвено признање и предузеће је не може реализовати. У суштини ова разлика представља прави губитак предузећа који се покрива из дохотка. У другом случају ова разлика представља извор екстра дохотка.

Теоријске схваћени, амортизациони отписи по јединици датог производа одређују се, дакле, просечном вредношћу датог вида средстава за рад у одређеној привредној грани, просечним степеном њиховог интензивног и екстензивног искоришћавања, просечним степеном њихове продуктивности, те средњим веком њиховог живота у производњи.

Неопходност обрачунавања рабаћења као средње друштвено потребне величине условљена је, поред неравномерности физичког трошења и немогућности његова стварног утврђивања, и следећим факторима:

— вредност средстава за рад преноси се на нове производе постепено, као одређени део у њима опредмећеног рада;

— величина рабаћења средстава за рад у датом периоду одређује се и веком њиховог трајања у производњи, који се утврђује као просечни за истоврсна средства за рад у зависности од законитости њиховог физичког трошења и моралног рабаћења;

— средства за рад не могу на нове производе пренети више вредности него што је имају, и
— на тржишту се формира цена која у датом моменту важи за све истоврсне робе без обзира где су произведене.

II. МОРАЛНО ОБЕЗВРЕБИВАЊЕ

1. Употребна вредност и вредност средстава за рад могу се мењати и под дејством фактора који нису непосредно повезани са процесом производње у коме се оне користе. Такав фактор јесте технички прогрес који доводи до промене економских услова производње. Овај утицај техничког прогреса на употребну вредност и вредност средстава за рад у робној производњи манифестује се кроз њихово морално обезвређивање.

„. . . Поред материјалног, пише Маркс, машина подлеже и једном тако рећи моралном рабаћењу. Она губи од своје прометне вредности уколико постоји могућност да се јефтиније репродукују машине исте конструкције или јој се као конкуренти јаве боље машине. У оба случаја, њену вредност више не одређује радно време које је у њој самој стварно опредмећено, па ма колико она иначе још била млада и пуна животне снаге, него радно време потребно да се она сама репродукује или да се репродукује боља машина. Стога је њена вредност више или мање пала.”[9]

На другом месту Маркс истиче да век употребе фиксног капитала „. . . скраћује непрекидно револуционисање средстава за производњу, које . . . стално расте с развитком капиталистичког начина производње. А услед овог револуционисања морају се средства за производњу и све чешће мењати и све је већа нужност да се услед моралног рабаћења стално замењују много пре него што су физички иживела.”[10]

Маркс је указао на суштину и основне форме моралног обезвређивања сталног капитала, али он, наравно, није залазио у детаљнија разматрања ове специфичне проблематике. Исто тако класици марксистичке политичке економије нису се упуштали ни у анализу овог економског феномена у условима социјализма.

2. Совјетски економисти, пак, са своје стране, нису све до 1955. године дали скоро ни један значајнији прилог у детаљнијем проучавању овог питања. Све до тада они су углавном негирали[11] категорију моралног обезвређивања основних фондова,[12] јер најчешће нису разумевали суштинску разлику између материјалне основе моралног обезвређивања и фактора који одређују његов карактер и друштвено-економске последице у условима капитализма и социјализма. Они су у моралном обезвређивању видели само његове последице у условима капитализма и неосновано су тврдили да оно у социјализму не долази до изражаја. С друге стране, пошто је морално обезвређивање у робној привреди тесно повезано са деловањем закона вредности, природно је да су они економисти који су негирали деловање закона вредности у социјалистичкој привреди истовремено негирали и категорију моралног обезвређивања основних фондова. Тако је код сов-

јетских економиста преовладавало мишљење да у условима социјализма замена старе технике треба да се врши само после њене пуне физичке истрошености, те да је то једно од преимућстава социјалистичке привреде у односу на капиталистичку. Интересантно је детаљније изнети и аргументе помоћу којих је најчешће оправдавано негирање моралног обезвређивања основних производних фондова.

Сматрало се да моралног обезвређивања у условима социјализма нема због тога што се основна средства која су технички застарела не морају избацивати из производње, већ се она предају на коришћење мањим предузећима. Но, при том се заборављало на сама чињеница предаје ових оруђа на коришћење мањим предузећима означава да су она морално обезвређена, да је њихова даља употреба у великим предузећима постала економски неефективна. Ова појава да се технички застарела оруђа крупнијих предузећа користе у мањим, делимично је карактеристична и за капитализам.

Други аргуменат који је истицан при негирању моралног обезвређивања у социјлистичкој привреди састоји се у следећем: средства за рад се у социјализму далеко боље користе него у капитализму, те успевају да се амортизују до момента кад треба да се замене новима. Ово тврђење је неодрживо због тога што је за социјализам карактеристично не само боље коришћење оруђа за рад, већ и бржи темпо техничког прогреса него у капитализму.

Полазна основа трећег аргумента јесте чињеница да у социјализму нема принудне замене старе технике новом, јер се технички развитак планира и замена старог оруђа новим врши се онда кад је то корисно са становишта народне привреде. Приметићемо овде само то да ова чињеница никако не показује одсуство моралног обезвређивања основних фондова, већ његове разлике у односу на морално обезвређивање сталног капитала.

Било је и предлога да се у социјализму категорија моралног обезвређивања замени категоријом техничког застаревања. Овим предлогом се у суштини такође негира морално обезвређивање. Техничко застаревање састоји се у ствари у томе да различити параметри раније израђених оруђа за рад (продуктивност, капацитет, прецизност) с развитком технике постају гори у односу на параметре нових оруђа. Због тога у поређењу с новом техником раније машине постају технички застареле. Ово застаревање средстава за рад повезано је с моралним обезвређивањем, оно је узрок његовог другог облика. Но, морално обезвређивање није исто што и техничко застаревање — ово последње је техничка а оно прво економска категорија, која показује колико су постојећа средства за рад изгубила од своје вредности под утицајем техничког прогреса а због њиховог техничког застаревања, као и због смањења њихове репродукционе вредности услед пораста продуктивности рада у њиховој производњи (први облик моралног обезвређивања).

Увидевши да морално обезвређивање првог облика уопште није повезано с техничким застаревањем оруђа за рад, ови аутори су га отворено негирали. Они су тврдили да се суштина моралног обезвређивања у социјализму састоји не у губљењу вредности (јер су негирали деловање закона вредности у социјалистичкој привреди), већ

само у скраћивању века трајања у производњи раније произведених средстава за рад. По њиховом мишљењу прва форма моралног обезвређивања не скраћује век службе оруђа рада, те према томе она у социјализму и не долази до изражаја. Међутим, то није тачно, јер се услови ремонта средстава за рад одређују односом трошкова које би захтевало њихово одржавање и трошкова које би захтевала њихова реновација. И што је машина јефтинија то ће, при једнаким другим условима, раније наступити моменат кад ће ремонт старе машине бити скупљи од набавке нове.

Ове погрешне теорије, по нашем мишљењу, нису нанеле много штете совјетској привреди. У условима оскудице средстава за рад, освајања њихове производње, изобиља радне снаге, у условима огромних потреба и великих задатака које је требало извршити у релативно кратком периоду, морално обезвређивање оруђа за рад споро је долазило до изражаја. Но, врло је позитивно што је XX конгрес КПСС иступио против оваквих гледишта која су већ била почела да постају кочница техничког прогреса у совјетској привреди у новим условима, јер негирање моралног обезвређивања у пракси доводи до мирног односа према искоришћавању застарелих оруђа, оправдава производњу застарелих типова машина и других средстава за рад.

3. После XX конгреса КПСС, па све до сада, морално обезвређивање основних производних фондова налази се у центру пажње совјетских економиста. У овом периоду у совјетским часописима и зборницима објављено је преко тридесетак чланака и студија специјално посвећених овом проблему.

Карактеристично је да више ни један совјетски економист не пориче постојање моралног обезвређивања у условима социјализма, али несагласност мишљења постоји по низу питања из ове области. Сматрамо да су кроз ове редове совјетски економисти дали значајан допринос економској науци. Ради истицања саме сложености проблематике моралног обезвређивања средстава за рад, укратко ћемо указати на неке њихове ставове по значајним питањима из ове области.

Већина совјетских економиста[13] повезује нужност постојања категорије моралног обезвређивања средстава за рад с техничким прогресом, примећујући при том да је оно својствено крупној машинској производњи, па према томе да постоји како у капитализму, тако и у социјализму. Али има и таквих економиста[14] који повезују морално обезвређивање са сваким техничким прогресом, те долазе до закључка да је оно својствено свакој друштвеној производњи, а не само крупној машинској.

Јединство гледишта не постоји ни по питању о губитку дела вредности средстава за рад при њиховом моралном обезвређивању.

Неки аутори[15] сматрају реалним губицима смањење вредности основних средстава због првог облика моралног обезвређивања. Као да друштво нешто губи ако научи да јефтиније производи основне фондове? Они не виде разлику у карактеру ових губитака у условима социјализма и капитализма. Други, пак економисти полазећи од правилне поставке да смањење вредности средстава за рад у вези с моралним обезвређивањем првог облика не треба у социјализму смат-

рати губицима, долазе до неприхватљивог закључка да у пракси нема потребе да се води рачуна о овој форми моралног обезвређивања.

Први облик моралног обезвређивања неопходно је у социјалистичкој привреди што тачније урачунавати ради постављања правилних узајамних односа између предузећа и друштва, који могу имати велики утицај на привредну делатност производних јединица.[16]

Међу економистима који признају неопходност урачунавања првог облика моралног обезвређивања основних фондова нема јединственог мишљења о путевима и методима тога урачунавања.

Једни економисти[17] сматрају да први облик моралног обезвређивања треба урачунати преко снижавања амортизационих стопа према обиму и размеру овог обезвређивања.

Други аутори[18] стоје на становишту да о првом облику моралног обезвређивања треба водити рачуна кроз израчунавање амортизације на бази репродукционе вредности основних средстава. При том се предлажу различити методи израчунавања те репродукционе вредности, но већина полази од тога да треба увести двоструку евиденцију основних фондова — по ранијим почетним ценама и по текућим ценама.

Иако први облик моралног обезвређивања за разлику од другог облика, садржи много мање важнијих теоријских проблема, ипак, по њима, како указасмо, постоје различита гледишта.

Због сложености и важности другог облика моралног обезвређивања пажња совјетских економиста највише је била усмерена у правцу проблематике коју он поставља.

И овде се ставови совјетских економиста разилазе. Мишљења су подељена пре свега по питању да ли је или није потребно урачунавати други облик моралног обезвређивања у амортизационим стопама. Совјетски економисти А. Первухин, А. Мјагков, В. Воротилов и др., полазећи од тога да средства за рад не могу преносити на производ више вредности него што то одговара њиховом материјалном рабаћењу у процесу производње, долазе до, по нашем мишљењу, неправилног закључка да морално обезвређивање другог облика не треба урачунавати у стопама амортизације.

Други аутори сматрају да се морално рабаћење другог облика мора урачунавати при одређивању амортизације, али се у предлагању конкретних начина тога урачунавања њихова мишљења разилазе.

П. Павлов, А. Степанков, П. Бунич и др., предлажу да се то урачунавање врши путем повећања амортизационих стопа, тако што би се оне одређивале полазећи од фактичког а не од могућег физичког века службе основних средстава у производњи. Д. Пиљменштајн такође сматра неопходним повећање амортизационих стопа у вези с моралним обезвређивањем другог облика, али не због скраћивања века трајања оруђа, већ због пораста њихове продуктивности. В. Газанчијан предлаже да се амортизационе стопе повремено коригују индексом моралног обезвређивања.

Академик С. Струмилин сматра да други облик моралног обезвређивања треба урачунавати једино путем стварања за рачун акумулације посебног фонда модернизације основних средстава, који би слу-

жио за благовремену замену застарелих и за модернизацију оних оруђа која почињу да застаревају. С. Канторер предлаже да се такав фонд ствара на рачун једног дела амортизације.

Ј. Кваша[19] повезује време наступања моралног обезвређивања с наредним капиталним ремонтом, који треба да буде последњи, и због тога се, по његовом мишљењу, урачунавање моралног обезвређивања може вршити формирањем стопа амортизације на основу века фактичке службе средстава за рад, чија би се дужина одређивала унапред, на бази предвиђеног броја нужних капиталних ремонта.

Већина совјетских економиста полази од тога да у основи амортизационих стопа у социјалистичкој привреди треба да лежи век стварне службе средстава за рад, али у предлаганим методима његовог израчунавања нема јединственог погледа. Неки аутори сматрају да се фактички век службе оруђа може одређивати на основу праксе из ранијег периода, узимајући за базу векове службе оруђа која су већ избачена из производње, тј. они предлажу да се будући услови предвиђају не на бази будућег кретања техничког прогреса и друштвених потреба, већ на основу искуства из прошлости. Против овог метода иступају А. Мјагков, Л. Кантор и др. који предлажу да се при израчунавању очекиваног стварног века службе нове технике полази од биланса оруђа у социјалистичкој привреди и обима друштвених потреба за тим оруђима.

У тесној вези с методама урачунавања другог облика моралног обезвређивања налази се и питање извора за покриће губитака до којих оно доводи услед превременог избацивања основних средстава из процеса производње. Ту разлике у ставовима такође постоје.

Једни аутори[20] сматрају да извор покрића тих губитака треба да буде национални доходак. Други совјетски економисти (нпр. А. Карапетјан) предлажу да се ти губици покривају на рачун цене коштања оног дела производа који ће бити израђен помоћу нових оруђа, путем укључивања неамортизованог дела вредности старих машина које се превремено избацују из производње у вредност нових средстава за рад. П. Бунич, И. Тихонов и др., сматрају да се ти губици могу покривати на рачун два извора: амортизационог фонда и чистог дохотка.

И на крају, неки совјетски економисти (П. Павлов, А. Степанков и др.) заступају гледиште да је морално обезвређивање средстава за рад таква појава која се одвија систематски из године у годину. Њима се противе А. Соколов, А. Мјагков, Ј. Кваша и др., који указују да се старе машине подвргавају моралном обезвређивању само периодично, тек онда када нове машине почињу масовно улазити у производњу и одређивати друштвено неопходне трошкове рада за израду јединице производа.

4. Проблем моралног обезвређивања средстава за рад живо интересује и економисте у другим социјалистичким земљама, нарочито у Пољској, Чехословачкој, Источној Немачкој.

Исто тако овом проблему поклањају велику пажњу и грађански економисти.[21]

У нашој економској литератури о проблему моралног обезвређивања до сада је објављено врло мало радова.[22] Чини нам се да је акту-

елност овог проблема и у нашој привреди правилно истакао др Ј. Стојановски у својој дискусији на III конгресу Савеза друштава економиста Југославије.

Уколико наша индустрија већ излази из фазе освајања производње низа оруђа за рад, уколико се већ решава проблем неискоришћене радне снаге и пошто ће издаци за њу показивати тенденцију сталног пораста, а посебно ради стимулирања увођења нове технике, неопходно је све више водити рачуна о моралном обезвређивању основних средстава и у нашој привреди. Отуда је важан задатак наших економиста да проучавају сложене облике манифестације моралног обезвређивања наших основних производних фондова.

III. АМОРТИЗАЦИЈА

1. Непосредни резултат материјалног и моралног рабаћења јесте формирање амортизационог фонда, као полазне тачке којој се враћа вредност средстава за рад која одговара њиховом укупном рабаћењу. Амортизациони фонд представља онај део вредности средстава за рад који је пренет на нове производе и који се кристализује у новчаној форми и поново се, после истека одређеног времена, преобраћа у полазни натурални облик. Амортизациони фонд се тако јавља као нарочита посредна форма у обнови средстава за рад. У сваком конкретном случају постојање амортизационог фонда у начелу сведочи о томе да је вршено производно коришћење средстава за рад и да су самим тим створене материјалне претпоставке за њихову натуралну надокнаду, тј. средства за рад се нису сама истрошила већ су се истрошила у производној употреби.

Појам амортизација обухвата укупност процеса вредносне репродукције, кружног кретања вредности средстава за рад, њиховог материјалног и моралног рабаћења, формирања одговарајућег новчаног фонда преко кога се врши надокнада in natura истрошених средстава за рад, кад ова изгубе своју употребну вредност.[23]

Амортизација је објективна економска категорија, јер њену материјалну основу чини постепено рабаћење средстава за рад у процесу производње, при чему се њихова вредност оваплоћује у новим производима као саставни део њихове вредности; она одражава величину друштвеног рада потребног за надокнаду у поризводњи утрошених средстава за рад.

Амортизација као економска појава није постојала само на оном степену развитка друштва кад је човек средства за рад узимао од природе у готовом облику.[24]

Ставови марксистичких економиста при третирању амортизације у основи задржавају Марксово гледиште по коме је амортизација објективна економска категорија, чију стварну основу представља укупно рабаћење средстава за рад, до кога долази у процесу њиховог прозводног искоришћавања.

Међутим, однедавно се код неких совјетских и наших економиста сусрећу понекад и сасвим другчија гледишта о овом питању, те ћемо се укратко на њих осврнути.

2. Концепција амортизације совјетског економисте Ј. Б. Кваше,[25] колико нам је познато, јединствена је у марксистичкој економској литератури, те јој се у томе погледу не може порећи оригиналност. Квашина теорија амортизације битно се разликује од уобичајеног поимања овог економског феномена. Суштинска разлика најпре потиче отуда што овај аутор посматра амортизацију искључиво са становишта расподеле укупног друштвеног производа, а не као категорију процеса производње конкретних роба.

Кваша започиње излагање своје теорије амортизације констатацијом да се „трошкови друштва на производњу коначног производа у датој години не изражавају ни у вредности нужној за замену средстава за рад, која су у посматраној години in natura избачена из производње, ни у вредности рабаћења, већ у свим улагањима у основне фондове која су извршена у датој години". А, затим наставља: „Чињеница да се средства за рад која се почињу користити у производњи тек у датој години стварно не истроше у тој години, нема значаја кад је реч о трошковима производње. Трошкови производње нису натурална, већ новчана, ценовна категорија. Трошкови на проширење основних фондова отплаћују се знатно касније, накнађују се у производњи наредних година, али су они учињени у текућој години и наспрам њих се налази укупан производ текуће године. И реални процеси формирања цена, пренапрегнутост коју подноси народна привреда у зависности од темпа проширивања производње, одређују се сваке дате године односом између коначног производа и укупних трошкова производње који у себе укључују сва капитална улагања у датој години у основне фондове.

Само при таквом обрачунавању трошкова производње и при таквој калкулацији друштвеног производа, а полазећи од њега и појединачног производа, може се отклонити противречност и неподударање између динамике продуктивности друштвеног рада, цена коштања, цена и низа других економских појава. Само такав рачун омогућује одражавање и мерење пренапрегнутости која се јавља у народној привреди при убрзаном проширивању производње.

У народно привредним размерама годишњи амортизациони отписи, који су потребни за одређивање трошкова друштвене производње, не могу се обрачунавати ни у обиму једнаком вредности средстава за рад која су у току године избачена из производње, ни у обиму вредности годишњег рабаћења, тј. они се не могу одредити полазећи од века употребе средстава за рад; они треба да се обрачунавају у износу једнаком капиталним улагањима у основне фондове у датој години. Отуда амортизациона стопа у области материјалне производње представља однос капиталних улагања у основне производне фондове у датој години према укупној вредности тих фондова."[26]

Укључивањем капиталних улагања у трошкове производње Кваша отворено прелази преко стварног рабаћења средстава за рад при њиховом коришћењу у производњи, где она губећи употребну вредност смањују и своју вредност која се преноси на нове производе и која једино представља трошкове оруђа за рад, како у изради појединих роба, тако и у друштвеном производу.

„Средства за производњу, писао је Маркс, губећи своју употребну вредност не губе уједно и вредност, јер у ствари њихова употребна вредност губи у процесу рада своје првобитно обличје само зато да би у производу добила неко друго обличје. Али колико је год за вредност важно да постоји у некој употребној вредности, толико јој је свеједно у којој постоји, као што то показује метаморфоза роба. Из овога излази да у процесу рада вредност прелази са средстава за производњу на производ само уколико средство за производњу, уз своју самосталну употребну вредност, буде губило и своју прометну вредност. Оно уступа производу само ону вредност коју губи као средство за производњу."[27]

Инвестиције у основне фондове нису трошак производње, јер се изградњом основних средстава не губи ни њихова употребна вредност, већ се, напротив, стварају и једна и друга. Оне су само део друштвеног производа који се поново улаже у производњу и постаће саставни део трошкова производње тек онда када та нова средства почну да се користе у производњи.

Укључујући капитална улагања у трошкове производње Кваша чини погрешку сличну већ давно познатој заблуди А. Смита који је саставне елементе вредности производа прогласио за изворе вредности.

Иако су у хипотетичким условима просте репродукције квантитативно једнаке, пренета вредност средстава за рад и годишња капитална улагања за њихову надокнаду in natura (под претпоставком да је брзина обрта средстава за рад једнака јединици); ни тада се ове две категорије не могу квалитативно изједначавати, јер вредност средстава за рад постаје део трошкова производње само оне године када се у процесу производње пренесе на нови производ. Тим пре се капитална улагања на проширену репродукцију, која представљају део новостворене вредности, не могу посматрати као трошак производње.

Квашина концепција амортизације очигледно противречи основним поставкама марксистичке политичке економије. Ова концепција по својој суштини значи не само негирање амортизације као процеса вредносне надокнаде постепеног рабаћења средстава за рад, већ и негирање амортизације као објективне економске категорије. Замењујући годишње рабаћење, које представља стварни износ трошкова средстава за рад, сумом годишњих капиталних улагања у основне фондове, Кваша погрешно представља процес репродукције не само основних средстава него и целокупног друштвеног производа. У основи овог схватања у суштини се налази неразумевање или свесно негирање марксистичке теорије вредности.

Теоријски потпуно неодржива, ова концепција амортизације, која пледира за једну јединствену амортизациону стопу у целој привреди, у пракси би довела не до решавања тако сложеног проблема као што је морално обезвређивање средстава за рад, како то мисли Кваша,[28] него до његовог потпуног занемаривања и непознавања.

Обрачунавање амортизације према Квашиној методи у пракси би довело до потпуног непознавања стварних трошкова средстава за рад у појединим предузећима и гранама, до немогућности одређива-

ња економичности производње, до немогућности оцене економске ефективности нове технике и економских граница коришћења старих машина, до немогућности познавања акумулације, чија апсолутна и релативна величина представља полазну основу при планирању темпа развоја народне привреде.

У народно-привредним размерама оваквим обрачунавањем амортизације део вишка рада урачунавао би се у вредности укупног друштвеног производа два пута: као трошак живог рада и као амортизација. Тако би се на стварне трошкове укупног друштвеног рада вршило додавање чија је величина једнака разлици између амортизације израчунате по методу који предлаже Кваша и стварне амортизације.

3. Донекле оригиналну концепцију амортизације такође заступа и совјетски економист Д. Степанов.[29] Он полази од тога да је амортизација вредносна категорија, али сматра да би било неправилно ову категорију третирати на исти начин у социјализму као у капитализму. Разлог за то он налази у констатацији да се у социјализму изменио облик деловања закона вредности; наиме, да се у социјализму уместо појединачних фондова амортизације формира јединствен амортизациони фонд, који у целости треба да се троши у току године.

„Укупан обим отписа за реновацију у току године (или било ког другог периода) треба израчунавати полазећи од нивоа друштвено-потребних трошкова за изградњу савременом техником опремљених објеката, који треба да замене производне фондове избачене из производње у току датог периода. Таквим одређивањем отписа за реновацију аутоматски се обезбеђује урачунавање моралног обезвређивања првог облика.

Према томе, у условима социјалистичке производње укупни обим годишњих отписа на реновацију треба да буде једнак репродукционој вредности основних фондова који се у току дате године избаце из производње".[30]

Да би образложио своју концепцију амортизације Степанов истиче да се, према његовом мишљењу, у социјализму вредност основних фондова преноси на укупан друштвени производ само у току оне године кад се ти фондови избацују из производње због дотрајалости. Но, он ову поставку ничим не доказује и уопште је не анализира.

Степанов заборавља да суштину објективног процеса преношења вредности средстава за рад на нове производе коју је објаснио Маркс, а коју смо напред изложили, не може изменити никакав облик робне производње, тј. да је она иста како у капиталистичкој тако и у социјалистичкој робној производњи, без обзира како се вршило обрачунавање и коришћење амортизационих средстава.

На овакву идеју Степанова је вероватно подстакла чињеница да се при класичном начину обрачунавања амортизације према просечном рабаћењу један део амортизационог фонда може користити као додајни извор акумулације. Он би изгледа хтео да се свођењем годишњих амортизационих отписа на суму репродукционе вредности основних средстава која се у току дате године избаце из производње елиминише улога амортизације као додајног извора акумулације. Међу-

тим, Степанов је пренебрегао чињеницу да коришћење дела амортизације за проширење производње никако не значи смањивање трошкова опредмећеног рада при изради роба, већ само могућност да се на основу специфичности кружног кретања репродуковане вредности средстава за рад прошири поље производње у натуралном, али не и у вредносном облику.

Погледајмо сада какве би практичне последице имала примена овакве концепције амортизације.

За ту сврху Степанов предлаже и образац за израчунавање јединствене амортизационе стопе у целој привреди. Он најпре истиче да се ради једноставности мора поћи од претпоставке да је век употребе свих основних средстава исти, да износи t година, тј. он полази од просечног века. Тада ће вредност основних фондова који су у току неке посматране године n избачени из производње бити једнака вредности основних фондова (V) који су уведени у производњу пре n—t година. Амортизациона стопа за реновацију (ar) тада ће се (при занемаривању ликвидационе вредности дотрајалих средстава) моћи израчунати према овом основном обрасцу:[31]

$$a_r = \frac{V\,(n\text{-}t)}{F\,(n\text{-}1)} \cdot 100$$

где је F (n-1) — вредност свих основних фондова на почетку године n или на крају године n-l.

До чега би довела примена овакве амортизационе стопе у народно-привредним размерама? До формалног смањивања стварних трошкова средстава за рад, што би било утолико значајније уколико је већа разлика између примењених и утрошених основних фондова и уколико је већи темпо прираста основних средстава. Дакле, до криве слике о структури друштвеног бруто производа.

А у појединим гранама и предузећима? До потпуно нереалних представа о стварним трошковима конкретних средстава за рад.

Прва, народно-привредна последица евентуалне практичне примене Степановљеве концепције амортизације сасвим је у складу са његовим гледиштем о суштини преношења вредности средстава за рад на нове производе и са самом том концепцијом. Међутим, и сам Степанов увиђа све тешкоће које се јављају кад се пређе на посматрање појединих грана и предузећа. Како их он решава? Констатацијом да није ни потребно да знамо колики су стварни трошкови средстава за рад (стварни и његовом смислу) у појединим гранама и предузећима, већ да се можемо задовољити њиховим познавањем у народно-привредним размерама! Ни постојећи начин обрачунавања амортизације, наставља Степанов, не може дати сасвим прецизну већ само приближну слику трошкова појединих средстава за рад, па тим пре се не може ни од примене његова метода тако нешто очекивати, додајемо ми.

У целини гледано, и Степановљева концепција амортизације не само да противречи марксистичкој теорији трошкова производње, него се налази у супротности и са насушном потребом да се знају ствар-

ни трошкови укупног рада у изради појединих производа, а у циљу што ефикаснијег планирања народно-привредних пропорција, што рационалније политике цена, прецизније оцене ефективности инвестиција и нове технике, доследнијег примењивања принципа расподеле према раду, не само ради веће „правичности" расподеле него нарочито ради што већег материјалног стимулирања колектива и појединаца за пораст економије друштвеног рада.

Међутим, практични разлози постизања одређених циљева економске политике у појединим гранама социјалистичке производње, с обзиром на конкретне у датом периоду специфичне услове, не искључују могућност парцијалне примене Степановљевог метода обрачунавања амортизације. Но, то може да буде само привремени изузетак а никако правило.

4. Наш економист Б. Мијић истакао је 1955. године у своме чланку „Да ли постоји проблем изгубљене амортизације"[32] мисао о амортизацији у социјалистичкој привреди која је врло слична гледишту Степанова, али је она код овог аутора остала сасвим неразрађена. Мијић пише: „. . . апсурдна је хипотеза да би у друштвеним размерама амортизациони фонд могао да располаже средствима чија висина одговара истрошеном делу вредности основних средстава",[33] али ову идеју не развија. Ово гледиште разликује се од Степановљевог само утолико што у себе не укључује неку нову теорију о томе како се вредност средстава за рад преноси на нове производе; засновано је, дакле, само на „практичним разлозима" да амортизација не треба да буде даљни извор акумулације. Но без обзира на то, за ово гледиште важе исти приговори и примедбе које смо учинили Степановљевој концепцији амортизације.

5. Једини критеријум преношења вредности средстава за рад на нове производе јесте њихово учешће у процесу производње роба, односно њихово материјално и морално рабаћење. Ако се не полази увек од овог критеријума, може се доћи до закључка да сваки губитак употребне вредности средстава за рад доводи до преношења њихове вредности на нове производе, да су чак изненадна природна стихија и ратови фактори који доводе до преношења вредности средстава за рад на нове производе и на тај начин до увећања вредности укупног друштвеног производа.[34] Обрачунавање амортизације и од средстава за рад која се привремено не користе у производњи (изван времена друштвено-неопходних прекида процеса производње) примењује се не само као фактор стимулације предузећа за боље коришћење основних производних фондова, него и због опасности моралног рабаћења тих фондова, што их погађа без обзира на то што леже неискоришћени.

При анализи амортизације треба јасно разграничити два процеса: с једне стране објективан процес амортизације који се одвија независно од воље и сазнања људи, и с друге стране субјективни процес — активност људи на одражавању квантитативне стране амортизације, њеном урачунавању.

Први процес економска наука треба објективно да разматра, независно од метода израчунавања амортизације, а други процес треба

да се анализира са становишта у којој мери одговара објективном процесу амортизације.

Стварни проблеми у вези са репродукцијом средстава за рад не могу се ликвидирати изменом метода израчунавања амортизације![35]

* * *

У овом раду покушали смо да сагледамо нека у политичкој економији социјализма доста спорна и релативно недовољно анализирана питања из области теорије репродукције основних средстава.

Сврха овог разматрања јесте покушај извесног доприношења правилнијем постављању неких методолошких основа за формирање што рационалнијег режима амортизације у социјалистичкој привреди.

Кроз теоријско-критичку анализу проблематике коју смо овде разматрали настојали смо да формулишемо и сопствене ставове и закључке, да допунимо образложења већ познатих ставова за које смо се и ми определили сматрајући их исправним, те да укажемо на неке врло сложене проблеме чија анализа превазилази оквире овог рада.

Детаљнији увид у радове савремених марксистичких теоретичара показује одсуство јединственог гледишта у схватању употребне вредности основних производних фондова.

Неки аутори под употребном вредношћу основних средстава подразумевају само њихов капацитет, без ширег укључивања временског фактора. На основу оваквог третирања употребне вредности изгледало би да је она постојана, непроменљива величина. Наше је мишљење да употребну вредност основних средстава треба схватити као њихову радну способност одређену њиховим капацитетом и веком трајања у употреби, тј. као укупан учинак који се у производњи може остварити њиховим коришћењем. Једино се на тај начин може разумети постепено смањивање употребне вредности средстава за рад до чега долази услед производног коришћења и дејства природних околности.

Употребна вредност средстава за рад није само њихово природно-техничко својство него исто тако и њихово друштвено-економско својство: средства за рад треба да задовољавају дату друштвену потребу према захтевима друштвено нормалних трошкова производње у датом периоду. На тој основи се може објаснити смањивање употребне вредности средстава за рад не само услед она два већ наведена фактора, него и услед техничког прогреса.

На основу таквог поимања употребне вредности средстава за рад и на основу схватања њихове вредности као друштвено потребног радног времена за њихову репродукцију, покушали смо да повежемо Марксове мисли о трошењу (губљењу употребне вредности) и рабаћењу (преношењу вредности), те да нешто детаљније анализирамо те процесе.

На основу тога одредили смо појам амортизације као укупност вредносне репродукције, кружног кретања вредности средстава за рад, њиховог материјалног и моралног рабаћења, формирања одговарајућег новчаног фонда преко кога се врши надокнада in natura истрошених оруђа.

У овом раду подвргли смо критичном разматрању гледишта неких совјетских и наших економиста по питању суштине амортизације уопште и у социјалистичкој привреди посебно. Показали смо да се њихова гледишта никако не могу довести у склад са основним поставкама марксистичке политичке економије и да су теоријски неодржива. Такође смо истакли да би практично усвајање ових концепција довело до криве слике о структури друштвеног бруто производа и до непознавања стварних трошкова основних средстава, што би могло да има низ негативних последица у привреди.

У основи ових погрешних теорија о амортизацији налази се посматрање амортизације искључиво са становишта расподеле друштвеног бруто производа, а занемарује се објективна основа амортизације — материјално и морално рабаћење, односно амортизација се не посматра као категорија производње конкретних роба.

Такође треба истаћи да смо се у овом раду критички осврнули на све оне аргументе који су истицани у совјетској економској литератури у периоду до 1955. године у циљу негирања постојања моралног обезбеђивања основних средстава.

И најзад, ради истицања сложености проблематике моралног обезвређивања и различитости и супротности гледишта по овом питању, дали смо кратак приказ неких резултата веома значајне и веома обимне дискусије совјетских економиста о проблемима моралног обезвређивања, вођене у периоду после 1955. године.

НАПОМЕНЕ

[1] Такво гледиште заступају, на пример, совјетски економисти С. Струмилин у своме чланку „Физический и моральный износ средств труда" („Вопросы экономики", № 8, 1956, стр. 48), и И. Чангли у књизи „Пути улучшения использования основных фондова в промышленности СССР". (Москва, 1954, стр. 15).

[2] К. Маркс, Капитал, I, стр. 152.

[3] К. Маркс, Капитал, II, стр. 126.

[4] К. Маркс, Капитал, I, стр. 311.

[5] К. Маркс, Капитал II, стр. 129.

[6] „Зна се из искуства, пише Маркс, колико се времена просечно држи неко средство за рад, нпр. извесна машина. Узмимо да њена употребна вредност у процесу рада траје само 6 дана. У томе случају она губи сваког радног дана просечно 1/6 своје вредности. На овај начин се израчунава рабаћење свих средстава за рад, то ће рећи колико дневно губе од употребне вредности и колико, саобразно томе, уступају од своје вредности производу." (К. Маркс. Капитал I, стр. 149—150).

[7] Имамо у виду Консонова гледишта на ремонт изложена у његовој књизи „Экономический анализ при проектировании машин" (Машгиз, 1955). Критички осврт на Консоново третирање ремонта дали смо у нашем чланку „Економски проблеми одржавања средстава за рад" (Економика предузећа, Бр. 12, 1964).

[8] „Кад се рабаћење и трошкови на оправке одређују према друштвеном просеку, долази се нужно до великих неједнакости, чак и за капитале пласиране у истој грани производње, који су једнаке величине, а и иначе се налазе под истим околностима. У пракси, нека машина итд. траје једном капиталисти преко просечног периода, код другог не толико дуго. Трошкови на оправке за једнога су преко просечних, за другога испод итд. Али, додатак робној цени који је одређен рабаћењем као и трошковима на оправке, исти је и одређује се према

просеку. Овим додатком на цену један, дакле, добија више но што стварно дода, други мање. (К. Маркс, Капитал II, стр. 131).

[9] К. Маркс, капитал I, стр. 326.

[10] К. Маркс, Капитал II, стр. 138.

[11] Изузетак представљају: А. М. Гинзбург, Проблема капитала в Советской промышленности, Москва, 1925. стр. 125—131, и В. Погонкин, О пределях морального снашивания о хозяйстве капиталистическом и хозяйстве социалистическом, „Под знаменем марксизма" № 2—3/1929. године.

[12] Видети нпр.: С. Струмилин, Очерки Совеской экономики, Москва, 1928, стр. 109—115; П. Хромов, Амортизация в промышленности СССР, Соцэкгиз, 1939, стр. 45; Л. Кантор, Амортизация и ремонт в промышленности СССР, Москва, 1949, г., стр. 17 и 20; БСЭ, том 2, II издање, Москва, 1950. стр. 291; П. С. Иванов, Основные фонды и производственне мощности промышленности СССР, и их использование, Москва. 1953, стр. 12; А. Аракелян, Основные фонды в промышленности СССР, Москва, 1938. стр. 36—41.

[13] Видети на пример: С. Струмилин, Физический и моральный износ средств труда, „Вопросы экономики." бр. 8, 1956. г.

А. Мягков, Моральный износ машин при социализме, Кандидатска дисертација, Москва, 1960;

А. Ноткин, Об использовании преимуществ социализма в развитии производственных силл, „Комунист", бр. 11, 1956,

[14] В. Газанчян, К вопросу о моральном износе и нормах амортизации основных фондов, Известия АН Арм. СССР (общественные науки) Выпуск 5, 1956.

[15] Нпр. А. Степанков, К. вопросу о воспроизводстве и амортизации средств труда, „Вопросы экономики", бр. 3, 1957.

[16] Тај утицај добро примећују А. Карапетјан, А. Митрофанов и др.

[17] Нпр.: И. Тихонов, Технический прогрес и моральный износ основных производственных фондов, „Финансии СССР", бр. 3, 1956.

А. Газулов и В. Князевский, Вопросы статистического изучения морального износа основных производственных фондов, „Вестник статистики" бр. 1, 1957.

[18] То гледиште заступају С. Струмилин, А. Мјагков, В. Воротилов, Н. Грачев и др.

[19] Я. Кваша, О нормах амортизации, „Вопросы экономики", бр. 7, 1957.

[20] На пример: А. Первухин, С. Струмилин, В. Воротилов.

[21] Видети на пример: Domar E. D., Essays in the Theory of Economic Growth, New York, 1957.

Webb J. J., Depreciation of fixed assets in aceountiug and economics, London, Low — books, 1954.

Grant E. L. and Norton P. T., Depreciation, New York, Ronald Press Co, 1955.

Грађански економисти у својим радовима углавном третирају микроекономске аспекте амортизације фиксног капитала, односно најчешће анализирају амортизацију као финансијску и калкулативно-књиговодствену категорију. Њихове ставове по тим питањима код нас је детаљније разматрао др инж. В. Зеремски у својој докторској дисертацији „О проблему амортизације", као и у низу његових чланака посвећених микроекономским питањима амортизације.

Пошто се овај наш рад односи на макроекономске проблеме основних производних средстава социјалистичке привреде и поред предње констатације разумљиво је да осврт на гледишта грађанских економиста, који и проблематици моралног обезвређивања прилазе са позиција сасвим другчијих од оних код марксистичких теоретичара, није нашао места у овом нашем раду.

[22] Специјално овом проблему посвећен је чланак Б. Краљића „Шрилог питању амортизације основних средстава" (Економист, број 1, 1951), и наш чланак „Морално обезвређивање средстава за рад" (Привредна изградња, бр. 6—7, 1961).

[23] У основи термина амортизација лежи латинска реч mors (mortis), што значи смрт. Од тога корена потиче француски глагол amortir који значи постепено слабити, умирати. Појам амортизација у почетку је означавао акт испадања имовине из грађанског обрта и њен прелаз у власништво цркве. У даљем времену под амортизацијом се почело подразумевати стално гашење дужничких обавеза. Тек са развојем индустријског капитала термин амортизације добија свој данашњи основни смисао: њиме се означава јединствени процес постепеног „умирања" средстава за рад и њиховог истовременог постепеног „васкрсавања".

[24] У вези с овим Маркс је истицао: „Ако замислимо почетак друштва, онда још не постоје произведена средства за производњу, дакле неки постојани ка-

питал чија вредност улази у производ и који се при репродукцији у истом размјеру мора да надокнади у натури из производа, у мјери која је одређена његовом вриједношћу. Али ту природа даје непосредно животна средства која не треба тек произвести. Стога она и дивљаку, који има да задовољи само мало потреба, даје времена, не да за нову производњу употреби још непостојећа средства за производњу, него да поред рада који стоји присвајање животних средстава датих од природе, претвара друге производе у средства за производњу, лук, камени нож, чамац итд". (Капитал III, стр. 782—783, лат.).

[25] Я. Б. Кваша, Амортизация и сроки службы основных фондов, АН СССР, 1959, Москва.

[26] Op. cit., стр. 9—10.

[27] К. Маркс, Капитал, I, стр. 149.

[28] „При нормирању амортизације путем укључивања капиталних улагања дате године у трошкове друштвене производње, тешкоће повезане с урачунавањем моралног обезвређивања првог и другог облика, нестају саме по себи: амортизациона стопа је јединствена,... применом те стопе у свим предузећима материјалне производње обезбедиће се средства једнака тим улагањима, и, према томе, у датом односу није важно колико је морално обезвређивање другог облика скратило век службе функционишућих средстава за рад, и колико је морално обезвређивање првог облика удаљило њихову репродукциону вредност од почетне." Op. cit., стр. 40—41).

[29] Д. Степанов, Определение норм амортизационных отчисленый при социализме, „Вопросы экономики", бр. 3, 1961

[30] Op. cit., стр. 131.

[31] Op. cit., стр. 131.

[32] „Економика предузећа" број 6, 1955.

[33] Op. cit., стр. 338.

[34] Чак и далеко даље од такве позиције иде И. Витез у своме чланку „Питање појма амортизације" („Економика предузећа" број 1/1956) кад тврди да се суштина амортизације не исцрпљује само у преношењу вредности средстава за рад на нове производе него и у свим другим облицима њиховог претварања (средстава за рад) из натуралног у новчани облик. У том смислу, према њему, амортизација обухвата и продају средстава за рад! („Ако се сложимо да формирана средства редовном амортизацијом са средствима добијеним продајом заједнички представљају трансформирано основно средство из натуралног облика у новчани, не видимо разлога да се то не оцени као *постојање два вида исте појаве*, метаморфозе основних средстава" — страна 20). Затим, према овом аутору, појам амортизације обухвата и премије за осигурање ако основно средство превремено пропадне, па чак и целокупни приход од изнајмљивања средстава за рад!!!

[35] „Природна је ствар, писао је Маркс, да начин вођења књига ни у чему не мења стварну везу ствари о којима се књиге воде." (К. Маркс, Капитал II, стр. 130.)

THE THEORETICAL ASPECTS OF THE DEPRECIATION OF THE BASIC MEANS OF PRODUCTION

by

Dr Dragoje Žarković

Summary

In the present paper the author analyses some of the rather controversial and yet insufficiently discussed questions of the political economy of socialism, dealing with the theory of reproduction of the basic means of production.

The author has attempted to establish a more adequate methodological basis for the forming of a more suitable depreciation system in a socialist economy.

On the basis of a theoretical and critical analysis of the problems under examination, the author has formulated his own positions and conclusions, supplementing the arguments in support of the existing positions to which he, too, subscribes considering them correct, and pointing to some highly complex problems the analysis of which lies beyond the scope of the present paper.

The author points out that a detailed insight into the writings of contemporary Marxist theoreticians reveals the absence of a uniform view as regards the use-value of the basic production fonds.

To some authors the use-value of the basic means of production merely means the capacity of these, without any wider inclusion of the time factor. Such an approach to the use-value would make it appear to be a constant, invariable magnitude. In the present author's opinion, the use-value of the basic means of production is to be considered as consisting of their working potential, determined by their capacity and their lifetime, i.e. as the total output which can be achieved by their use in production. The present author believes that it is only in this way that the gradual decrease in the use-value of the basic means of production con be prostood, which ensues as a result of their use in production and the effect of natural circumstances.

The author points out that the use-value of the means of production is not only their natural and technical quality, but also their socio-economical quality: the menas of production must satisfy the given social need in accordance to the requirements of the socially normal production expenses in a given period. On this basis we can explain the decrease in the use-value of the means of production not only owing to wear and tear, but also as a result of technical progress.

On the basis of the above conception of the use-value of means of production and of the view of their value as the socially required time for their reproduction, the present author ties up into a whole Marx's thoughts concerning wear and tear as a loss of utilization value and as a transfer of value, subjecting these processes to a more detailed analysis.

On the above basis the author has defined the notion of depreciation as the totality of value reproduction, the circular movement of the values of means of production, their wear and tear and moral depreciation, and the forming of appropriate financial funds for the natural replacement of worn out instruments of labour.

The author has made a critical survey of the views of some Soviet and Yugoslav economists concerning the essence of depreciation in general, and in socialist economy in particular, concluding that at the basis of these theories of depreciation — erronecus in his opinion — there lies a view of depreciation only from the viewpoint of the distribution of the social gross product, neglecting the objective basis of depreciation — the wear and tear and moral depreciation; in other words, these authors do not consider depreciation as a category of the production of concrete commodities.

Finally, mention should be made of the present author's critical comments on the treatment of the problems of moral depreciation in the Soviet economic literature up to the year 1955, after which he points to the results springing from the discussions of Soviet economists on the subject in the period after 1955.

Карло Мирнић

ПРОБЛЕМИ ПОДРУШТВЉАВАЊА КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ

ОМАСОВЉАВАЊЕ ИЛИ ДИФЕРЕНЦИРАЊЕ КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ

1. ПОЈАМ МАСОВНЕ КУЛТУРЕ

Оно што пада у очи у такозваном индустријском и урбанизованом друштву јесте појава све савршенијих средстава за масовну комуникацију и све већег слободног времена. Ти чиниоци не дејствују независно од историјски конкретних друштвених односа који их у својој суштини и циљевима условљавају.

Индустријализација и урбанизација омогућавају интеграцију људи у велике целине односно, њихову диференцијацију у мале, локалне, социјално слободне групе; омогућавају самостални развој непоновљиве индивидуе и у једној и у другој. Са културног становишта индустријализација и урбанизација стварају могућности за масовно, групно и индивидуално учествовање у стварању и потрошњи културних вредности. У том правцу природа слободног времена одређује стварне могућности и стварни ниво учествовања масе, група и индивидуе у културном стваралаштву и потрошњи.

Целокупан процес повезивања масе, слободних група и индивидуе у индустријској и урбанизованој средини обавља се преко средстава за масовну комуникацију која преносе културно стваралаштво на друштво — масу, групу и индивидуу, а и примају и непосредно прате утицај потрошача културних вредности. Свако даље материјално јачање друштва уз демократизацију, социјализацију друштвених односа омогућава да средства за масовну комуникацију буду и средства за групну, затим и за индивидуалну комуникацију у исто време; да прате у исто време укус масе, слободних друштвено-културних група и индивидуе. Средства за масовну комуникацију повезују културно стваралаштво и потрошњу. Она су израз могућности и потребе у исто време учествовања великих људских комплекса у стваралаштву и потрошњи. Међутим, са своје стране она својом функцијом механичког умножавања, преношења служе и као основ за сваку културну комуникацију у друштву без које не би било могуће друштвено повезивање производње и потрошње културних вредности. Из свега овога нужно следи да, ако о масовној култури жели да се искаже нека целовитија критичка мисао, њу неопходно треба посматрати бар у три односа, а то су: а) масовна култура у односу на стваралаштво, културну

производњу, b) масовна култура у односу на потрошњу културних вредности, c) и масовна култура у односу на чињеницу умножавања и преношења културних садржаја.

У том погледу у савременој буржоаској културној антропологији постоји принципијелна контроверза која у великој мери указује на кризу ове науке у капиталистичком друштву. Већина теоретичара уопште није конзеквента у стварању свог генералног концепта масовне културе. Појам масовне културе увек ограничавају, те или само говоре о масовном културном стваралаштву, или потрошњи, или преношењу. Само најеминентнији културни антрополози увиђају да између тих чиниоца постоји бар функционална веза ако ништа више. Зато ако говоримо о култури за масе, претпостављамо увек и културу саме масе. Једна без друге се не могу замислити. Даље, немогуће је ни критиковати ни одбранити масовну културу, осим ако се то не учини у сва три наведена односа.

У савременој грађанској културној антропологији[1] полази се од изједначавања масовне културе: 1. са серијски, конвејерски, механички, машински итд. произведеном културом односно произведеним духовним вредностима; 2. са конформистичком нивелисаном, хомогенизованом итд. потрошњом културних вредности; 3. са таквим умножавањем и преношењем културних вредности који имају само један једини ниво. Будући да је и културно стваралаштво стандардизовано, шематизовано, шаблонизовано итд., а потрошња хомогенизована — умножавање и преношење културних вредности се увек врши у једној равни — у равни аморфно схваћене масе која не зна ни за групну ни за индивидуалну структурисаност ни у односу на стваралаштво ни у односу на потрошњу културних вредности.

Савремена грађанска културна антропологија показује комплексни механицизам у обликовању теорије масовне културе у свим односима. Она се заснива на преношењу свих законитости индустријске производње и у односу на културно стваралаштво и у односу на потрошњу културних вредности. Она такође тврди да их чињеница умножавања културних вредности чини и садржајном и обликовном девалоризованима, неаутентичнима (наиме полази се од контра-теорије која тврди да духовна — културна вредност може да буде само појединачна, неумножива). Масовна култура се на овај начин у савременој буржоаској антропологији једнострано условљава законитостима индустријске производње уместо законитости робне производње уколико су у питању капиталистички друштвени односи. Технички детерминизам обично замењује социјални детерминизам, а вулгарни материјализам — дијалектички и историјски материјализам.

Поред тога савремена буржоаска културна антропологија пати и од естетицизма, уколико масовну културу схвате само као умножену, преко средстава за масовну комуникацију преношену књижевност и уметност. На тај начин се област духовне културе веома сужава. Међутим, чак и на тај начин сужен појам духовне културе као масовне културе (уколико она улази у орбиту умножавања и преношења преко средстава за масовну комуникацију) буржоаска културна антропологија даље сужава уколико сматра да масовна култура није ништа друго до умножен, технички омасовљен и друштвено раширен

кич и шунд-вредност. Мање-више сви грађански теоретичари изједначавају масовну културу са брутално, вулгарном културом која стоји насупрот елитарној култури, култури елите. При томе се свесно или несвесно не види да истинске културне вредности стоје увек изван и изнад елитарног оквира већ самим тим што изражавају и обликују проблеме друштва а не неке затворене групе; што на друштво желе да утичу, да га преображавају. Исто тако, истинске културне вредности се не могу изједначити ни свести на неки аморфни масовни ниво.

Масовна култура посматрана чисто као техника умножавања, преношења може да умножава и да преноси на друштво у свим друштвеним односима и лажне и истинске културне вредности; великом комплексу људи може да да и пружа лажне али и истинске културне вредности; може да пружи шансе и истинским културним стваралоцима а и шарлатанима итд. Масовна култура посматрана као техника преношења је увек у служби одређених друштвених односа, а ти друштвени односи зависно од свог напредног или демократски социјалистичког, или назадног, класног, елитаристички и бирократски капиталистичког карактера доминантно утичу на то шта ће пре свегаући у орбиту омасовљења: да ли претежно истинске, аутентичне културне вредности или оне лажне. А то и јесте срж проблема.

Масовну културу у овој студији схватамо као техничку могућност умножавања, преношења истинских и лажних културних вредности преко средстава за масовну комуникацију у исто време. На тај начин стварамо неопходне услове за то да масовну културу испитујемо као друштвено-структурисану културу. На тај начин масовну културу одређујемо доминантним типом друштвених односа који одређују циљеве културне политике, а према тим циљевима и главну оријентацију праксе умножавања више истинитих или више лажних културних вредности. Изједначавање масовне културе било са лажном било са искључиво истинитом културном вредношћу ствара непремостиве тешкоће у свакој даљој макро-социолошкој, теоријској, а још више у микро-социолокшој емпиријској анализи.

1.Сходно томе, изједначавање културе одређеног типа друштва са културом „неке" аморфне масе, са хомогенизованом нивелисаном конформистичком културом која има апсолутне друштвене границе у потрошњи — мора отпасти самим тим што такве масе која је јединствена, неструктурисана класно неусловљена у свом културном укусу — нема.

2. Немогуће је масовну културу схватити и као апсолутно серијски произведену културу, јер масовна култура није само кич и шунд, није само култура састављена по рецепту, по одређеним дозама, него је и умножена истинска, аутентична културна вредност. Вредност социолошке анализе се састоји у томе да открива, када може, зависно од друштвених односа највише истински или лажних културних вредности да улази у потрошњу и у умножавање на основу истоименог стваралаштва.

3. Масовну културу није могуће схватити ни као културу која ствара, троши и умножава искључиво просечне културне вредности. Сам просек у стварању, потрошњи и умножавању увек се може налазити на вишем или нижем нивоу, а то баш зато што се формира на

више или мање истинским културним вредностима; зато што је увек просек нечега што није просек. Проблем „par exellence" није у томе што се поводом социолошког испитивања масовне културе увек формира неки мисаони, имагинарни, теоретски „просек", него у томе што се и просек створених, трошених и умножених културних вредности може јављати на вишем или нижем нивоу зависно од природе културних вредности на чијем се основу формира, зависно од дејства и потреба друштвених односа. Том просеку, или, како се каже у савременој антропологији, хомогенизацији виших и нижих културних вредности придајемо изванредан значај, јер је централни проблем у социолошкој анализи масовне културе. Хомогенизација, просек може да се формира ближе или даље од истинских односно лажних културних вредности. А циљ ове студије и јесте у томе да то покаже.

Овај рад је само део једног великог већ написаног рада. Због ограниченог простора само летимично проучавамо проблем „попросечења", хомогенизације културних вредности у масовној култури. Генерални социолошко-политички оквир у којем посматрамо масовну културу јесте: масовна култура је класна култура и не може да буде нешто друго. Она није култура неке аморфне, неструктурисане масе у друштву. Она је вазда условљена класним, друштвеним односима. У капиталистичком друштву она је култура владајуће класе која се шири изван своје класне границе, а прилагођава се образовном нивоу и социјалном положају осталих класа. Ни у социјалистичком друштву масовна култура није култура неке аморфне масе, него антрополошки структурисаног, интегрисаног и диференцираног радничког друштва. Тачније, у социјалистичком друштву само је оно схватање културе социјалистички оправдано које говори о јединственој друштвеној култури — која интегрише и диференцира духовни живот у социјалистичком друштву у исто време али не на класном него све више на антрополошком основу. Социјализам не негира улогу омасовљења у стваралаштву, потрошњи и преношењу културних вредности. Улога умножавања истинских културних вредности је и у социјалистичком друштву стално актуелан проблем. Међутим, социјалистичка култура се ипак не претвара у културу неке аморфне масе него у културу која у исто време припада друштвеној заједници, слободној асоцијацији културних људи и појединачној индивидуи. Зато када говоримо о масовној култури у социјализму, подразумевамо пре свега преношење културних вредности уз помоћ средстава за масовну комуникацију; на основу тога ширење, стварање и преношење што више истинских и све мање лажних културних вредности у друштву и за друштво. Те културне вредности у исто време и интегришу и диференцирају духовни живот у социјалистичком друштву.

2. СОЦИОЛОШКО-ПСИХОЛОШКИ АСПЕКТ (ХОМОГЕНИАЗЦИЈА И МЕШАЊЕ КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ)

Грађанска културна антропологија и социологија културе истичу као једну од основних карактеристика масовне културе њену функцију хомогенизације у креацији и конзумацији виших и нижих културних вредности.[2] Масовна култура својеврсно изједначава више

и ниже културне вредности које пружа за задовољавање или стварање нових културних потреба конзумената. Народна култура по правилу не зна за хомогенизацију и конзумацију кича са једне и авангардних тековина са друге стране. Ни аристократски затворена субкултура владајућих класа не зна за хомогенизацију различитих културних вредности. Народна култура и аристократски затворена култура владајућих класа, дакле, искључују различит ниво културних вредности, јер се оне заснивају на историродним културним потребама, док се масовна култура заснива на разнородним културним потребама. Насупрот томе културне вредности ниже и више врсте по свом пореклу јесу главна карактеристика масовне културе која се, као што је речено, заснива на веома хетерогеној и разноврсној публици. Масовна култура многобројне групе укључује и нивелише их у једну замишљену тоталност, општу публику конзумената културних добара. У тој целини вештачки су изједначаване све културне разлике на п р о с е ч н и ниво. Масовна култура том просечном конзументу културних добара говори, а просечном конзументу не би могла да говори кад не би стално вршила хомогенизацију културних добара и вредности. Карактер конзумената, сложеност њихове групе, диспропорционалност и немогућност:

a) приближавања различитих културних добара, и

b) различитог приближавања истих културних добара при садашњим друштвеним односима и у садашњој организацији масовне културе разним конзументима, чине нужном хомогенизацију истих. Она је условљена, а са своје стране још више омогућава мешање различитих културних вредности добара — то је њен данашњи садржај и недостатак.

Немојмо сад улазити у питање које се у вези са тим гланим обележјем масовне културе најчешће поставља: наиме, да ли масе намећу хомогенизацију масовној култури, те добијају од ње оно што траже, или масовна култура намеће појаву хомогенизације културних вредности масама? — јер суштину тог функционалног односа одређујемо са обе стране. Али, био би пропуст кад се не би изложило куда води хомогенизација, свеједно да ли се има у виду њен *a)* симплификаторски, *b)* иманентни, *c)* или механички облик — које Клосковска издваја. А. Клосковска је прва увела то разликовање у хомогенизацију. При томе, симплификаторска хомогенизација упрошћава садржај и облик културних вредности; иманентна хомогенизација оставља и садржај и облик нетакнутима, али умножава само ону вредност која за то има све могућности у односу на широк круг људи и публике; а механичка хомогенизација означава коегзистенцију лажних и истинских, нижих и виших културних вредности.

Обично се сматра да хомогенизација масовне културе утиче на деперсонализацију конзумената културе. То је само делимично тачно, јер деперсонализација конзумената не наступа на подједнак начин у свим облицима хомогенизације. Тачније је то да хомогенизација доводи до комформизма потрошача културних вредности. А по нашем мишљењу комформизам се само условно може изједначити са деперсонализацијом, а то значи, само у оном случају кад и једну и другу појаву схватамо спектрално широком појавом која има своје степе-

нице. Иначе деперсонализације и комформизам се не могу изједначити. Ни мало није свеједно на ком просечном нивоу се појављује и сам комформизам у конзумацији изазван комформистичком производњом културних добара. Хомогенизација заиста може да значи спречавање развоја личности, чак тотално губљење личности (но обично она онда још није формирана), али може да значи и усклађивање личности са другим личностима, затим губљење од своје личности да би се исто толико примило од друге. — За комформизам у конзумацији културних вредности подједнако је знала и народна култура и аристократски затворена култура владајућих класа. То није специфична појава за масовну културу. Једна врста комформизма у конзумацији и производњи културних вредности која, међутим, не упропашћује личност него је утицајем друге личности обликује — вероватно ће постојати и у вишим културама будућности, свеједно да ли ћемо ту културу назвати комунистичком или не. Само потпуна хомогенизација (што је немогуће јер она увек има своје степенице и крајњу границу преко које се не може) може да доведе до потпуног комформизма који заиста значи деперсонализацију и резигнирано препуштање масовном детерминизму на овај начин већ дехуманизованог човека и масе. — Али такву хомогенизацију лакше можемо себи представити чисто мисаоно него што би се она и приближно могла реализовати у макар каквој масовној култури. Може се доказати да је симплификаторски тип хомогенизације у масовној култури претежно карактеристичан за капиталистичко друштво, те нарочито доприноси деперсонализацији и дехуманизацији човека и масе као потрошача културних добара. Међутим, може се доказати и супротно, на пример за социјалистичко друштво где исти овај пут може евентуално да носи васпитне циљеве, и уопште не мора увек да буде лишен стварног истинитог садржаја. За деперсонализацију и дехуманизацију конзумената културних добара знатно већу кривицу сноси често сама класна страна (тј. шта, на који начин и коме се хомогенизује) него ли техничка страна хомогенизације у масовној култури (тј. чињеница што се хомогенизује). У каснијој анализи може се показати да појединi облици хомогенизације не могу бити везани искључиво за једно друштво (рецимо капиталистичко), да је хомогенизација као таква заједничка појава у масовној култури свих индустријских и урбанизованих друштава. Зато хомогенизација по нашем мишљењу не може објаснити проблем деперсонализације, мада потенцијално може да јој допринесе, утолико пре што је она структурално — организациони облик масовне културе која може да носи веома напредне културне садржаје који васпитавају и развијају личност и масе, а могу их и дехуманизовати. Прву или другу појаву, дакле, треба објаснити оним садржајима који улазе у масовну културу, које она шири, а који су ширени према одређеним класним циљевима, класно условљеним интересима у друштву.

Мисао Маркса да идеје владајуће класе путем хомогенизације постају владајуће у односу на друштво, управо указује на то да се у друштву увек шири известан комформизам карактеристичан за цело друштво, за све групе и људе. У класном друштву класни културни интереси једне одређене групе желе да се претворе и да се представе

као опште друштвено-културне идеје, негирајући културне интересе свих осталих друштвених група, свих других типова личности осим типа из владајуће класе.

Питање је да ли ће будућа органидација друштва у масовној култури дозвољавати испољавање садржаја друштвене заједнице (масе), група и личности у исто време, или не? Да ли ће нова организација друштва масовне културе дозвољавати испољавање нонкомформистичких и комформистичких црта садржаја и облика у исто време, у креацији, конзумацији и преношењу културних вредности?

По нашем мишљењу успостављању равнотеже између комформистичких и нонкомформистичких обележја у стварању и рецепцији духовних културних вредности много ће допринсити то што оне неће у будуће оправдавати, нити ширити класне политичке, економске и моралне интересе, што је данас још толико карактеристично и за социјалистичко и за капиталистичко друштво. Нови тип културе, према томе, требало би да изрази само друштвено-издиференциране и интегрисане интересе масе (шире друштвене заједнице), групе и личности; она је и масовна-заједничка и немасовна-групна и индивидуално издиференцирана у исто време. Ова нова чињеница заиста би одузела к л а с н у основу хомогенизације културних вредности (мада то још уопште не би значило и нестајање те појаве).

Обично се наводи да деперсонализација и дехуманизација личности наступају тиме да конзумент културних вредности, ступајући у културни-духовни однос, све мање представља сам себе, своје личне критерије и укус, а све више критерије и укус неке културне установе, а нарочито средства масовне комуникације. Међутим, ако и није било то да су конзументи културних вредности заступали критерије средстава масовне комуникације, јер она нису увек постојала, ипак је сигурно да је тога увек било и у народној култури и у аристократски затвореној култури владајућих класа; конзументи су и тамо један део свог „личног укуса" и критерија транспоновали на културну установу, на публику, на неку ширу културну формалну или неформалну групу, припадали јој или не. Стереотипи укуса и критерија у креацији и конзумацији до извесне мере увек су били евидентна чињеница за оног ко зна културну историју и свакидашњи живот прошлости. Може се говорити о томе да је равнотежа између комформизма и нонкомформизма у стварању и прихватању културних вредности била мање нарушена него ли у масовној културни савременог капиталистичког друштва.

Различито оцењивање истих духовних вредности и, супротно, једнострано оцењивање различитих духовних вредности је ноторна чињеница не само културне историје, народне и масовне културе, него је дубоко усађено и у људску природу. Ту природу масовна култура може да модификује (понекад чак у значајној мери) али не може је негирати нити мимоићи (она то у апсолутној мери никад није ни покушавала).

Више инпресионира, можда, у вези тог питања комформизма то, да су се у урбанизованој и ндустријализованој средини уопште веома значајно променуле димензије: нарасла је маса потрошача а и ства-

ралаца културних вредности. Ова квантитативна промена односа сигурно је утицала на обарање равнотеже између конформизма и нонкомформизма у стварању и прихватању односно консумирању духовних вредности. Ове промене нису ликвидирале нити негирале њихов однос, него су га пореметиле у правцу већег комформизма. То међутим, не значи да од тога не води неки пут натраг у равнотежу, као што се то често претпоставља.

Стварање духовних вредности, морало се увек, бар донекле, придржавати чињенице да је вредност намењена не само маси и групама него и појединцима у маси и групама, тј. стваралаштво мање или више у свим културама, па и у масовној, мора да буде и нонкомформистичко. Проблем је данас у томе што је интересовање за личност конзумента културних вредности често лажно интересовање, а не да оно уопште не постоји; проблем је то што се ствара лажна личност са лажним друштвеним садржајем, лажном друштвеном средином без стварних осећања и мисли. Ова криза нонкомформизма која се изједначава са кризом личности налази своје друштвене корене у томе што се интересовање све више помера ка судбини неког имагинарног п р о с е ч н о г човека. Свакако ни то не би обавезно давало лоше резултате, јер су се и претходне културе често окретале просечном човеку, али сигурно не само њему. — Не треба између овог и претходног стања претпостављати неки јаз који укида континуитет него, како каже Арнолд Хаузер, те две крајности су повезане изнијансирано, спектрално са низом пролазних канала и мостова.

Масовна култура, да би проговорила том фиктивном, изнивелисаном, апстрактном, просечном конзументу, тежи ка свеопштој разумљивости и разговетности; покушава да чини разговетним за све људе и оно што не може бити свеобухватно разговетно. Она запоставља интересовање за најразличитије типове личности, па чак и групе конзумената, који немају само онај свеопшти разумљив и разговетан садржај, него осим тога имају и специфични, само за њих разумљив, садржај и потребе. Масовна култура на овај начин не посматра друштвени живот у својој целини: са свим нијансама, крајностима, па између осталог и просечности (као неког резултата), него с а м о у с в о ј о ј просечности (као почетног стања). Главни узрок тога је што она вечито прибегава инпровизацији, конструисању, измишљању, уместо да се интересује за стварне тежње и склоности хетерогених група и личности, те да на основу тога пружа „неку просечну ситуацију". И не само то. Обично масовну културу оптужујемо за то да она представља лажне личности, баш због тежње да прикаже просечну личност као владајући тип личности. Међутим, знатно ређе примећујемо то да она и ту „просечну личност" и с т о т а к о лажно одражава, обликује, управо због тога што не ствара ову просечност кроз стварање истинитих појединачних личности. То је међутим, по нашем мишљењу, исто тако важна њена карактеристика. Било би наивно, баш због снаге тога новог аргумента, негирати чињеницу да она није повезана са класним интересима и циљевима односно да је то чисто њена грешка за то што је — масовна култура.

Стално губимо из вида чињеницу да је у двадесетом столећу владајућој класи немогуће да масе држи у потчињености економском

принудом (репресалијама и излаћивањем) или поличтиком присилом. Уместо тога духовно искривљавање, дезорганизација, дезинтеграција и дезоријентација постају најефикасније средство општег потчињавања маса (радничке класе).

Класни интереси стављају масовну културу у различиту ситуацију зависно од тога какав је њихов смер: да ли служе уским групама, изолованим, које се само насиљем држе до власти или широким и отвореним групама са општим друштвеним циљем — тачније, служе целој друштвеној заједници. Услед тога ће се масовна култура друкчије односити према приказивању друштвених појава на пример у капиталистичком или демократско-социјалистичком друштву. Капиталистички тип масовне културе тежи, свесно или несвесно, да духовно дезорганизује, да искривљује друштвене односе, да обесвешћује, свесно деперсонализује и дехуманизује, да човек себе и своје личне и друштвене снаге не би препознао. Демократски тип социјалистичке културе све више иде обрнутим путем. — Друго је питање колики је моментални успех.

Наводи се да масовна култура пружа компензацију или бекство од живота, да човек и маса од ње управо то очекују уместо изгубљених стваралачких друштвених могућности живота и његове аутовалоризације. Међутим, ова функција масовне културе се не може апсолутизовати, јер су те карактеристике евидентне у целој досадашњој култури и културном развоју. Ни једно истински уметничко, књижевно и уопште хуманистичко дело, ни једно дело културе не жели човека и друштво да задржава само у овој стварности, него жели да их транспонује у једну другу, савршенију, више људску стварност. Али нимало није свеједно и неважно на који начин се пружа ова жеља компензација и бекство од садашњег живота. Истинско дело културе задржава се у овој стварности, али се и транспонује у једну савршенију, која такође изгледа веома стварна (а и јесте то, посматрана кроз перспективу); реалну и илузорну стварност обично даје повезано. Насупрот томе масовна култура тежи да сервира поред истинских дела културе и онаква дела која ова два света не дају у продубљеном односу, штавише уопште их не дају ни у каквом односу, него одвојено.

Конзументи духовних вредности не само у масовној култури него у свим културама траже компензацију, накнаду за нешто што је ментално нестварно, имагинарно, не само зато што су изгубили свој друштвени индивидуум, него и због тога што желе да га употпуне. Али никад не желе само бекство од живота, само компензацију, него и сам реални живот са својом перспективом. Само, познавање тог живота може да буде средство које човека и друштво може да одведе у један савршенији и хуманији свет који није нестварног садржаја, није нека плитка бајка и мит, него је пун усавршеног, стварног, животног садржаја у идеалном облику.

Таква дела у масовној култури, пружају дакле, или само тривијалну и вулгарну стварност која није условљена једном другом, идеалнијом, или само бесадржајну идеалну стварност без икаквих животних квалитета, а који једино могу да гарантују један виши ниво креације и конзумације истинских културних вредности. — Отуд уколико

у орбиту масовне културе улази кич и шунд, он говори само за „homo duplex", за подвојено друштво, које ниједан свој проблем не може ни објаснити нити решити, него уместо тога пружа квази-решења и псеудо-уверавања да је за себе све решило. Кич и шунд у орбити масовне културе спутавају друштво и личност да испољавају нонкомформизам према овом животу, да би се уздигли у један савршенији и идеалнији свет али са стварним животним садржајем. Уместо тога су човек и друштво транспоновани у један, у својој форми на изглед могућ свет, али у својој стварности и садржају потпуно немогућ.

Следећи проблем који се поставља јесте проблем избора културних вредности за преношење преко средстава за масовну комуникацију. У вези са тим најчешће се примећује да масовна култура ограничава избор културних вредности од стране индивидуе крајње односно да пружа квази-избор.

На овај проблем треба дати сличан одговор и решење као и на онај претходни, јер ни претходни облици културног живота не знају за неку апсолутну слободу и ничим неограничени избор вредности од стране конзумената. Могућности избора од стране конзумената (уколико већ а приори нису на пример у класном друштву одређена неким материјалним, профитерским разлогом) доминантно зависе од тога следеће: *a)* у ком правцу се врши хомогенизација, *b)* какви се културни садржаји хомогенизују, *c)* и на крају, на који начин се врши хомогенизација. Одређени типови масовне културе, зависно од типа друштвених односа и демократизованости који их условљавају, могу одредити и ширину могућности избора. Но, у сваком случају масовна култура не искључује избор од стране субјекта, то јест конзумента, него га само битно модификује зависно од типа друштвених односа. Масовна култура као техника преношења културних вредности не ограничава избор, него претходна класно условљена необразованост и некултурност конзумената.

Избор се не може искључити из масовне културе већ и због тога што се суштина хомогенизације налази не само у садржајном и обликовном изједначавању, него и у мешању културних добара више и ниже врсте пред конзументима. У конгломерату културних вредности које улазе у масовну културу нужно постоје и више и ниже културне вредности. Свакако, као што је речено, постоје и такве духовне творевине које су већ и садржајно и обликовно мешавина нижих и виших вредности, те нарочито отежавају избор; наиме, оне искључују препознавање аутентичног садржаја, јер га у лажном облику прикривају. Али би била велика заблуда свести целу масовну културу на овај ниво.

Али ако већ тако стоји ствар, то конзумента културних добара може и да подстиче на то да врши избор, а не спречава га једнострано у томе. Услед симплификаторске хомогенизације културних вредности свакако је смишљен избор знатно отежан, међутим механичка хомогенизација, то јест коегзистенција нижих и виших, лажних и истинитих културних вредности отвара шире могућности избора. Масовна култура не искључује избор. Могућност избора у масовној култури зависе од њеног просечног нивоа који је одређен доминантним типом хомогенизације. А то и јесте срж проблема, јер одређени тип друштве-

них односа условљава и доминантни тип хомогенизације. Масовна култура обавезује на поштовање свог нужног услова: наиме на културну образованост која одређује шире или уже могућности избора. Са своје стране могућности избора одређују и просечни ниво масовне културе, наиме да ли је тај просек нижи или виши. Масовна култура посматрана чисто као техника омасовљења, умножавања, преношења, не може сама да сноси одговорност за последице погрешног избора културних добара од стране културних политичара односно конзумената.

Ни хомогенизација културних добара, њихово физичко егзистирање једног поред другог на различитом нивоу, не може да сноси одговорност у погледу избора, јер такво физичко егзистирање виших и нижих културних вредности постојаће вероватно чак и у будућим типовима организације културе. (Само се класни карактер хомогенизације може негирати, а не све могућности њене појаве). У условима масовне културе мора постојати одговорност конзумената културних добара у погледу вршења избора. Али у савременом културном односу није конзументова одговорност ј е д и н а, него је исто тако евидентна одговорност и културне политике и политике друштва у целини. То је нов елеменат у организацији избора културних вредности и уопште у културноај појави.

3. НОРМАТИВНИ АСПЕКТИ (ИЗБОР, РЕПЕРТОАРСКА И ПРОГРАМСКА ОРИЈЕНТАЦИЈА)

У претходним облицима културе ти чиниоци нису играли значајну улогу, јер њихова улога није била потребна, пре свега зато што културна добра никад нису била упућена хетерогеној публици — маси, него уском добро познатом кругу с т а л н и х конзумената; зато што култура није била организована на масовној основи, него је била сва у подређеним н е к о м у н и к а т и в н и м, одвојеним, у себе затвореним субкултурама. То је, међутим, са појавом масовне културе нужно морало нестати, а и нестајало је.

Одговорност за изборе културних добара у условима масовне културе зато поред конзумената сносе многобројни други чиниоци: пре свега културна политика, која психичке и нтелектуалне — културне садржаје пушта у технику омасовљавања; сами ствараоци тих садржаја, и одређена камуфлажа која културним добрима одређује намерно такав облик и формат којим може да прикрива истински садржај (дакле делимично и техника омасовљења, али не сама по себи него одређена класним и друштвеним циљевима) итд.

У социјалистичкој масовној култури која говори културно недовољно уздигнутим масама, ти нови чиниоци нарочито сносе велику одговорност за избор културних вредности и за програмску оријентацију културних установа.

Улога конзумената у избору културних добара (које друштво пре свега посебно, преко образовних институција треба да уздиже) не може бити негирана ни у социјалистичкој култури. За отежавање могућности избора ипак не треба окривити масовност културе и тај

њен циљ, јер он не може сносити одговорност у том погледу. Многобројне стране политике друштва својим резултатом утичу на то да се избор културних вредности и програмска оријентација културних установа модификују према њиховим специфичним, често „некултурним" тј. економским, политичким и другим потребама.

Измењени материјални и друштвени основи који су претворили културу у масовну културу, променили су и утицаје друштва, који сад на културу више не делују непосредно него посредно преко организације културне политике одређеног типа. Потреба за културном политиком као и институцијом вековима није постојала. Сада културна политика као планско, смишљено организовање културног живота тежи да институционализује и избор. Не може се негирати да свака институцијализација избора значи његово сужавање. Међутим, она саму чињеницу избора никада не може укинути, штавише избор као такав не може се до краја ни институцијализовати без обзира на разне покушаје. Субјективна одлука и улога конзумената у избору културних добара не може се негирати у масовној култури, утолико пре што је културна историја створила једну огромну културну баштину, велики фонд тековина из кога се може бирати (уколико и он нужно улази у технику омасовљавања). Сама чињеница да духовне тековине имају историју развоја, увек негира могућности институционализације избора.

Културна политика дакле не може потпуно институцијализовати избор културних вредности, јер су конзументи у односу не само са садашњошћу него и са прошлошћу, а дабоме и са будућношћу. Штавише, дезинституционализација избора нужно наступа сваким даљим кораком у повећању нивоа интелектуалног и емоционалног образовања конзумената културних вредности.

Институционализација избора јесте један од централних проблема у омасовљењу културних вредности. Она може имати далекосежне последице у односу на даљи културни развој не у смислу да затвара пут даљем културном развоју, него да може да успорава или убрзава културни развој. Она укључује одређене друштвено-културне, класне циљеве. Она може имати (зависно од класних циљева) комерцијални[3] или бирократски и васпитни, економицистички или политицистички, али и друштвени циљ. Може имати и освешћавајући или вулгаризаторски циљ; може имати сврсисходни или самоцилљни карактер, итд. — Са становишта социјалистичког типа масовне културе, институционализација избора такође је од огромног значаја. Мада у суштини у том друштву има позитивне циљеве (јер одабира најбоље културне вредности и делатност културних установа усмерава у правцу који културни ниво подиже), она може и ту имати негативне циљеве. Иако по правилу тежи да омасовљава највише културне вредности, она то не чини обавезно и аутоматски у свим приликама. И у социјалистичкој културној политици институционализација тражи много тактичности, да би обезбедила слободан културни развој интелектуалних, емоционалних, научних, уметничких и других вредности. На неразвијеним ступњима развоја друштва она доминантно обезбеђује васпитне циљеве; на развијенијим ступњима она и ту неравнотежу ис-

правља у оном смислу што се одриче извесног просветарског карактера који је данас још доста евидентан. Сваки циљ (и просветни, „просветарски"), уколико постаје искључив само доноси штете даљем културном развоју.

4. АСПЕКТ ДЕГРАДАЦИЈЕ (ЛАЖНЕ ДУХОВНЕ ВРЕДНОСТИ У МАСОВНОЈ КУЛТУРИ)

Свака искључивост, свака поларизација културних вредности и циљева у правцу реализације искључивих циљева од стране културне политике може да доведе до појаве кича и шунда и, уопште, псеудокултурних вредности. Неусаглашеност, диспропорција у општој културној политици, расцеп у могућностима омасовљавања материјалних и духовних вредности и самих различитих духовних вредности изванредно погодују појави лажних културних вредности.[4]

Ако у тим општим друштвено-културним односима, на основу избора у културној политици, у орбиту технике омасовљавања улази кич и шунд, правилан правац развоја масовне културе умногоме се модификује.

Лажне духовне вредности се увек појављују на висини свога времена, у најсавременијим облицима, на основу последње терминологије, на основу последње обликовне технике у уметности, књижевности и хуманитарним наукама. У датом времену ванредно је тешко зато разликовати лажне вредности од истинских. Кич, шунд, лажне духовне творевине најчешће представљају најобичнији плагијат од истинских, аутентичних културних вредности. Они представљају најобичнију вулгаризацију, а ипак се појављују у веома суптилном облику. Они могу бити сентименталног или вулгаризованог карактера, могу имати потпуно натурализован садржај. Могу се појавити као скандалозна политичка пропаганда или потпуно десоцијализована и дехуманизована роба итд. Главна им је карактеристика у томе што их увек прати лажно нови садржај у веродостојно новом облику. И зато нећемо веровати онима који тврде да се кич и шунд веома лако могу разликовати и распознати од истинских културних вредности. Шунд и кич имају све оне елементе које има било која истинска културна вредност, али их обухвата неоригинално и еклектички, без осећања и схватања за меру и органску целину. Шунд и кич нису увек створени за то да буду роба, али зато увек постају роба и увек имају плитки стварни и имагинарни садржај (то се, међутим, доказује тек увек накнадно, у процесу њиховог упоређења са вишим културним вредностима и људским и друштвеним животом).

Главни циљ лажних духовних вредности јесте да представљају разоноду, мада је за проучавање тај циљ веома прикривен. Културне вредности које желе да представљају само забаву очито имају извесстан класни циљ који пажњу човека и масе жели да скрене од истинских проблема стварног живота. Лажне културне вредности су парцијалне културне творевине које изражавају само парцијалну истину и парцијална осећања. — Тешко је рећи да ли то ствара њихов лажни свет или лажни свет ствара тај њихов карактер.

Социјална неједнакост, нарочито страх од сиромаштва у друштву, лажне могућности ликвадирања социјалне неједнакости, потхрањују појаву лажних културних вредности у друштву, кич и шунд у масовној култури. Неурозе, нарочито страх од старости, али и остали психички поремећаји у друштву и савременом човеку то само још интонирају. Због ових карактеристика шунд и кич су израз и одраз друштва које живи подвојеним животом, хомо дуплекса који живи малограђанским животом у коме су социјални садржаји расцепкани и парцијализовани.

Лажне културне вредности пружају донкихотске илузије, компензацију о могућности решавања великих проблема човека и друштва; оне стабилизују некултуру и конзументима. У другим случајевима оне представљају и бекство од живота. Неће нам сметати у овој реализацији ни то што многи сматрају да кич у „грубом" друштву и свету врши ипак улепшавајућу улогу и тај живот улепшава макар за једну нијансу. Кич ствара илузију да је човек већи него што стварно јесте — него што ствара; он ствара лажне могућности уздизања у друштву, а тако му скреће пажњу од стварне друштвене проблематике која чека решења до којих води сасвим други пут практичне акције. Кич-идеали желе да смањују друштвене противречности а у класним друштвима класну борбу. Фатаморгана — свет кича је еро-то-центрични, сентиментални свет пун резепата живота, „искустава", идеалних особина без људских слабости. Средина тог света је егзотична и има циљем да утиче на напетост и испражњење живаца. Она подстиче на прекорачење друштвених и моралних норми недруштвеним и неморалним путем; подстиче на пустоловину, криминал, покушава да представља морални кодекс без живота.

Ми овде не мислимо само на кич као псеудоуметност, него уопште на лажне духовне вредности друштва, на све оне лажне духовне могућности које се човеку и друштву отварају. Јер кич је евидентан и у понашању и у опхођењу човека и масе — уопште у животу. Кад се мисли на кич не треба подразумевати технички недостатак, него пре свега питање погрешне структуре целог људског држања у било којој вредности. Лажна уметност је само испољавање, естетска објективизација онога што се у ширем смислу може сматрати кичом духовних вредности у друштву уопште.

Култ кича је само појавни облик лажног садржаја духовних вредности.

Баш зато што кич прожима све духовне вредности друштва (у одређеним друштвеним условима), можемо говорити и о национали-стичком, религиозном, туристичком, рекламном, актуелном, политичком кичу. Он значи нестајање укуса, што је условљено са своје стране настајањем истински друштвеног и складног садржаја. Уместо тога, кич жели да нас увери у истинитост лажних осећања, жели да нас подстакне на лажно одушевљење и идолатрију без узрока за одушевљење; жели да нас уведе у лажно људско понашање и театрални гест. Зато нас лишава истинског одушевљења и истинске љубави према свеукупности односа нашег друштвеног живота.

Са друштвено-политичког становишта штавише има недостатака у осећајном и образовном свету човека и масе, те кич лакше себи осва-

ја публику. Таква публика је наиме у стању емоционалне неиживљености, у стању нереалних емоционалних и интелектуалних потреба, које желе да се организују и сублимирају кроз нереални свет фатаморгана.

У капиталистичком друштву производња кича је понекад директно упућена женској публици због њеног добро познатог социјалног положаја у том друштву. Штетан утицај кича се још више осећа у круговима омладине. На то доба лажне мудрости лакше делују, утолико пре што омладина улази у нов културни однос а да још није у потпуности критички освојила културну баштину друштва, није стекла критичко осећање у упоређивању вредности. Кич то критичко осећање неће и не жели да обезбеди.

Кич одузима време баш онда када је оно најнеопходније за духовно уздизање; спречава развој и формирање укуса, естетског расуђивања итд. У исто време кич лишава конзумента од истинског, лепог и узвишеног доживљаја. Снагу оптужбе против кича не отупљује ни чињеница што он врши функцију забаве, јер је цена те бесадржајне забаве веома скупа — она у исто време одузима племенит садржај. Са културно-политичког становишта најефикаснија борба против кича и шунда може само да долази од исте те масовне културе у коју он улази, коју он тако издашно искоришћује, одузимајући време конзументима. Институционално ширење истине, лепоте, естетског и моралног осећања, интелектуалног образовања кроз масовну културу може да одузима социјалну снагу деловања кича и шунда. Неки писци (међу њима и Арнолд Хаузер) истичу да љубав конзумента према кичу временом још може да доведе до критичког осећања, до истинских духовних вредности. Међутим, ова појава није карактеристична, она је само могућа. У извесним врло ретким социјалним ситуацијама може се применити таква трансформација ликовно-уметничког, позоришног и књижевног укуса. Нарочито се то односи на ликовно-уметнички укус, јер на пример нови власник стана, често тако рећи без избора, купи прву слику која му пада у очи, а уз помоћ рационалне пропаганде преко масовне културе и институционалног ширења естетског укуса може да се утиче на то да те слике не буду без уметничке вредности. Додуше уживање у лепој репродукцији још не значи одмах безусловно духовну концентрацију, али свакодневни контакт с њом, стално виђење неке истинске вредности заиста може да утиче на развој укуса масе и човека. Исти је тај случај и са кичом и шундом. Само његово стално присуство делује: само серијска производња и перманентно уживање у кичу и шунду може да преображава личност конзумента и друштва. У културној политици ту чињеницу никад не би требало сметнути са ума. Ако до високообразовног и емоционално зрелог конзумента допире кич, у извесном смислу може да утиче на критичко осећање, оцењивање истинске вредности. Али овај случај не говори још о томе шта треба да конзумира човек, него о томе шта не треба. Неки високообразовани научници или писци користе кич као духовни вентилатор (нарочито детективске романе који у исто време својим „логичким" ребусима и узбуђују и успокојавају). Кич и шунд и у овом случају остају оно што јесу; забавни карактер још не преображава личност, њену садржајност или бесадржајност нити

јој придаје естетски карактер. Много се може говорити и о томе да у том случају друштвено-негативни утицај код тих људи не долази у први план, јер ти људи не живе са кичом, нити конзумирају искључиво такве производе. Кич у том случају није стална духовна храна, да би показао своју социјално-разорну моћ.

Ни социјалистичка масовна култура засад није избегла разноврсне утицаје кича. Многобројна су она лица која искључиво конзумирају кич, а кич тежи да зарази целу масовну културу, да ствара *малограђанско* културно мнење, укус, потребе, стваралаштво итд.

Разорна моћ кича није у томе што шири стереотипе, него у томе што шири бесадржајне, имагинарне стереотипе оног друштва које је класно подвојено; што није у стању да ствара стереотипе новог друштва који га интегришу у нову органску целину; што шири лажне, бесадржајне стереотипе који показују само индивидуалне могућности уздизања уместо друштвених.

Против масовне културе кича или против кича у масовној култури могуће је борити се само масовном културом виших вредности, или вишим вредностима у масовној култури. Чињеница присуства кича у масовној култури не негира масовну културу као праксу, него указује на то да у масовну културу треба унети друге садржаје — више духовне и културне вредности.

5. МАСОВНА КУЛТУРА И ИСТРАЖИВАЊЕ КУЛТУРНИХ ПОТРЕБА

Савремена масовна култура није јединствена ни по типу (како мисле пољски културни антрополози), ни по стилу.[5] Она је у пуној зависности од доминантних економских односа који утичу на више или мање комерцијални карактер масовне културе. У капиталистичком друштву масовна култура је доминантно и нужно срачуната на комерцијалне циљеве и ефекте. У том друштву масовна култура преко средстава масовне комуникације зависи од приватне иницијативе и циљева капиталиста који обезбеђују средства, а очекују капиталну корист, комерцијалну тему, разоноду на своја улагања.

И у социјалистичком друштву масовна култура зависи од материјалних околности, али њен основни циљ и резултат ипак није срачунат само на економско-комерцијалне ефекте него на а) задовољавање културних потреба масе и b) на уздизање културно-образовног нивоа, тј. на развијање нових (виших) културних потреба масе.

У капитализму је масовна култура у крајњем смислу срачуната на то да конзумента убеди да има и оне културне потребе које у стварности уопште нема, само да би производња културне робе непрекидно могла функционисати. Она вечито измишља неке нове вештачке културне потребе. Али кад погледамо суштину тих нових културних потреба, видећемо да се она најчешће ни по чему не разликују од старе.

Насупрот овоме, социјалистичка масовна култура има стварни циљ да развија, да ствара нове културне потребе у маси и индивидуи. Основни циљеви социјалистичког друштва који га разликују од свих претходних нису ни економски, ни политички, него су *културни*

циљеви. А ти циљеви нису усмерени само на масу или искључиво на индивидуу, него их подједнако обухватају у друштвено-културну целину. То се често губи додуше из вида, а то изопачава резултате и у пракси. То индиректно утиче и на успоравање реализације перспективних циљева који воде данашње друштво у комунистичко.

На масовну културу делују два различита система културно-политичких мера. Овим је и врста утицаја историјски условљена. А не само то. На масовну културу делују и два система идеолошке вредности.

У капиталистичким земљама још увек влада углавном индивидуалистичка концепција организације масовне културе. Мада владајуће класе губе могућности да економском принудом одређују судбину друштва, оне све више пажње поклањају културној и идеолошкој принуди. Културна политика диктирана од владајућих класа преко државе добија огроман утицај. Политички интереси капиталистичког друштва у знатно већој мери су заштићени преко нове културне политике него сами културни циљеви. Такво стање подрива друштвене могућности културног прогреса. У капиталистичком друштву стварање културних вредности умногоме зависи од случајности, од необуздане игре хаотичног или бирократизованог живота. Услед тога је и конзумирање културних вредности случајно. Не влада никаква законитост у томе до кога ће доћи културне вредности. Конзумент културних вредности је исто тако случајан као и сама производња културних вредности.

Из одређених историјских разлога дуго време су и у социјалистичкој култури уско политичке и идеолошке концепције вршиле притисак на аутономне културне циљеве. Тај притисак је био предузет од стране социјалистичке државе. Он се испољавао у томе што је држава бирократски, арбитражно а често и индивидуалистички, самовољно користила културне установе. Социјалистичко друштво је преко културне политике апсолутизовало свој класно-политички садржај, а наметало га културним творевинама у уско политичком облику. Услед таквих друштвених односа, културне вредности, творевине и делатност културних установа уместо да су се развијали према својим унутрашњим законитостима, уместо да су кроз своје аутономне законитости одражавали друштвене интересе — развијали су се у уско политичким, њима туђим облицима, па чак често и према законитостима свакидашње политике. То је изазвало ситуацију у култури сличну оној у капиталистичком друштву. То је нарочито спречавало масовну културу у томе да постане авангардна масовна култура.

Главна кочница даљег развоја у култури налазила се у следећем:

а) Што она није могла класни садржај дати заједно са друштвеним садржајем, те културне вредности нису могле да изражавају друштвену истину;

b) Што је у социјалистичком друштву покушавана реализација истинских културних вредности без слободне комуникације класних и друштвених садржаја, циљева и интереса, без слободног критичког прихватања или одбацивања класних и друштвених садржаја и без духовног приказивања сукоба класних садржаја радничке класе са новим друштвеним садржајем; што се често сваки садржај пролета-

ријата желео идентификовати са друштвеним; што се желело да се друштвени садржај у целини замени пролетерским као класним садржајем, итд.

Међутим, приказивање тог комплекса није могућно без сукоба у коме пролетерски садржај као класни садржај мења свој карактер (и мора да се мења јер трпи корективни утицај новог друштва), уколико се више реализује. Приказивање тог комплекса није могућно ни без новог друштвеног садржаја који мења сваки класни садржај па и класни садржај пролетаријата.

Међутим, захваљујући тој спознаји, а што је било условљено искуством целокупности социјалистичке изградње, почело се прилазити културној политици са сасвим новог становишта. Резултате у односу на масовну културу, авангардно стварање и прихватање културних вредности тек ће будућност показати.

Данас се у разним социјалистичким земљама прихвата демократска концепција у организацији масовне културе у чијој се реализацији државна и друштвена иницијатива, усмерена и самоуправна иницијатива узајамно преплићу а треба да одиграју своју улогу утичући једна на другу, усавршавајући се међусобно. Тиме нарочито жели да се избегне дезорганизација културе било са које стране:

а) Ауторитативно, бирократско одређивање културних потреба од стране државе, групе и појединаца, који за себе тврде да су једини представници виших културних потреба;

b) Досадашња и садашња културна ситуација, која је још увек условљена вулгарним културним потребама односно њиховом вулгаризацијом. Ова крајност још увек тежи да искључује авангардизам и стварање виших културних вредности односно на основу тога формирање виших културних потреба.

У том погледу, иако постоји извесна разлика у културној политици Југославије и осталих демократских развијених социјалистичких земаља, њу не треба апсолутизовати; наиме, сличности су много значајније и више су од принципијелног значаја него разлике. Све социјалистичке земље које на демократски начин желе да развијају културу, увлаче широке масе у културну политику, у критику културних вредности створених авангардним покушајем. Те масе захваљујући демократском начину организације културне политике саме себе почињу да васпитавају на више културне потребе и вредности, јер оне саме прилазе овима а не обрнуто што је нужан резултат и последица сваке бирократске организације културне политике. Демократска организација културне политике омогућава дакле да засад делимично, али све више масе саме себе васпитавају на више културне вредности и да саме у себи развијају више културне потребе. Иако потпуно саморазвијање виших културних потреба од стране демократски организованих маса није могућно, напредак у том правцу није само пожељан него је нужан и једино могућ пут. (Ако желимо вечито повећавање просечног нивоа масовне културе). Овај пут омогућава тесније повезивање стваралаца и потрошача културних вредности било групно било појединачно. То омогућује да ствараоци више говоре о потрошачу, а потрошачи културе више захтевају од стваралаца да о њиховом животу говоре — што по себи не само да не мора да значи сни-

жење него чак може да значи повишење нивоа културних вредности. Овај пут једино омогућује да и стварање и прихватање културних вредности буде више авангардно.

Пошто није могућно потпуно саморазвијање виших културних потреба од стране маса ни у најдемократскијим облицима културне политике, и даље је нужна културна педагогија, културна пропаганда за прихватање виших културних вредности. Са тог становишта, културна политика савременог социјалистичког друштва је у огромној мери одговорна за развој виших културних потреба у масама. Ова одговорност додуше није, нити може бити туторисање духовног живота масе, али мора бити демократски утицај у сагледавању оног правца који води к стварању и прихватању виших културних вредности односно формирања виших културних потреба.

Међутим, чак и у најдемократскијој организацији културне политике у социјалистичком друштву могућно је да масовна култура губи авангардни правац. Демократска културна политика сама по себи не води ни масе ни појединца у правцу формирања виших културних потреба; она не ствара по себи високе културне вредности, мада за то обезбеђује н а ј в и ш е друштвених услова. Демократска организација културне политике обезбеђује само то да у социјалистичком друштву свако ко поседује таленат може слободно да га испољи а не да даје таленат и ономе који за његово стицање нема никаквих услова тј. ко је нетелентован; она пружа могућност за многострано интересовање, али не спречава погрешно интересовање или неинтересовање у формирању виших културних потреба.

6. АСПЕКТ ЦИЉЕВА (ПОДЕЛА РАДА И ПЕРСПЕКТИВА)

Утицај поделе рада на масовну културу је неиспитан у културној антропологији и социологији културе. Концепција нестајања законитости које подела рада условљава, а коју је израдио Маркс, има далекосежне последице на даљи развој културе у социјалистичком друштву а посебно на масовну културу социјалистичког типа. Нестајање оних изопачавајућих друштвених законитости које подела рада условљава могло би да значи да би се људи више опредељивали за оно што их интересује и што воле, а њихово интересовање би било веома разноврсно, као што је и њихова љубав према разноврсној радозналости. Ова чињеница би утицала на повећавање броја талената а и на број оних који таленте „б р з о" разумеју, са њима одмах успостављају осећајну резонанцу, а што је нарочито важно, стално би пратили делатност оних који стварају, јер би и њихова делатност у рецепцији културних вредности такође била перманентна.

Супротна концепција, која се у последње време све чешће износи као сумња у ово веровање, или научно тврђење Маркса, наиме, да подела рада не да неће нестати него ће се стварно повећавати, такође би имала далекосежне последице у односу на будући развој масовне културе. Ова чињеница би задржавала, штовише повећавала дистанцу између стваралаца и потрошача културних вредности. Имала би последице и на пораст талената у друштву, али би се најпоразније после-

дице појавиле тек у рецепцији културних вредности. Повећање поделе рада спречавало би масовну културу да она икада смањује јаз између стваралаца и конзумента, између себе и авангардне културе, једном речју да и она сама постаје и остаје авангардна у прихватању креираних културних вредности.

Услов за то да масовна култура буде авангардна, као што је приметио Арнолд Хаузер, јесте у томе да она пре свега буде увек у току културних збивања, да формира сталну публику, у односу на неке културне вредности чак — јединствену, а у односу на неке друге — издиференцирану. (Свакако би том услову могли додати и многе друге). Али суштина и перспектива масовне културе се ипак ту одлучује.

Данашња масовна култура још није стекла с т а л н у публику која својим критичким ставом утиче, формира, мења, усавршава културне садржаје који улазе у технику омасовљења. Културни садржаји који улазе у масовну публику данас често нису издиференцирани (нпр. према различитим старосним узрастима, интелектуалном интересовању, емоцијалној структури потрошача). Ти недостаци такође доприносе дезинтеграцији масовне културе, а нарочито доприносе томе да она не стекне сталну публику која би садржаје редовно пратила. Може се рећи да је у том погледу у социјалистичкој масовној култури учињено много, али не и довољно. Случајно узимање културних садржаја јесте резултат таквог стања. Са своје стране случајно узимање културних садржаја доприноси стагнацији културних потреба личности и масе, доприноси стагнацији разноврсног културног стваралаштва.

Нема апсолутно добрих културних садржаја (нпр. таквих који важе за све старосне структуре, емоционалну и интелектуалну зрелост). Један културни садржај може да буде конструктиван, може да подстиче духовни живот само онда ако је упућен оним конзументима чији живот изражава; у другом случају може пак да испољи такве негативне последице које уместо да развијају, у културном погледу дезинтегришу личност и одређену групу потрошача. Такав културно-духовни садржај може да подстиче на тај начин дезорганизовану духовну делатност у културном животу.

Систематско диференцирање садржаја у масовној култури, систематски издиференциран а у исто време континуиран избор, омогућавају издиференцирану али и сталну публику, која авангардне вредности одмах схвата, прихвата или одбацује; која у сваком случају са њом одмах долази у контакт (можда је чак то највише што можемо да учинимо у културној политици). — То пак са своје стране указује на могућности авангардне масовне културе. Свакако то само под оним условом и оградом, када су сами културни садржаји такви да имају за циљ истинско одуховљавање, емоционалну, интелектуално-научно, естетско-морално итд. откривање суштине друштвених односа.

Критичари масовне културе на Западу истичу да је масовна култура осуђена на то да служи примитивним, вулгарним интересима, јер стоји под утицајем јавног мнења „некултурних" друштвених слојева.[6] Јавно мнење тих „примитивних" друштвених слојева онемогућава сваку могућност омасовљавања виших културних вредности не само садашњости и будућности него и прошлости. Стални притисак

некултурних слојева у урбанизованој и индустријализованој средини омогућава да ови утичу на културну политику у правцу да се онемогући пробијање пута за прихватање авангардних културних вредности односно за њихово ширење, прихватање и на основу тога, формирање виших културних потреба.

Несумњиво је да овај притисак јавног мнења некултурних или полукултурних слојева постоји, и то не само у капиталистичком него још више у социјалистичком друштву. Али би било погрешно кад би се сва одговорност због развоја истинских културних вредности пребацила на јавно мнење, које формирају и на које утичу некултурни слојеви у друштву.

Како каже Арнолд Хаузер — народ, маса као таква никад није била за одбијање виших културних вредности. Она пре свега никад није имала времена да стекне дубок смисао, могућности дубоког схватања културних вредности. Она најчешће није ни долазила у контакт са вишим културним вредностима, те их није ни могла прихватити. Масе у урбанизованој и индустријализованој средини обично прихватају оне културне вредности са којима *најпре* долазе у додир, или које им стално сервирају. А лакше је сервирати оне културне вредности које не траже много труда од стране стваралаца (зато савремени друштвени услови избацују на површину оне ствараоце који намерно желе да шире низак укус, односно такве који још нису стекли довољно образовања, довољно друштвене одговорности за то да целог себе и сав свој труд улажу у своје дело. Са становишта културне политике мало је труда уложено за то да се бирају они таленти који свој стваралачки позив схватају озбиљно, који целог себе и сав свој труд улажу у дело. Мало је учињено и на томе да се успостави контакт између масе и истинског дела кад се појави. Познато је да је у том погледу потребно веома много политичког труда, стрпљив вековни рад, пуно нежаљених материјалних средстава, много субјективног прилажења нарочито са стваралачке стране онима који културу прихватају, онима који ће после извесног времена стално пратити делатност својих стваралаца. У све то је вероватно уложено много мање политичког рада него ли у популарисање спорта и неких гладијаторских игри нашег времена; заборавља се да је „духовни спорт" човеку бар исто толико важан као физички.

Оволико културног и политичког рада у интересу обликовања културног јавног мнења није могло битно ни да утиче нити да га преобрази. Сложићемо се са тим да од пропаганде такозваних виших културних вредности не треба да очекујемо све; али се културна пропаганда не може нити се сме мимоилазити. Ако се она мимоилази, у културном развоју ће се показати у перспективи многобројне слабости, пропусти и негативности. Не треба веровати ни у то да, на пример, вулгаризаторска културна политика неких средстава масовне комуникације апсолутно може да деградира културу масе, јер се њихов културно-политички утицај такође прелама кроз одређене културне прилике које више или мање погодују продору некултурних појава. Али не треба мислити ни то да таква вулгаризаторска политика средстава масовне комуникације не задржава, не одражава, не продубљује, не проширује, не модификује постојеће културне прилике наго-

ре. Могућно је замислити да ће се ниске културне потребе жилаво држати и онда када се врши културна пропаганда виших културних вредности (нарочито ако се таква пропаганда врши само у односу на неке слојеве а не у односу на цело друштво). Али је тешко веровати да трајна пропаганда виших културних вредности не модификује ниске културне потребе навише. Нарочито ако се и на другим пољима друштвено-културне делатности чини много за прогрес. А ако се на другим пољима друштвено-политичке делатности не чини довољно, културна пропаганда по себи заиста ће мало помагати (тачније, њен утицај ће тешко уродити плодом), а ниске културне потребе ће се још дуго жилаво држати.

Треба поново нагласити да у заједници осталих друштвено-политичких мера које смерају у правцу прогреса, недостатак културне пропаганде виших културних вредности, уопште културне политике која је оријентисана ка вишим културним вредностима, с а м о повећава могућност стагнације културних потреба.

Супротност између културне политике целе земље и несхватање, или свесно изигравање од стране средстава масовне комуникације, која стварају „посебну" културну политику, отежава ситуацију масовне културе и у социјалистичким земљама а не само у капиталистичким. Та „посебна" културна политика под изговором конкретизације опште културне политике управо често подразумева супротне процесе, те излази да и сама културна политика треба да буде координирана по свим својим нивоима: мора да има своје заједничке а не само посебне или појединачне задатке (као што то важи и обрнуто).

Досадашња културна историја у социјалистичким земљама такође показује да није увек посвећено довољно пажње односу културног стваралаштва и публике.

То је довело до тога да се створио известан јаз између друштвених и културних стремљења. Са своје стране, то је имало последице и на стварање и прихватање културних вредности. Многа културна добра нису била створена са циљем да истински одуховљавају социјалистичке односе и да буду културни извор баш тих социјалистичких односа, него да буду пуштена (нарочито код нас) у такозвано културно „тржиште" (често са циљем да задовољавају најнеразвијеније културне потребе). Публика, на овај начин, изједначавана је са тржиштем које треба освајати, а које је изложено најразличитијим стремљењима и утицајима.

Слабости које публика иначе традиционално испољава код нас се нису смањиле, него су се чак повећавале. Публика није учинила онај потребан авангардни покушај да брже схвати и прихвати нове културне вредности наше данашњице. Нећемо улазити у то да су још у нашем друштву увек многобројни они друштвени чиниоци који одржавају ниски укус код конзумената културних вредности односно формирају ниске културне потребе.

Једно је међутим сигурно, наиме, да је таквом стању допринела и сама културна политика, јер је и она испољавала слабости у несхватању неких функција масовне културе у нашем друштву. У нашој културној политици се показало једно схватање масовне културе које није резултовало повољне последице, а управо је често доводило до

конзервирања заосталог укуса и ниских неразвијених потреба. У том правцу можда су највише утицала нека средства масовне комуникације која су се уместо да су учинила већи напор да повећавају културне потребе конзумената, често прилагођавала ниским културним потребама само да би их искористила и комерцијализовала. Штавише, она су управо у том правцу (тј. у правцу прилагођавања) концентрисала сву своју праксу. То је допринело оживљавању извесних концепција о посебној „радничкој" и „елитној" култури, које се међутим мало разликују од оних либералистичких, којима се третира масовна култура у неким земљама Запада, а које и тамо служе за пуно искоришћавање неразвијеног укуса конзумената.

Очигледно је да се масовна култура, омасовљавање културе, и у данашњим односима нашег социјалистичког друштва може схватити бар на два начина: а) Културна активност се може концентрисати на омасовљавање неразвијеног укуса, ниских културних потреба нарочито преко средстава масовне комуникације; b) но могуће је и оно схватање које циља на омасовљавање развијеног укуса и виших културних потреба. Ово схватање масовне културе једино може да омогућује поседовање стварних и истинских културних вредности од стране конзумената у нашем друштву. Ова масовна култура може обезбедити духовне интересе друштвене средине и социјалистичке заједнице. Ова масовна култура се не може схватити као искључиво подручје комерцијалне делатности која сва културна добра претвара у робу на „тржишту". Наше друштво је заинтересовано пре свега за ону културу која често нема комерцијални ефекат, прођу, али је од огромног значаја за даљи развој социјалистичких друштвених односа а нарочито социјалистичке свести.

Кад се о тим појавама дискутује не стаје се на то становиште да наша средства масовне комуникације треба да буду већ сада *искључиво* у служби највиших културних вредности. Али се жели указати на то да овим културним вредностима није обезбеђено потребно место (а данас постоји тенденција да се у неким случајевима оне истисну чак и из програма, програмске и репертоарске оријентације). Тим се жели критиковати она чињеница да се не искоришћују оне могућности које се појављују и које постепено омогућавају пораст потрошње културних добара са највишом вредношћу и преко средстава масовних комуникација. Критикује се оно стање које обара све пропорције, сразмерне, условљене оним потенцијалним могућностима које су карактеристичне за садашње културне услове, за даљи пораст виших културних потреба.

Може се рећи да културна политика средстава масовне комуникације, није довољно искористила ове пружене могућности за јачање нових културних односа. Често се и сувише помирљивим очима гледа на то како кич и шунд литература себи обезбеђују материјална средства, штавише, чак финансијски издржавају и озбиљна културна дела, а са друге стране мало се чини на финансирању баш тих културних вредности, „par exellence".

Непосредна демократија у културној области често је схваћена као могућност за несвесну демократију која чак и оцену највреднијих културних тековина потпуно препушта хировима тржишта и нео-

бразованом делу публике. Штампа се и емитује само оно што се тражи, а тражи се потпуно прилагођавање културне делатности потребама моменталног стања на тржишту. Јасно је да оваква културна политика циља на задовољавање а не на стварање виших културних потреба.

Стално се враћамо на један те исти проблем када се обраћамо потенцијалној публици: наиме, претпостављамо унапред да је она необразована у целини, те јој сервирамо таква културна добра које је не уздижу у културном погледу, тј. ми се за потенцијалну публику интересујемо често искључиво комерцијално, а освајамо је и кичом и шундом, „културним добрима" без културне вредности. Укратко, радимо само на задовољавању културних потреба а ређе на њиховом повишавању. Још чешће идемо једним осредњим путем који не решава постојеће проблеме.

Треба да схватимо једну ствар: да се масовна култура не може изједначити са „пролеткултом", да „пролеткулт" све више развијају савремене капиталистичке земље које говоре о посебној „радничкој" и „елитној" култури, које одвајају намерно масовну културу од авангардне и истинске — аутентичне.

Ако схватимо да је масовна култура само у овом случају извор лажних духовних вредности, док је одвајамо од авангардне, истинске културе, а авангардна култура је само дотле самоцилна, друштвено изолована, док је одвојена од маса, — ми ћемо нашу културну политику поставити на веома чврст темељ који ће имати велику перспективу.

Прилагођавање нивоа културних добара и вредности социолошко-политичким чињеницама (нпр. неписмености, необразованости или политичкој припадности) доводи до тога да оне уместо да се појављују у свом законитом (културном) облику, појављују се у њима туђим, политичким, економским, педагошким и другим облицима (мада културни облик нужно укључује све те облике и садржаје, ипак се не своди ни на један од тих). То ће моћи увек да доведе до политичког, педагошког, масовног и другог шунда и кича у „културном облику".

Други пут, наиме постепено прилагођавање социолошко-политичких фактора културним циљевима, јесте пут веома тежак, али он једино може стварати високе културне вредности и више културне потребе за њима — масовну културу авангардног типа.

Ако се сложимо у томе да је наше социјалистичко-друштво управо по томе специфично што има изразите културне циљеве — онда ћемо и реализовати ту масовну културу авангардног типа.

НАПОМЕНЕ

[1] Од Ничеа, Шпенглера, Токвила, преко Ортеге и Гасета, Т. С. Елиота, А. Хакслија до Двајд Макдоналда, К. Гринберга, Л. Левентала, Розенберга, Шилса итд. — масовна култура је у грађанској културној антропологији увек била изједначавана са вулгарном, бруталном културом. Еволуција односно стагнација погледа и теорија у грађанској културној антропологији лепо се може пратити

у следећим зборницима — публикацијама: Mass Culture — The Popular Arts in America ed. Bernard Rosenberg and David Manning White, Free Press Glencoe, Illinois 1959. godine; Culture for the Millions? — Mas Media in Modern Society ed. Norman Jacobs, D. Van Nostrand, Company Inc. Princeton New Jersey, Copiright, Toronto, London, New York 1961; Mass Leisure, ed. Eric Larabee and Ralf Meyersohn, Free Press, Glencoe, Illinois, 1958. godine.

Против изједначавања масовне културе са брутално културом у последње време нарочито је устала Антонина Клосковска у свом, за ту тему, капиталном делу Kultura masowa — krityka i obrona, Warsawa, 1964. године.

[2] Теорију девалоризације свих културних вредности, општег попросечења опште хомогенизације у масовној култури разрадио је Dwight Macdonald у свом раду A Theory of Mass Culture; ту теорију су нарочито разрадили Clement Greemberg у свом раду Avant — Garde and Kitsch; Ernest van den Haag у свом раду Of Happiness and of Despair We Have no Measure; Leslie A. Fiedler у свом раду The Middle Against Both Ends; Irwing Howe у свом раду Notes on Mas Culture; Melvin Tumin у свом раду Popular Culture and the Open Society и многи други — види цитирани зборник о Mass Culture.

Један од најпознатијих грађанских теоретичара тог проблема Edward Shils у свом раду Mass Society and Culture; види цитирани зборник Culture for the Millions — разрађује само по облику, дакле само на изглед, различиту концепцију.

Идеја општег духовног конформизма, нивелисане културе, појављује се и у једном од најновијих радова Davida Riesmana који носи назив Leisure and Work in Post — industrial Civilisation; види цитирани зборник Mass Leisure.

Све културне антрополошке теорије о општој девалоризацији, стандардизацији, попросечењу, нивелисању, клишеизирању итд. културних вредности заснивају се на двема фундаменталним теоријама о буржоаској макро-социологији према којима се а) друштво изједначава са масовним друштвом односно публика се претвара у масу. Ту теорију о развоју буржоаског друштва у XX веку разрадио је Џон Рајт Милс у свом чувеном делу Елита власти, Култура, Београд, 1964. б) Човек се претвара у масовног човека. Карактерне особине тог масовног човека односно „other directed man" описује најбоље David Riesman у свом делу Lonely Crowd, New Haven 1950. Yalle University.

За разлику од грађанских теоретичара који хомогенизацију изједначавају са општом девалоризацијом свих културних вредности, Антонина Клосковска у свом делу „Rozumienie kultury w antropologii kulturnej i w sociologii", Przeglad Sociologiczni, том XV, свеска 2 за 1963. годину — указује на могућности различитог степена хомогенизације у свакој масовној култури било капиталистичког било социјалистичког типа. Симплификаторска хомогенизација се може једино, према њеном мишљењу, изједначавати са општом девалоризацијом културних вредности. Механичка хомогенизација у масовној култури означава коегзистенцију културних вредности различитог ступња. Иманентна хомогенизација означава у масовној кутури масовно прихватање једне истински велике културне вредности.

[3] На опасност опште комерцијализације у избору духовних вредности указују мање-више сви грађански антрополози. Посебно су значајни помена у том погледу цитирани радови Двајд Макдоналда, Ернест ван ден Хага, а нарочито Милса.

На опасности бирократизације у избору културних вредности указује број политичких докумената а и радова из марксистичке културне антропологије и код нас и у иностранству. Јержи Вјатр у свом раду Култура: „масовна" или „демократска"?, види превод у Културном животу бр. 3—4/1964, нарочито се бави проблемима бирократизације односно демократизације избора културних вредности од стране културне политике.

[4] Критику кича и шунда у грађанској културној антропологији најтананије је разрадио Гринберг у свом цитираном делу. Од марксистички оријентисаних теоретичара Арнолд Хаузер у свом делу *Филозофија повјести умјетности*, Матица хрватска, Загреб, 1961. поклонио је том проблему неколико дивних страна. Социјалним узроцима и последицама кича и шунда поклонио је пуно пажње велики марксистички теоретичар књижевности, уметности и културе Ђерђ Лукач у свом раду О „кичу" и о „пролеткултУ", Будимпешта, Сикра, 1947. године, брошурано, на мађарском језику. Лукачеву теорију је разрадила и аргументовала Фелдеши Ана у свом раду Кич у књижевности, Будимпешта, 1964.

[5] Пољски културни антрополози заступају теорију једнотипности и вишестилности масовне културе у савременом свету. Ту теорију је нарочито разрадио њен родоначелник S. Zolkiewsky у низу својих радова који су издати под називом „Przepowiednie i Wspomnienia", Warsawa, 1963. године.

[6] Грађански културни антрополози се разилазе по схватањима што се тиче срозавања делатности средстава масовне комуникације на ниво примитивног укуса. William Albig у свом делу Modern Public Opinion говори о томе да средства за масовну комуникацију у борби са комерцијалним интересом могу само да обезбеђују медиокритетни укус.

У Hand book of Social Psychology, Gardner—Linzey, Addison—Wusley, Public. Comp. Inc. Reading, Mass 1959, одломак о утицају средстава за масовну комуникацију — износи се мишљење да она уопште не делује на снижавање укуса публике.

П. Лазарсфелд—Б. Мертон у свом заједничком раду Mass comunication, popular taste and organized social action; види Mass Communication by W. Schramm, University of Illinois Press, Urbana 1960. — износе мишљење да средства за масовну комуникацију односно масовна култура, додуше, врши акултурацију, али спречава појаву новог авангардизма и културних потреба за њим у свакој публици.

У свом раду The Process and Effects of Mass Communications, ed. Wilbur Chramm, University of Illinois Press, Urbana 1954 — Шрам износи мишљење да средства за масовну комуникацију могу да служе и ниском и високом укусу.

За разлику од Шрама, Elisabeth Noelle — Neumann у свом раду Mass Communication Media on Public opinion (види Handbook of Social Psychology, Gardner — Linzei Addison — Wusley, Publ. Comp. Inc., Reading, Massachuetts 1959) — дели Албигово мишљење.

THE PROBLEMS OF SOCIALIZATION OF CULTURAL VALUES (MASS CULTURE OF DIFFERENTIATION OF CULTURAL VALUES)

by

Karlo Mirnić

Summary

1. Mass culture is tied up with the phenomenon of industrialization and urbanization; it has sprung from the ruins of folk culture and of the so-called élite culture.

2. It tends to become universal, to include all the world entering the process of urbanization and industrialization.

3. A rapid penetration of mass culture, particularly in environments which have not had any previous cultural tradition or any previous high educational level of culture consumers, may cause a deculturalization of society and individuals, an impoverishment of cultural relationships — of content, form and needs (namely, mass culture tends to make values homogeneous, to reduce the distancing of higher and lower cultural values, and to extend its sphere and techniques to cultural goods of both high and low value, offering them mixed to the consumer). However, every step taken towards the making of a cultural tradition and towards a rise in the educational level of the consumer will inevitably raise the level of mass culture. The differences of the level on which mass culture comes into existence are not unimportant: it matters a great deal whether this will happen on the level of kitsch, catchpenny, and all sorts of sham cultural values, or else on the level of academic and avant-garde, genuine and authentic cultural values.

4. The ultimate goal of socialist cultural policy is to create an avant-garde mass culture, which means an avant-garde acceptance of cultural values created in an avant-garde way, which represent, either in respect form, or to content, or to

the needs they give rise to, the spiritual products of genuine socialist relationships in society; which at the same time serve for entertainment and for the intellectual and emotional development of the individual and of the masses; and which, at the same time, are both aesthetic and moral and cognitional values.

5. Mass culture cannot be passive, but must be critically passive, i.e. selectively active in accepting cultural values. It must activate the masses and the individual towards social activity, although this is not yet invariably the case, because the abowe mentioned two conditions have not been developed sufficiently ly yet.

6. Mass culture must have simultaneous cultural, aesthetic, political, pedagogical-moral, and cognitional aims; the polarization of aims in a mass culture rejects kitsch and catchpenny literature, sham spiritual values and uncultured behaviour.

7. Mass culture integrates society into one whole. It may have a positive social content, which is deeply spiritualized in terms of culture. In any case, integration of a socialist type in culture forms new social stereotypes; these, however, are not to be judged as phenomena of unculture, but, on the contrary, as desirable ones instead, insofar as they express the essence of new social relationships.

8. The socialist type of organization of mass culture can avoid the extremes of absolute standardization, uniformity, etc. of cultural relations by developing small groups in an integrated society and making differentiated cultural substances available to the consumer. This means that in a socialist society, a mass culture as such must outgrow and abolish itself. Socialist society is not morely a socitey of masses, but of masses differentiated in many ways, in every aspect of spiritual life. For this reason socialist mass culture is what it is only in relation to an integrated society, but cannot serve as a subtitute for differentiated cultural needs, for differentiated cultural substances and forms. It primarily develops new spiritualized stereotypes of new social relationships, but must leave room for all that is democratic, differentiated ... etc., whether within its own limits or beyond them.

9. Mass culture has also numerous negative features besides the positive ones: when it actually undertakes to replace all social culture, it may destroy personality, and annul all the high spiritual values to man and society. On the other hand, mass culture may also enrich human personality: through its stereotypes it may help man to a productive orientation in society, to an adjustment and accomodation to the new social relationships. These stereotypes and automatisms are not negative in themselves, provided they are not devoid of content, but express the substance of social relationships; they become negative only if they exclude the differentiated cultural substance and form of personality or group. Many stereotypes in culture may serve as a basis for shortening the wanderings in search of one's self in society; in this respect, therefore, its role is even irreplaceable.

10. Mass culture is the legitimate heir of folk culture and folk-lore, though it is incapable of substituting for all the functions of the latter. The totality of the functions of folk culture can be repeated on a higher level only by mass and avant-garde culture together.

11. The value of one social system or another is reflected in the kind of perspective it opens up: namely, in whether it emphasizes the former, negative, or the latter, positive, aspects of mass culture in proportion to its negative or positive results in the process of development.

12. In a mass culture, it is impossible to avoid the homogenization of higher and lower cultural values in all respects. The more a mass culture is turned into an avant-garde mass culture, which means the forming of increasingly close connections of the masses with the avant-garde creators of spiritual values, the more is done towards the abolition of the homogenization of cultural values, or towards the repetition of such homogenization on as high a level as possible. Socialist mass culture is capable of abolishing only the class foundations of the homogenization of cultural values, but it cannot abolish the homogenization of cultural values in general. The cultural policy of such a society is directed towards constantly reducing this phenomenon, or repeating it as close as possible to the sphere of genuine newly created avant-garde values.

13. In socialist society, too, the eternal question remains: who is to evaluate cultural values — who is to decide which cultural values are the lower ones, and which the higher? No judgment can be passed on this matter either by the masses or by the narrow circle of specialists- scientists, artists, and cultural workers — alone. This judgment can only be passed by all of them together!

Василије Крестић

ПИСМА ЗБОГ КОЈИХ ЈЕ ЉУБЕН КАРАВЕЛОВ БИО ЗАТВОРЕН ПОСЛЕ УБИСТВА КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА

Околности под којима су, због убиства кнеза Михаила, 15. јуна 1868. у Новом Саду ухапшени Љубен Каравелов и Владимир Јовановић углавном су познате и стога их овде нећемо препричавати. Међутим, сматрамо да је интересантно подвући да су угарске власти показале велику ревност и заинтересованост да се не само поменути ухапшеници подвргну истрази, већ да то буде учињено са читавим низом новосадских либерала на челу са Светозаром Милетићем. Угарски министар председник, гроф Ђула Андраши, телеграфисао је аустро-угарском конзулу у Београду, Бењамину Калају, „да би се по позитивном извештају учесника у убиству могло доказати и Милетићево саучесништво, када би се ухапсили Милован Јанковић, Владимир Јовановић, Каравелов, професор Пушибрк и земљопоседник Марић". Он је Калају ставио до знања да би требало да српска влада буде та која би покренула питање хапшења и истраге над поменутим личностима.[1] Из овога се јасно види да је Андраши насталу ситуацију схватио као моменат када угарска влада треба да се разрачуна са водећим либералима и истакнутим члановима Уједињене омладине српске, чије се револуционарне акције плашио.

„Позитивни извештаји" на којима се Андраши позива су они које су на суђењу у Београду изрекли учесници завере Паја Радовановић и Љубомир Тадић. Радовановић је изјавио да се марта 1868. у Новом Саду састао са Милованом Јанковићем и Владимиром Јовановићем и да се са њима договорио „... да се час пре начини преврат у Србији ма каквим другим начином, само не убиством кнеза, као што сам им ја предлагао. Они нису били за то, — изјавио је Радовановић — да се овај преврат учини у корист династије Карађорђевића, јер нити су за Александра, нити за Петра, него да влада буде републиканска ..."[2] Сличан исказ дао је оптужени Љубомир Тадић, којем је завереник Видоје Ивковић причао да је био у Новом Саду са Милованом Јанковићем и Владимиром Јовановићем и да су му рекли да су против убиства, али су за то да се кнез збаци.[3]

Те изјаве биле су Андрашију непосредан повод да преко Калаја подстакне српску владу и да тражи хапшење новосадских политичара. Премда хапшење свих оних које је он поменуо није уследило, затварање Каравелова и Јовановића није било сасвим без основа. Сви они из новосадског круга нису само познавали заверенике и са њима одржавали пријатељске везе, већ су се о предстојећој акцији узајамно

саветовали и на крају, од самог Радовановића били обавештени о његовим крајњим намерама.[4] Те чињенице наметљиво су изазивале сумњу и хапшење чиниле донекле оправданим.

И до сада се знало да је приликом претреса у стану Каравелова пронађено доста писама.[5] Њихова садржина није била позната, али се знало да су их у истрази против Каравелова угарске власти сматрале за најважнији оптужујући материјал[6] и да је „19 ком. докумената односећих се на отежање и сазаклеће Каравелова" преко београдског конзула Калаја предато српској влади.[7]

Из дописа који је Андрашију упутио угарски министар правде, Хорват Болдижар, види се да је осим 19 писама послатих српској влади остало код њега још 137 комада. За њих он пише: „Пре но што их пошаљем (српској влади) желим да погледам да ли се међу њима налазе таква која се односе на питање убиства кнеза Михаила. Пошто је Вама позната садржина тих писама, молим да ме обавестите о свему, да одаберем оне који су важни а који не. Молим да ми дате два човека који добро говоре српски и руски, који би ми помагали у раду."[8] С обзиром на то да је 19 писама послао у Београд, а да је код њега остало још 137, може се закључити да је приликом претреса било заплењено укупно 156 писама.

19 писама преведено је са чешког, руског, бугарског и српског и пошто је Хорват тако сазнао њихову садржину, констатовао је да у њима има података о атентату; задржао је преводе, а оригинале послао у Београд с тим да му се после употребе врате.[9] Захваљујући томе што су сва писма била нумерисана и томе што је министар Хорват навео бројеве писама које шаље у Београд, у могућности смо да констатујемо да су писма, која овде објављујемо, преводи оних оригинала који су достављени српској влади.[10] Њој су послата и остала писма која су, ма на који начин, бацала сумњу на Каравелова.[11]

У писму од 21. јуна 1868. Хорват је јавио Калају да оптужени негирају свако саучесништво, „а оптужујући сведоци који терете, једино су београдски окривљеници", чије детаљно испитивање на последњој расправи треба да буде од интереса и за истрагу која се води у Будимпешти.[12]

И угарски министар унутрашњих послова, Венкхајм Бела, ангажовао се да помогне у доказивању Каравеловљеве кривице. Не знамо тачно, али сви су изгледи да су његови органи запленили два писма Скворцова, уредника *Русские Ведомости,* који их је упутио Каравелову. Почетком августа Венкхајм их је послао Калају да, ако нађе за потребно, писма преда српској влади. Када их је Калај прочитао и повезао њихову садржину, аутора и несуђеног примаоца са неким чланцима објављеним у пролетњим месецима 1868. у *Русские Ведомости,* сетио се да је међу њима било и таквих који су наговештавали „да ће се у Београду догодити велике промене". Било му је јасно да неко о Београду извештава Русе, па се питао: „Ко зна да ли овај руски пријатељ није био умешан у атентат?"[13] Кореспондирање уредника *Русские Ведомости* са Каравеловим наводило га је на помисао да је тај руски пријатељ, који је био добро обавештен о стању у Београду, могао да буде сам Каравелов. Међутим, то су биле само логичне конструкције надареног политичара, али не и конкретне чињенице.

Из преписка угарских власти са конзулом Калајом јасно се види да у поступку против Каравелова, упркос свих настојања, није могло да се докаже његово саучесништво у завери. То што је на самом почетку изазивало сумњу, да су новосадски либерали, међу којима је био и Каравелов, знали о атентату и били обавештени од самог завереника Паје Радовановића, касније је морало отпасти, јер о завери против Михаила „је шапутао цео свет". Радовановић није крио своје намере и о њима је јавно говорио. За њих је знао и министар унутрашњих послова Никола Христић а и сам кнез Михаило.[14]

Угарске власти нису криле наду да ће доказе против Каравелова пронаћи у заплењеним писмима. Међу њима било је и таквих у којима су се помињала имена најглавнијих завереника: Паје Радовановића, Симе Ненадовића и Видоја Ивковића. Али, о учешћу Каравелова у завери није било помена. Чињеница да се он са њима познавао и одржавао добре односе, није била довољна да би се могао и осудити. Остала писма, која су нам до данас остала непозната, код самих власти нису изазивала сумњу. Министар Хорват је писао да она немају везе са атентатом и да не могу утицати на процес.[15] Стога је Каравелов морао бити ослобођен, јер су пропале и последње наде угарских власти да ће се докази наћи у писмима.

Сва писма нађена су у Државном архиву Будимпеште.[16] За проучавање делатности Каравелова имају прворазредни значај, јер указују на ширину његових револуционарно-политичких акција у ослободилачкој борби против Турака, откривају нове, досад непознате личности са којима је сарађивао, и садрже податке о књижевном и културном раду.

На девет писама (бр. 6, 9, 15, 134, 137, 149, 154, 155 и на оном без броја) нема апсолутно никаквог датума. На четири, (на бр. 106, 118, 122 и 156) постоји само дан и месец без године. Међутим, овај недостатак не представља нарочите тешкоће и лако се може утврдити из ког су времена. Сва писма са пуним датумом су или из 1867. или из 1868. године. Каравелов је из Русије дошао у Београд у пролеће 1867, па је и његово евентуално учешће у завери против Михаила тек тада могло уследити. Стога смо мишљења да су и истражне власти обратиле нарочиту пажњу на писма из 1867. и 1868, па су и наша недатирана или непотпуно датирана писма из тих година.

Писма под бр. 6, 9, 15, 122 и 127 су и у аутентичном преводу дата у изводу.

Како су преводиоци радили на брзину, а чини се да нису најбоље познавали оба језика, преводи су врло лоши, некоректни и некад тешко разумљиви. Све недоследности су исправљене а језик је, колико је било могуће дотеран према савременој немачкој књижевној ортографији и интерпункцији.

Übersetzung aus dem Russischen. No. 6.

„Wie soll man denn nicht gut heissen die Grosse, Allumfassende, universelle Idee der Slavophilen, deren Aufgabe es ist, unsere (die russische) Sprache, unser Alphabet und unsere Rechtschreibung zu jenen aller Slaven zu machen. Nun, dies wäre denn so eine Waffe zur allslavischen Einheit, zu deren Sinnbildes die bekannte devise der Ewigkeit, d. h. eine zu einem Ringe zusammengebogene Schlange

dienen würde. Ebenso würden wir alle Slaven, auch uns, biegen zu einem massenhaften Ringe und keine Kraft des übrigen Europas würde ihn je brechen."

Aus dem Russischen No. 9.

„Bücher kann ich dir nicht schicken, weil man sie nach Oesterreich nicht hinüber lässt".[17]

Der Brief, mit vielen anderen ist an die Redaktion der Neusatzer „Zastava"[18] adressiert.[19]

Auszug aus dem Bulgarischen

Wiener Brief No. 15.

Karavelov wird von einen wiener Bulgaren, Namens Kovacsov aufgefordert und zwar durch Vermittelung des K. russischen belgrader Konsuls Šiškin,[20] den in Wien zu Stande gekommenen Slaven — Beseda im telegraphischen Wege zu gratulieren.

Übersetzung. — Nro. 33.

Herr Karavelov! Das Ding steht hier sehr gut, weswegen wir auch gedenken um den 11-ten oder 12-ten Mai nach Bulgarien hinüber zu setzen; denn es verhält sich nicht so, wie es seine Hochwürden Martenjo behauptete, dass es unmöglich sei, die Grenze zu überschreiten wegen der Türken. Des ist, mein Freund, nicht wahr; den Türken gibt es nirgends, nur die ältern bewachen die Plätze, und unsere Bulgaren haben schon die Mitel über die Grenze zu setzen, und die türkischen Zustände in Augenschein zu nehmen, und kehren zurück wohlbehalten. Zweitens der Vorstand ist zur Stunde auch nicht hier, da er nach den Sauerbrunnen abgereist ist. Ihr möget auch wissen, dass es nicht einen einzigen unter uns gibt, der mehr Verdinste hätte als Jovan Csiko; er hat 500 Leute bei sich, kampfbereit, und in jeder Beziehung schlagfertig, während er in der Reserve 650 libra Pulver hat, ohne dass jemand davon wisse, und heute reiste er ab, in der Absicht, sich Leute für die Gendarmerie zu sammeln und einem jeden zu zwei Anzüge mitzugeben. Der Hauptsammelort wird Saska sein, wo alle zusammentreffen sollen.

Ich bitte Sie, mich je eher und nach Tunlichkeit einer Antwort teilhaftig zu machen, damit ich wisse, was Sie denken und vorhaben, und wie viel Geld Sie bis jetzt gesammelt haben. Grüssen Sie alle. Die Mutter möge mich entschuldigen, denn ich habe keine zwei Baras (sic!). Schau dass man sich Tabak verschaffe, und schreibe mir nur je eher zurück durch Jovan Csiko Arangyelovich. Hiemt meinen Gruss an Sie und Peter Mihajkov, und saget mir wollt Ihr kommen oder nicht.

3-ten Juli 1867. in Zajecsar.

Ihr Landsmann
Eremija Petrovich mp.

No. 54.

Belgrad 17/29. 1868.

Leber Karavelov!

Heute erhalte ich deinen Brief, aus dem ich sehe, dass du dich bei guten serebischen Brüder niedergelassen hast. Hier wär auch Platz allein nur nicht für ehrliche Leute allein; auf jedenfall sind wir einige hier, die wir, wenigstens unsern Gedanken nach uns als ehrliche Leute betrachten können, wenn auch nicht unseren Handlungen nach. Wenn aber die Hände gebunden sind dann von blossen Gedanken, bis es nicht zur That wird, hat niemand einen Nutzen. Überdiesz, dahin zu gehen, wo Freiheit der Gedanken, der Rede und der Handlungen ist, — ist nicht allen möglich, erstens, wegen, persöhnlichen Verhältnissen, und zweitens, auch darum nicht, um nicht das zu tun, was vielleicht jemand gerne sehen möchte. Viele werden uns vielleicht verwerfen, dass wir nichts unternehmen, — allein jeder wird gerecht

sein darüber, dass wir nichts unternehmen; denn das bestimmte warum? Ist nicht nur, weil es nicht möglich ist, und weil man nicht erlaubt zu arbeiten, sondern weil man auch nicht weiss, was zu unternehmen? — es sind keine Ideen da! Ich glaube dass ihr alle[21] damit eiverstanden seinn werdet, denn es ist gewiss, dass wir alle den unerglücklichen Zustand fühlen, der keine gute Zukunft verspricht. Allein sich auf die Höhe jener. Idee zu erheben, welche diesem abhelfen und Garantie einer guten Zukunft geben kann, das ist die Hauptsache! Wenn wir nicht im Stande sind, Bruder, zu dieser Situation zu gelangen, so trachtet es wenigstens ihr, und dann werden wir alle leichter zu dem bewussten Ziele kommen. Allein so, arbeiten wir eines, und ihr was anderes, so gehen wir auseinander, und die Sachen bleiben so wie bisher, und es kann noch ärger werden. Ich würde auch selbst arbeiten, würde nicht Mühe noch das Leben schonen, wenn ich nur wüsste, was ich tun soll. Mir, und andern, ist damit nicht gedient, wenn mir andere sagen, ich sei ein Sklawe — dass fühle ich vielleicht besser als andere. Es handelt sich auch nicht darum, mich zu befreien, die Zukunft aber nicht sicher zu stellen — sondern es handelt sich die Zeit nicht damit zu verschwenden, um jenes zu beweisen, was jeder von uns weiss, sondern zu handeln für jenes, was zu allgemeinen Nutzen ist, und was beweisen ird, dass wir es verstehen, die Grundbedingung des Lebens zu erfassen, *und nicht nur die Form zu wechseln, dass Wesen aber beim Alten zu belassen.*

Meiner Ansicht nach muss diese Frage, welche tief in das Leben des Volkes einschneidet, entschieden werden, und dann muss man nach Weislichkeit die Leute darüber aufklären, dahin bringen, dass sie diese Idee auffassen. *Ferner gibt es auch kürzere wege, um diese Bedingungen zu erlangen, Wege, welche jeden einzelnen und das ganze Volk glücklich machen.*

Du sagst mir ich soll dir sagen, wie es mit der Geistlichkeit steht. Was soll ich dir schreiben — sie ist so, wie sie war. Weisst du also nicht, was ein serb(ischer) Priester ist? Er ist nicht mehr, was er war, d.i. der Führer des Volkes in allen was gut und nützlich ist — er hat nicht jenes Ansehen und Vertrauen im Volke, er steht jetzt in der Mitte, nicht mit dem Volke, und nicht mit der Regierung — so glaubt manes. — Allein, in der Wirklichkeit steht er zum Volke, da ihn auch die Übeln nicht ganz verschonten, welche das Volk trafen. Warum ist die Geistlichkeit nicht so, wie es sein sollte? Darum, weil sie in eine solche Lage gebracht wurde, dass sie schlecht sein müsse — dass heist Lumpen, Säufer, Diebe und alles, was der Geistlichkeit nicht geziemt. Darum hat sie auch kein Vertrauen, und kann auch kein gefährlicher Führer des Volksbewusstseine werden. Man müsste aber auch diese Hoffnung des Volkes töten, dann wär das Ziel erreicht! Anstatt dass die Geistlichkeit dem Volke veranschreitet, kontrollieren jetzt Amtliche und Halbamtliche Leute das Leben der Priester, sowohl sein privates wie sein öffentliches.

Ein Ortsvorstandt hat das Recht, dass Wirken des Pfarrers zu kontrolieren. Ein polizeicommissär ist durch unsichbare Hand, durch geheime Instruction ermächtigt, den Pfarrer, diesen ersten Mann des Volkes, auf 50 Tage einzusperren. Kurz, ein serb(ischer) Geistlicher hat nicht halb soviel Rechte, als ein belgrader Jude geniesst. Unsere Bischöfe werden vor Gott und dem Volke verantworten müssen, dass sie ihren Glauben und ihre Kirche verraten haben, und ganz gleichgültig sind gegen jene Erscheinungen, welche das Unglück des Volkes bekunden. Warum sind sie nicht in Namen des Rechtes und der Wahrheit — dem Beispiele Christus folgendaufgestanden für das Recht und die Freiheit des Volkes. Und nicht nur einstehen, sondern auch das Leben sollten sie opfern, damit man sagen könne, sie leben in Wahrheit für das Recht, und nicht für ihre 5000 und 3.500 Taler.

Wir können also nicht unbedingt sagen, dass alle Priester gut sind, allein schafft Verhältnisse, dass man einen schlechten bessern und aus einem guten noch bessern machen könne; so werden gewiss mehr gute als schlechte sein. Wie sie also sehen, so hängt vom Staate und von der Staatsregierung das Wohl und Glück des Volkes ab. Den Staat kann man mit einem Fassreif vergleichen, wie du jenen biegst, so geht auch das Volk nach jener Seite hin, nach welcher sich die Reierung neigt. Denn jenes Volk ist selten, welches sich selbst die Richtung gibt im Leben, — und viel weniger unser serb. Volk und seine unglückliche Geistlichkeit.

Grüsse mir Milovan,[22] Vladimir[23] und Miletics.[24] Dein Bruder. Ich sende dir die Wahrheit:

„Selbst Action"

Wenn dieser Brief von einem compromitierten herrührt, so ist er der wichtigste in der Sammlung, er ist nach Belgrad zu senden, und der Schreiber zu eruieren. Ausser den übrigen Briefen sind noch No. *53. 73. und 88.* beachtenswert in dem Falle, als solche von im Mordprocesse compromitierten geschrieben werden sind. Auch diese sind nach Belgrad zu schicken und die Schreiber zu eruieren.

Der Übersetzer der russischen Briefe liefert nur diese beiliegende magere Ausbeute. Er sagt, es wären private und literarische Korrespondenzen.

Allein er hielt auch dieses aus No. 54. für eine literarische Korrespondenz, darum wäre trotzdem die Übersetzung der schon einmal angedeuteten russischen Briefe anzubefehlen.[25]

Abschrift aus dem Serbischen. No. 64.

Kragujevacz 20 Juli/1 August 1867.

Herr Karavelov, es sind schon zwanzig Tage, dass ich hier sitze, weiss nicht, was zu machen; auch weiss ich nicht, ob Sie wissen, dass ich hier bin. Mich hat hier bestellt der Photograf Anastas Stojanovics[26] und Martirye, haben mir ein Gewehr gegeben, und jetzt ist es solange, dass ich auf Befehle warte — daran ich nicht noch weiss, was ich machen soll, und was man dort macht. Wird etwas geschehen oder nicht? Das bitte ich mich wissen zu lassen, oder lassen Sie mich meiner Arbeit nachgehen — denn wenn ich so sitze, ist es zum verrückt werden. *Ich habe Ihnen geschworen treu zu sein, und verbleibe treu, wenn aber nichts ist, so entbinden Sie mich meines Eides,* damit ich was anderes beginne; dieses bitte ich Sie wiederholt.

Nikolaus Mitkovits
alias Dimitrievits bei
Riszto Trenkovics in Kragujevacz

Anmerkung

Auf diesem Briefe stand in ungarischen Aufschrift. *Fontosság nélkül.*[27]

Übersetzung aus dem Russischen. No. 106.

27-ten Oktober, Abends.

Niemandem auch nur ein Wort von dem, ich Ihnen schreibe. Sowohl der Wanja (kleiner Ivan), als auch ich sind dieser Tage bedeutend schlechter daran. Wnja's Krankheit ist nicht zu kurieren und die Katastrophe, wie es scheint, ist nache; auch mir steht kaum die Genesung bevor, wenigstens, nach den äusseren Symptomen zu urteilen, kann ich viel eher zu den Vötern abfahren, und zwar in der allernächsten Zukuft, als mich erholen. Für den Fall meines nahen Todes gelang es mir bereits, ein häusliches Testament zu Stande zu bringen, wo nach alle meine Habe nach meinem Tode auf Wanja übergehen wird. Er wird dieselbe jedoch kaum lange nach meinem Tode geniessen, wesswegen ich auch die Verfügung getroffen, dass dieselbe nach seinem Tode zu verschiedenen wohltätigen Zwecken verwendet werde. Ich würde sehr gerne mit Ichnen das Ding besprechen, namentlich zum Besten welcher Institute diesem Gelder zu verwenden können?

Hernach, nach einer kurzen Umschau, überzeugte ich mich, dass ich mich nur an Sie wenden könne u.z. mit der Bitte, mich und den Wanja nicht zu verlassen auf der Neige useres Lebens. Meine Krankheit und mein Todesfall kann auf eine schreckliche Art den Wanja überraschen, darum wo möglich übersiedeln sie zu uns, und sei es nur auf eine kurze Zeit, damit Wanja nicht ein vollkommener Waise bleibe. Sie werden ein Separat — Zimmer haben und werden wir Sie nach Möglichkeit schonen. Wir werden nicht allein sein, und ich werde wenigstens wissen, was nach mir sein wird, wer den Wanja trösten und beschützen wird, bis zur Ankunft seiner Eltern. Ich erwarte Sie mit Ungeduld.

Wohlen Sie die Güte haben, nach Ihrer Ankunft es nicht wissen zu geben, dass ich Ihnen jetzt im Beisein Wanja's schreibe.

Ihr aufrichtiger

Stephan Jakubovich m.p.

Uersetzung aus dem Serbischen No. 118.

Adresse

Herrn Lyubo Karavelov in Neusacz. Von der Stana des Janko Markovits Arambascha aus Belgrad.

Herr Lyubo!

Ohne dir über jene deine Sachen besonders zu sprechen, halte ich, dass es dir wohl bekannt sei; indessen mache ich dir mit diesem Briefe dennoch bekannt, gleichzeitig und hauptsachlich wegen jener deiner Sachen, die bei mir sich befinden. Darum, von den Sachen wie du selbst weisst, sind einige bei mir geblieben, und der grösser Teil nach deinem Wusche andern übergeben worden. Jetzt bin ich dazu gekommen, daran zu denken, was ich mit ichnen anfangen soll. Mittel sind ihnen jederzeit zu finden, allein ich würde es nie machen ohne deiner Antwort, ohne deinen Wunsch. *Darum bitte ich dich, dass sie (plural) mir wenigstens antworten,* was ich machen, und wie ich mich mit diesen Sachen verhalten soll? Das Haus habe ich bis nun niemandem übergeben, aber nach Georgi hoffe ich es wie immer, und um welchen Preis wie immer. Säume nach diesem Brief nicht mehr, sondern antworte mir glech. Es ist wahr, des es Schade is für mich und für Sie, weil das Haus ohne Mieter war, aber trotzdem ersuche ich Sie jenes Geld zu senden, was für die Miéte kommt.

4/16 April in Belgrad.

Leka Arambascha

diese ist unterstrichen und von derselben Hand unterfertigt Stana des Arambascha Weib.

Anmerkung.

Dieser Brief wäre ebenfalls nach Belgrad zu senden, um über die unterfertigten Personen und deren Verhalter zum Mordprozesse Auskunft zu erhalten. Er ist von Männerhand geschrieben, und von einem Freunde, von dem Karavelov *gedunst* wird. Hochverdächtig der Inhalt, weil im hier unterstrichenen Satze *mehrere* entscheiden sollen, was mit den Sachen — wahrscheinlich Waffen — zu geschehen habe.[28]

No. 120.

Mein Herr!

Mein Landsmann Marusics[29] beklagt sich dass es scheine, dass werter Herr ihm nicht vertrauen würden. In einer Hinsicht haben Sie auch Recht, weil es wirklich schwer ist, zu vertrauen einem fremden und unbekannten Menschen, nametlich in unserm Belgrad, wo sich in neuester Zeit verschiedene verdächtige Menschen aufhalten. Was aber den genannten Marusits anbelangt, so kann ich sie mit meinem Ehrenworte versichern, dass er ein aufrichtiger und ehrlicher Junge ist, — eine wahre slavische Seele. Er würde ihnen dies alles äusserander setzen, allein leider versteht er nich so viel serbisch; sich viele Jahre in der Fremde aufhaltend, hat er die Muttersprache teils vergessen, teils verdorben.

In der Hoffnung, dass sie sich durch diese meine Belästigung nicht beleidgt fühlen werden, habe ich die Ehre etc. etc.

In Belgrad 9/21. Juli 1867.

Ihr *Dragutin Tomai Tunyinsky*

No. 122.

Ein Brief seiner Geliebten Natalia am 1-ten Juli — also 10 Tage vor dem Morde geschrieben. Er enthält Ausdrücke hoher Besorgniss um sein Leben, deren Grund eine Krankheit des Karavelov sein soll. Zu eruieren, ob Karavelov um diese Zeit wircklich krank war, ansonsten der Brief sehr gravierend.[30]

No. 125.

Adresse dem Bruder Lyuben Karvelov bei Milivan Jankovich[31] oder Vladimir Jovanovits[32] in Neusacz

Belgrad 1/13 April 1868.

Bruder Karavelov!

Wie geht es dir? Lebst du, bist du wohlauf? Kalyevits[33] sagt mir, dass du eben so tüchtiger Held bist wie du es warst und noch besser. Nur so, Bruder, nur so wir wollen, dass auch unsere Kanonen einmal sagen können. Fahrt ab ihr Schurken! zu was hast du jenes Faustnacht spiel in Semlin gemacht? Ich hätte gut Lust, dir eins hinters Ohr zu schlagen. Ei, Bruder, ei, habe ich dir nicht so oft gesagt, du sollst klug sein, wie es einem so grossen Mulaeffendi[34] zukommt. Weist du, dass dein dieses unruhiges Benehmen nicht in dem Kram hinein passt. Es will ich dir ein serbisches Wort sprechen. Ich danke dir für männliche Arbeit, die du unermüdet entwickelst in der allgemeine Sache. Ich habe den Anfang deine Erzählung in der Maticza gelesen. Dein Buch, das in Moskau erschienen ist, haben wir in unsern Zeitungen angekündigt.

Kalyevits ist sehr heiter, weil er dich und Milovan so konsekvent arbeiten sieht, für den Fortschritt und Entwicklung unserer Aufklärung. Wir werden trachten, dass Milovan sein Wort halten könne, das er gegeben für die Gründung einer freien Buchdruckerei.

Ich bedauere, das ich über die Feiertage nicht nach Neusacz kommen konnte, allein wenn mir Gott Gesundheit schenkt, so komme ich Anfang Juli dahin. Grüsse Milovan, sage ihm, dass ich jenen seinen Brief nicht gut verstanden habe, weil er sehr klein und verwickelt ist.

Hier ist ein Bulgare Stojanovits[35] aus Prag angekommen, er hat dort Jus studiert, er scheint ein guter Mensch zu sein. Die Bulgarische Legion will aus der Festung durchgehen. Wir hören dass das bulgarische Comité nicht einträchtig arbeitet, die alten Leute wollen langsam, — und die jungen wollen nicht warten.

No. 127.

Belgrad 11/20. Mai 1868.

Lieber Freund Herr Lyuben Karavelov.

1-tens wünsche ich, dass sie dieser mein Brief gesund antreffe; zweitens, um ihnen zu sagen, wie ich zu rechter Zeit erhalten hab ihr Briefchen, da h. ein Depeschen nach der Art des Hadži Gencsov; — ha — ha — ha — das Alles vom 30-ten März.

Vor 20 Tagen habe ich nach Moskau geschrieben wegen ihrer Bücher. Es haben eine Menge versprochen, sich zu praenummerieren, aber dann besinnen sich anders, sie wollen es lieber fertiger kaufen. Ich habe darum dem Herrn Srecskovics[36] gebeten, er soll mir 20 Exemplare in Komission schicken will, ich werde mich bemühen, sie zu verkaufen. (Dann spricht er davon, er höre, dass sich Karavelov verheiraten werde, und dann schliesst er den Brief). Bitte seien sie so gefällig und senden sie mir bald den Rest von 50 fl. Was die 3 1/2 Dukkaten anbelangt, so belästigt mich Jovanco oft; ich rechne auf ihre Grossmut, dass sie mch nicht vergessen werden.

Heute war Hochamt und Requiem wie 1. J. Die studierenden sind zum preisen nach Topcsider. Ich hoffe ihre baldige Antwort, verbleibe ihr aufrichtiger Freund.

Anastas Stojanovics.[37]

Anmerkung: Weder Stil noch Schrift dieses Briefes lassen annehmen, dass ein Literat ist, der journalistische Arbeiten und Bücher besorgt; über dies wird er in diesem Falle dem Schriftsteller Karavelov Geld Vorschüsse geben, nicht aber von ihm Geld fordern und auf seine Grossmut appelliren. Gehört zu jenen verdächtingen Spionen, die nach Belgrad zu senden sind.[38]

No. 132. dem Lyuben Karavelov

Belgrad, März 1868. (Semlin)

Mein lieber Kamarad!

Ich danke dir, fürs erste, für den Gruss. Was willst denn, Bruder, das ich dir erzählen soll. Du weisst ungefähr, wie es steht, und wisse auch, das alles heim alten ist. Nichts neues. Ich seche aus einem Briefe, dass du wirklich eine Sammulng jener

deiner Sachen herausgeben wirst. Ich werde dir, Bruder, jenen Kritzel senden, ich werde sie Komplettieren und verbessern. Wenn ich etwas erreiche, so werde ich dir auch für die Sammlung schreiben, allein so etwas von jener Sorte. Wie lebst du, trinkst und singst du? Erinnerst du dich manchmal: Wittwe, winke mir nicht mehr mit dem Auge „so wie wir uns erinnern deines:" hop hup csumandra schmücke Dirne singst du hinüber herüber.

Du sagst es zu, du kommst nach Semlin, warum kommst du nicht? Melde wann du kommen wirst. Ich habe wirklich keine Zeit, sondern schreibe dir nur in der eile zwei, drei Worte. Wir grüssen dich alle und dein Milenko küsst dich. Paja. Unter andern es grüsst dich Hrisztics und Blaznavacz.

Empfange einen herzlichen Gruss mehr von deinem

Szima.

Anmerkung. Der Gruss von Paja wahrscheinlich dem Mörder Radovanovics[39] die Erwähnung des Ministers Hristics[40] und Blaznavacz[41] Gouverneurs von Belgrad, welche Todtfeinde Karavelov, lassen vermuthen, dass der Brief von den kompromitierten Szima Nenadovics[42] geschrieben ist. Wäre ebenfalls nach Belgrad zu senden.[43]

Abschrift aus dem Serbischen. No. 134.

Herr Karavelov zu Händen.

Herr Karavelov!

Es wäre gut wenn Sie zwei, drei Ihrer Leute anweisen würden, damit selbe über Pozsarevacz, Gonjoka, Zsagubicza, nach Zajecsar gehen, und dass sie unterwegs den Herrn *Vidoje*[44] aufsuchen. Sie sollen den Professor Vindjavits in Pozsarevacz fragen, wo *Vidoje* sich befindet. Ihr. S. B.

P. S. Dieser Brief ist an Herrn Petrity gerichtet, kann aber auch von *Vidoje* eröffnet werden, wenn ihm die Leute in Zsagubicza finden, er soll ihn wieder siegeln und nach Zajecsar senden, vielleicht ist er selbst in Zajecsar.

Anmerkung. Obiger Brief scheint die Einbegleitung eines anderen Briefes zu sein. Vidoje Ivkovits ist in Belgrad als Beteiligter in Mordprozesse verwickelt.

Auch auf diesem Brief stehet das ungarische indorsat *fontosság nélkül.*[45]

Abschrift aus dem Serbischen. No. 137.

Meine Herrn!

Ich nehme mir die Freiheit Ihnen meinen Landsmnan Kroaten[46] zu empfehlen, der mit mir im Oesterreichischen Heere gedient hat.

Wenn es Ihnen überhaupt möglich ist, entsenden Sie ihn nach Bulgarien. Die reiste Bruderliebe hat ihm hergeführt, um für seine Brüder, die Bulgaren, zu kämpfen. Wenn er nicht nach Bulgarien kann, so kehrt er nach Hause und erzählt in Kroatien, dass ihn die Bulgaren abgewiesen hätten.

Was denselben anbetrift, so versichere ich Sie, dass er bereit wäre zu kämpfen, mit dem Teufel slbst, also umso eher mit den Türken. Ich bin bereit für diesen Mann gut zu stehen, und über meine Wenigkeit können Sie sich in der Redaktion des Swetovid[47] erkundigen.

Dragutin Tomai Tunyinszky

Anmerkung. Titulatur meine Herrn zeigt, dass ein Comité in Neusacz existiert, an welches dieser Brief gerichtet war.

Worte „Türken" dass die Anmerkungen nicht allein gegen diese sondern auch zu andern Zwecken stattfanden.[48]

Abschrift aus dem Serbischen. No. 149.

Dieser Brief ist zu übergeben dem Herrn Karavelov in den bulgarischen Legion von Sava Radosevits aus Semendria.

In Semendria[49] 3-ten dieses Monats.

Heute habe ich erfahren, dass Sie, Herr, in Belgrad sind. — Empfangen Sie meinen Gruss, Herr Karavelov, von mir gevesenem Corporal der regulären Armee,

— denn ich, Savo Radosevits, bei dir eingeschrieben war, — und wie wir nur die Gelegenheit abgewartet haben — nie aber die Sache verdorben ward, ging den Jeremija nach Zajecsar, um dort eine Bande zu werben. Wir kamen bis zum Walde bei Mrazsevize; das Leute meldeten dem Bezirksforstand. Er rief das erste Miltz Aufgebot unter die Waffen, — man verfolgte uns. Ich wollte mich nicht ergeben, sondern flüchtete ich in die Stara Planina. Dort habe ich 3 Monate mit den Türken gekämpft, und habe 8 Gefährten verloren, und wurde selbst am Fusse verwundet. Wo ich aber erfahren habe, dass eine neue Verbindung da ist, — nich eine bulgarische Legion. —

Wenn sie für mich eine Stelle haben und was Militärkenntnisse anbelangt, so können Sie sich selbst überzeigen; wenn du etwas weisst, da verständige mich.

Verbleibt untertänigst ihr Corporal in der regul(ar) Armee Sava Radosevits in Semendria beim Wirthe Stojka.

Bitte mir Antwort, damit wir uns darnach richten.

Übersetzung aus dem Bulgarischen. No. 154.

Bemerkung des früheren Censors: „fontosság nélkül".

Herr karavelov! Soll denn Bulgarien dieses Amt sein, und auf diese Weise verteidigt man denn das Vaterland? Etwa durch Neid, Hass und Zwistigkeit? Heldentum, nichts denn Heidentum! Was du vor hast, die Geschichte wird das Getane darstellen, und dass du kein Bulgare bist. Man wird dich beargwöhnen, und ich dachte dass du das Vaterland abgeschworen hast, und ein schnödes Werkzeug geworden bist. Weh Bulgarien mit solchen Söhnen. Das Armee wird noch sehr lange geknechtet werden. Du hassest jenen Mann, der von Gott gesandt wurde, dich zu retten, und sein Leben für dich opfert. O Weh, Weh, Weh. Gedenke dem Gesetze und des Judas was er getan. Warum siehst du nie Deutsche Zeitungen? Dass du das Vaterland wirst verteidigen, hast du denn etwa nicht diesen Dienst übernommen? Bedenke, wer du bist, und ob dich der gerechte Gott sicher nicht bestrafen werde; oder glaubst du etwa, dass du der Hand des strafenden Gottes entkommen wirst? Mit nichten! Die Lüge ist eine offenkundige Sache, und der Welt bekannt gegeben. Glaube nicht, dass was du kannst, andere es nicht wissen. Sei ein wahrer Bulgare und echter Mensch; denn sonst ist es nicht gut für Bulgarien um so wenigertür dich selbst. Bereue es, bereue und tue deine Dienstespflicht. Denn sonst wird sie dich grausam vor Gott bestrafen. Dies im Namne des Jesus Christus, der da für seine Getreuen gekreuzigt wurde.

Prüfe dich selbst, weist du wohl wohin du dich reissen liesest? Es gab auf diesem Posten Andere, die mit ihrer eigenen Hand das Werk getan. Wie sollst du einen andern belehren der du hassest, denjenigen, der selbst gearbeitet und sich getummelt hat.[50]

Nro. 155. Uebersetzung aus dem Böhmischen.
Dabei die Bemerkung vom früheren Censor dem Briefe:
„Cseh levél irodalmi tartalommal."[51]

Wohlgebokrener Herr! Ihr Schreiben hatte mich sehr erfreut! Ich beeile mich Ihnen zu antworten. Mein Vorhaben für die Idee der Freicheit des Slaventums zu kämpfen, blieb ungeändert. Ich kann nicht der Sehnsucht widerstehen, die da mich, gleich einem Adeler, dem Balkan zutreibt, damit ich Hand in Hand mit meinen Stammesbrüdern gegen den Todfeind des Südslaventums kämpfe. Das selbe Vorhaben fand ich nich bei 2-en meinen Kollegen da, die von demselben unwiderstehlichen Sehnsucht nach dem Süden getrieben werden. Es ist dies nicht bloss ein augenblickliches Auflodern des jugendlichen Gemütes; es ist dies vielmehr die Begeisterung einer längst groszgezogenen Idee, da, wenn unsere Verhunft für die Freiheit überhaupt zu kämpfen im Stande war, um so eher soll dies der Fall sein für die slavische Freiheit. Da jedoch die Tschechen es noch weit zu ihrem Berufe haben, und vielleicht auch nie etwas hiefür unternehmen werden. Denn vergebens suchte man bei ihnen eine Kampfesulst der Südländer, da sie en wahres Taubenvolk sind, wie sich darüber sehr treffend der Dichter Macha geäussert hatte, darum brauchen sie auch nicht unsere Arme noch unsere Exzentrizität, die man bei anderen Nationen Vaterlandsliebe nennt. Eben desshalb wollen wir nach den südslavischen Gefilden. Hiezu jedoch ist uns notwendig zu wissen, auf welche Art man über die

Grenze gelangen könne: wie weit sind die Dinge in Bulgarien entwickelt; wie könnten wir aus Belgrad den bulgarischen Boden erreichen, und dann, was das allererste, wir haben kein Geld. Ich weiss nicht, ob es dem Comité möglich sein wird, uns Geld zu schicken. Ic hlebe der Hoffnung, dass ich noch mehr Kollegen anwerben könnte. Es kommt, wie Sie sehen, bei ihnen allen auf Geld an. Wollen sie den Inhalt dieses Schreibens dem Herrn Sehmann (Zeman) mitteilen, nebst der Bitte, mir eine klare und baldige Antwort zu Teil werden zu lassen. Längstens bis zum Ende dieses Monats, und dann werden wir uns auf den Ferien wiedersehen.

Ihr ergebener
Karl Školo mp.

Ich ersuchte ihre Eltern, diesen Brief zu dem ihrigen beizulegen; eben habe ich ihnen auch die Adresse geschrieben.

Nro. 156. Forditás.

Lieber Bruder! Lieber möchte ich dir schon die Hand bieten, als ein Schreiben senden. Ich möchte je eher in die Reihen der Kämpfer für die Freiheit des Slaventums eintreten.

Ich hoffe, dass ihr im Stande sein werdet, uns — wir sind unserer drei — von Pest nach Semlin zu befördern, da unser Geld nur bis nach Pest ausreicht. Schreibe uns je eher, entweder dass wir deine Ankunft abwarten, oder an wen wir uns in Pest wenden könnten.

Bis zum 1-ten nehm ich mir heraus meinen Reisepass für Oesterreich, und dann möchte ich gerne die Reise antreten über Znajm, Presburg nach Pest, wohin ich in 12 Tagen zu gelangen hoffe.

Kennst du den Kanzlist? Verlasse dich in Nichts auf ihn! Um einen lumpigen Groschen würde er Dich verrathen. Er ist ein Spion.

Ich bitte dich, um eine baldmöglichste Stückäusserung, hauptsächlich jedoch um eine Beantwortung dessen, ob denn das Comité uns aus Pest an die Grenze und von dort nach Belgrad auf eigene Kosten befördern könne und dann auf welche Art und Weise.

Auf ein baldiges Wiedersehen rechennd rufe ich: „Auf das Wohl der Freiheit des Slaventums"!

In Prag 26 Juli

Deinergebener
J. Touzsimszki
Hörer der Philosophie.

Uebersetzung aus dem Böhmischen.

Lieber Herr! Ich war beim H. Kolár. Derselbe sagte mir aber zu meiner Verwunderung, er stehe in gar keiner Verbindung mit dem bulgarischen Comité, und desshalb könne er auch gar nichts tun. Ich drang zwar in ihn stark, in der Meinung, dass er kompromittiert zu werden besorge, jedoch vergebens. Er weiss von der ganzen Sache nur so viel, als man aus den „Národni Listy"[52] herauslesen kann, ja er äusserte sogar ein Bedenken darob, ob denn in Bulgarien ein allgemeiner Aufstand ausgebrochen, denn es könnte leicht sein, dass nur einzelne Haufen von Heiducken sich hie und da etwas energischer herumtreiben. Uebrigens, ich teile nicht dies Bedenken, da nacht den allertzten Nachrichten es ausdrücklich die Rede ist von serbischen Freiwilligen, die da in Bulgarien eingebrochen sind. Ich glaube, es wäre am Besten, wenn sie selbst nach Prag kämen, uns zur Abreise irgendwie hilfreiche Hand böten, und den Sachverhalt mündlichauseinander legten. Dies müsste jedoch bis zum Sonntag gescheben, denn Sie wissen, es sind Feiertage und wir sind vollends entschlossen.

Ihr Schreiben oder Sie selbst erwartend
Zum wohle der Freiheit!

V. Šneider Philosoph
auf dem Linhadts-Platz
135/3 in Prag.

Schreiben Sie mir nach dieser Adresse. Škol ist mit mir vollkommen einverstanden. Du hast ihm schlecht den Brief adressirt; derselbe kam ihm nur zufällig in die Hände, wesshalb du künftig hier an Schneider schreiben sollst.

Touzsimzski

НАПОМЕНЕ

[1] Országos Szécsény könyvtár, Budapest, Kállay Béni, Memorabilia 1732, стр. 69, бр. 242 од 17. јуна 1868.

[2] Суд убицама кнеза Михаила, Београд, 1868, стр. 72.

[3] Исто, 25.

[4] Савет Владимира Јовановића и Милована Јанковића да се кнез не убије већ збаци, па га Радовановић није прихватио, јер, каже он: „. . . ја сам знао да се превратдругчије учинити не може, но само убиством кнеза и да у Србији не може бити република, те стога радио сам у овој ствари по своме плану, и њима сам при овом разговору казао да ћу овим мојим начином да радим за преврат." Исто, 72.

[5] Михаил Димитров, Любен Каравелов, София, 1959, 161.

[6] Исто, 164.

[7] Ил. Н. Бугановић, Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити, Београд, 1935, књ. I , 143. Упореди: Цорце Игнятович: Сръбските другари на Любен Каравелов, Белград, 1957, 5, 6.

[8] Magyar országos levéltár, Budapest, Miniszterelnökség K. 26 1868, бр. 917. Министар Хорват грофу Андрашију 19. јула 1868.

[9] Исто, Kállay Béni levelezése, P. 344, Cc. 17 kötet, стр. 161. Писмо министра Хорвата Калају од 19. јула 1868. године.

[10] Хорват пише Калају да му шаље писма под бр. 6, 9, 15, 33, 54, 64, 106, 118, 120, 122, 125, 127, 132, 134, 137, 149, 154, 155 и 156. Исто. Сви ови бројеви одговарају бројевима на нашим писмима, осим последњег, двадесетог, које је без броја и које је српској влади предато у некој каснијој пошиљци.

[11] Види примедбу која следи иза писма бр. 54. Њу је писао министар Хорват. О истом Хорват Калају у писму од 21. јула 1868. Magyar országos levéltár, Kállay Béni levelezése, P. 344, Cc 17 kötet, стр. 165, 166.

[12] Исто.

[13] Országos Szécsényi könyvtár, Kállay Béni, Memorabilia 1732, str. 158, 159. бр. 489 од 6. августа 1868. Оба писма Калај је 7. августа предао намеснику Ристићу. Исто, бр. 493, стр. 160.

[14] Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, Београд, 1934, 75, 76.

[15] Magyar Országos levéltár, Miniszterlnökség K. 26, 1868, бр. 917.

[16] Исто, бр. 812.

[17] Знајући да се истрага против Каравелова води због убиства кнеза Михаила, преводиоци су на самом почетку посла у целини преводили само она писма која су имала политички карактер. Писма која су имала приватни и књижевно-културни карактер, преводили су у изводима. И ово је једно од таквих. Касније, министар Хорват је наредио да се писма преводе у целини, јер нека, која су по његовом мишљењу била интересантна и у процесу против оптужених могла пружити драгоцене податке, од преводилаца су означена као неважна. То је био случај и са писмом које доносимо под бр. 54.

[18] Застава, политички лист који је 1866. почео да излази у Пешти, а од 1867. у Новом Саду. Оснивач и покретач листа био је Светозар Милетић.

[19] Ову примедбу ставио је министар Хорват Болдижар.

[20] Шишкин Николај Павловић, руски генерални конзул у Београду од 1863—1874. године.

[21] Ово се односи на круг новосадских политичара у којем се тада налазио Каравелов.

[22] Милован Јанковић (1828—1899), један од твораца либералне странке у Србији. У ово време налазио се у Новом Саду.
[23] Владимир Јовановић (1833—1922), истакнути члан либералне странке, прогнан из Србије, затворен заједно са Каравеловим.
[24] Светозар Милетић (1826—1901), власник политичког листа Застава, вођа угарских Срба, посланик Угарског сабора.
[25] Види бр. 19.
[26] Анастас Стојановић је Бугарин — фотограф Карастојанов.
[27] Fontosság nélkül на мађарском значи: без важности.
[28] Види бр. 19.
[29] Марушић је Хрват и Туњински га је препоручио Каравелову да га прими у Бугарску легију. Види писмо бр. 137.
[30] Ово је извод из писма са примедбом министра Хорвата.
[31] Види бр. 22.
[32] Види бр. 23.
[33] Љубомир Каљевић (1848—1907), новинар, политичар и државник. За време кнеза Михаила издавао опозициони лист Србија.
[34] Мула ефендија, турска титула, овде у смислу учени, најученији господин.
[35] Види бр. 26.
[36] Пантелија Срећковић (1834—1903), историчар, професор Велике школе у Београду.
[37] Види бр. 26.
[38] Напомену је писао министар Хорват.
[39] Паја Радовановић (1830—1868), правник, организатор убиства кнеза Михаила. На процесу против атентатора осуђен на смрт.
[40] Никола Христић (1818—1911), за време кнеза Михаила био министар унутрашњих послова, противник парламентарног и демократског развитка Србије.
[41] Миливоје Петровић Блазнавац (1824—1873), министар војске, после убиства Михаила приграбио сву власт и постао један од намесника малолетном Милану Обреновићу.
[42] Сима Ненадовић (1839—1868), хусарски официр у аустријској војсци, брат кнегиње Персиде Карађорђевић.Због учешћа у завери против кнеза Михаила осуђен на смрт.
[43] Види бр. 38.
[44] Видоје Ивковић (1823—1868), кафеџија, помоћник начелника, срески старешина. Због учешћа у завери против Михаила осуђен на смрт.
[45] Напомену је писао министар Хорват. Fontosság nélkül, види бр. 27.
[46] Види бр. 29.
[47] Световид, Информативно-политички лист, излазио најпре у Темишвару и Бечу а од 1860—1870. у Београду. Заступао конзервативни правац политике, доносио прилоге о политичким, економским и културним приликама у јужнословенским земљама.
[48] Види бр. 38.
[49] Семендрија, Смедерево.
[50] Није нам могуће да утврдимо ко се крије иза овог писма и који су то, свакако политички, разлози због којих се напада Каравелов.
[51] „Cseh levél irodalmi tartalommal." На мађарском значи: „Чешко писмо са књижевним садржајем."
[52] Narodni Listy, чешке новине.

Шандор Месарош

ОДЈЕК РАЦИЈЕ 1942. ГОДИНЕ У МАЂАРСКОМ ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ ЗА ВРЕМЕ РАТА

Оружане снаге хортијевске Мађарске извршиле су масовне „акције чишћења" у јануару 1942. у јужној Бачкој. У овим трагичним данима било је убијено око 3.500 људи.[1] Тешка одмазда у Шајкашкој, Новом Саду, Ст. Бечеју и Србобрану изазвале су општу осуду целог слободног света. И мађарско јавно мнење било је запрепашћено овим неочекиваним догађајима.

Вести о тешким злочинима над српским и јеврејским становништвом брзо су продрле у јавност. Више војне и жандармеријске команде издале су наредбе о строгом ћутању припадника оних јединица које су учествовале у овим крвавим акцијама. Дописивање грађанског становништва било је строго цензурисано. Секретар у Министарству иностраних послова Илеш Миклош (Illés Miklós) у дневним извештајима детаљно је писао о цензури писама.[2] Покушаји власти да прикрију истину остали су, међутим, узалудни.

После рације почело је масовно бекство из Бачке. Бивши мађарски министар одбране Наћбаџони Наћ Вилмош (Nagybaczoni Nagy Vilmos) у својим мемоарима забележио је да је велики капетан полицијске капетаније Баје почетком јануара 1942. доставио опширан извештај Министарском савету о великом броју избеглица које су стигле из Бачке у град. Избеглице су биле већином Срби и Јевреји. Неки од њих су се сместили по хотелима, али већина је нашла уточиште код приватних станодаваца, познаника или родбине.[3]

ОДЈЕК РАЦИЈЕ КОД НОВОСАДСКОГ СТАНОВНИШТВА

Вести о неочекиваним рацијама у јужној Бачкој наишле су на различит пријем у Мађарској. Пролетерске масе нису се солидарисале са поступцима војске и жандармије и тражиле су да сви кривци буду строго кажњени.[4] И у оним местима где су били извршени покољи над српским и јеврејским становништвом, огромна већина мађарског становништва такође је осудила ове злочине.

То доказује и извештај економског саветника из Новог Сада Терек Ласла (Török László) од 28. I 1942, упућен градској полицијској капетанији. У извештају Терек обавештава полицијског капетана да је примио једну радничку делегацију која је оштро протестовала због покоља над српским и јеврејским становништвом у граду. Чланови делегације су јасно ставили на знање да су много што шта преживели у минулој ери Југославије, али су увек поносно бранили своју нацио-

налност. Међутим, сада треба да црвене када се изјашњавају за Мађаре баш због недавних догађаја. Тражили су да сви кривци буду изведени пред преки суд, јер њихова вера у истинитост мађарске правде се веома поколебала.[5]

Став обичних људи из редова мађарског становништва града живо илуструје и поверљиви извештај великог жупана Новог Сада др Петера Фернбаха (dr Fernbach Péter), који је достављен министру унутрашњих послова Керестеш Фишер Ференцу (Keresztes-Fischer Ferenc).

„. . . У циљу демантовања оних гласова да су домари, куварице и собарице били поверљиви,[6] а војници или евентуално подофицири били извршиоци, један мој добар познаник, Павле Поповић Пеци, становник Новог Сада (Улица Бардоши Ласла бр. 5, сада Дунавска улица) доставио ми је следеће податке.

Земљопоседника Вујић Саву (Улица Бардошиа бр. 9) спасла је интервенција домара Балог Иштвана.

Ивковић Николу (улица Бардоши) на интервенцију своје куварице оставили су у стану.

Горе наведени господин био је наводно болестан и везан за кревет када је вођа патроле наредио да се обуче, јер треба да га воде. Међутим, његова куварица обратила се вођи патроле следећим речима „Он је веома добар човек, немојте га одвести!" Вођа патроле јој је одговорио „Нека онда остане". И оставили су га у стану.

Јовановић Пуби, зет Поповић Косте и његова мајка (улица Кошут Лајоша) (сада Милетићева улица), били су спасени захваљујући енергичној интервенцији домара Жољом Ференца. Наиме, када је патрола стигла у њихов стан и саопштила им да су осуђени и да треба да их одведу, умешао се домар Жољом Ференц следећим речима „Они су добри људи, немојте их одвести!" Вођа патроле је три пута опоменуо домара „Пазите, јер Вама припада и стан и цео намештај!" Он је и даље молио чланове патроле да породицу Јовановић оставе на миру. Заиста, патрола је отишла и никога нису одвели.

Ивковић Арса, власник штампарије (улица Бардоши бр. 14) избегао је смрт само после интервенције кућне помоћнице Палинкаш Ане.

Охшенфелд Филип (Oschenfeld Fülöp) овдашњи, директор Првог мађарског осигуравајућег завода, хришћанин, становник Новог Сада (улица Ст. Стевана — Огњена Прице), ставио ми је на знање да је патрола која је ушла у његов стан под претњом смрти стрељањем присилила његовог домара да ода све Јевреје који станују у улици Св. Стевана . . ."

У даљем делу извештаја велики жупан доставља и препис извештаја који му је упутио руководилац месне полицијске капетаније.

Недавну рацију је оценио тако као да то личи на методе руског ГПУ-а, и да ни сада не види јасно да ли се ту ради о личној акцији неколико неурачунљивих и садистичких вођа, или пак да су руководиоци изгубили контролу над догађајима.

У завршном делу извештаја изразио је мишљење да вероватно прва претпоставка одговара стварном стању, узевши у обзир начин на који је цео поступак покренут са искључењем великог жупана и начелника града.[7]

Из овог дела извештаја могло би се закључити да се новосадска рација одиграла без знања и удела грађанских власти и да је то било дело само војних команданата. Међутим, то не одговара историјској истини. Грађанске власти су биле обавештене о свим припремама за рацију. Чак су тражиле од Бардошијеве владе да се рација прошири и на Нови Сад са мотивацијом да се разни комунистички и други субверзивни елементи који су избегли из Шајкашке, масовно крију у

Новом Саду и представљају опасност за мир и поредак у граду. То су тражили у време када су већ били обавештени о зверствима у Шајкашкој и када су већ били свесни да се то може догодити и у Новом Саду. Ништа се не зна о тајним мислима бившег великог жупана Новог Сада. Можда је тренутно био под свежим утицајем ратних догађаја на источном фронту, где су се војне операције почеле развијати другачије од предвиђања мађарских владајућих кругова. Можда је др Фербах већ онда рачунао да ће морати једном положити рачун за своја недела?

СТАВ ДЕМОКРАТСКИХ СНАГА

Против масовне одмазде у јужној Бачкој први се дигао најистакнутији члан странке Малих поседника[7a] и посланик парламента Бајчи Жилински Ендре (Bajcsy Zsilinszky Endre).[8] Он је још 21. I 1942. упутио писмо председнику владе Бардоши Ласлу и скренуо му пажњу на недела почињена у Шајкашкој.[9] У истом писму је обавестио председника владе да војна клика врши припреме и за новосадску рацију са циљем да се обрачуна са Србима, Јеврејима и оним Мађарима који са њима живе у хармонији. Детаљно је навео на који начин желе да изведу тај план. Опоменуо је Бардошија да велики жупан Новог Сада није поверљив човек ни са којег гледишта, јер отворено шурује са генералима који су у немачкој најамној служби. Зато је и изабран Нови Сад за извођење рације. Даље је позвао председника владе да предузме мере ради спречавања те акције чији је почетак планиран за 21. I 1942 и да такозване жалбе војне групе треба да испитују објективни органи које треба тамо упутити из других места.[10]

Пошто није постигао жељени циљ, он је 4. II 1942. послао опширан меморандум лично регенту Хортију.[11]

Меморандум је почињао речима да се у последње време у Мађарској одигравају такви догађаји, такви злочини, који дубоко задиру у част и будућност нације.

Жилински је са огорчењем истакао да је приликом његовог последњег боравка у Новом Саду био запањен слушајући о догађајима који су се одиграли приликом уласка мађарских трупа у Бачку. Осудио је нечовечни поступак генерала Бајора који је протерао око 24.000 добровољаца са њихових огњишта. Тешко је критиковао онај форум који је поставио др Фернбах Петера за великог жупана у Новом Саду, јер је починио неопростиве грешке које се косе са интересима целе нације. Жигосао је и рад покретних војних судова који су у неким местима кратким поступком изрицали смртне пресуде. У овим поступцима он је сасвим правилно видео само погрешно схваћено „преуређење", али није заборавио да опомене да то није најбоље средство против интелигентног, смртно огорченог и свесног српског народа.

Посебно је описао ток масовних покоља у Шајкашкој. Навео је цифре у које није био сигуран да су тачне, али је огорчено констатовао да се у Мађарској догодило масовно клање без судске пресуде и то са пуном одговорношћу војске и жандармерије, односно њихових официра". То је таква опасна појава грађанског рата — наставио је

даље у меморандуму — против кога сваки честит Мађар мора да се буни".

Детаљно је описао све припреме и ток тродневне новосадске рације. Није заборавио да истакне да за време целе историје мађарског народа није било примера да су званични органи приредили и извршили неки погром, јер су се чак и џелати мађарског народа, као Карафа (Karaffa) и Хаинау (Haynau), држали бар формално слова закона.[12]

У другом делу меморандума Жилински је тражио строго кажњавање свих оних који су криви за ова недела. Ову казну за организаторе и кривце он је тражио у интересу човечанске правде и међународног угледа Мађарске.

Текст меморандума износи 16 страница. Овде га не бисмо детаљније приказивали, пошто је то већ био предмет и других радова.[13]

Комунистичка партија Мађарске покренула је енергичну акцију. У илегалној штампарији у великом тиражу су штампани, а затим растурени леци следеће садржине:

„Прочитај и дај даље!"

Мађари! Радници, сељаци, грађани!

У јужним крајевима (Délvidék) су више хиљада цивилног становништва погубили без пресуде. Митраљезима су побили невино становништво два села у јужним крајевима. Протест Новог Сада су угушили у крви и безброј мирних грађана су убили. Данас Нови Сад, а сутра долази пред пушчане цеви мађарски народ који је незадовољан ратом и бедом. Ко одговара за то? Капитулантска политика владе Бардошија!

Влада Бардошија одговорна је зато што је Мађарска спалила све мостове споразума са Енглеском и Америком и објавила њима рат. Влада Бардошија одговорна је зато што се наше животне намирнице односе у иностранство, док мађарски народ гладује. Прво је жртвовала Хитлеру хлеб и маст, а затим животе и крв, а сада му изручује националну част и будућност. Ово масовно проливање крви прави од српског народа неумољивог непријатеља нашег, као и остале народе који саосећају с нама. То разара јединство Мађарске и слаби је у судбоносном тренутку.

Мађарска није земља Хаинауа, него земља јунака борбе за слободу. Не можемо да трпимо да служењем Хитлеру постанемо џелати европских народа који бране своју слободу.

Треба престати са ратом!

...Треба да се удруже сви Мађари да би се ослободили немачких освајача и да би скинули са народа издајничке ланце, припаднике Стреластих крстова, као и Имредија и Бардошија![14]

Треба ставити на страну све што нас може раздвајати. Треба да идемо заједно са народима који саосећају с нама против заједничког непријатеља, за заједничку слободу!

...Сместа мир Мађарској! Напоље из Тројног пакта! Ниједног војника Хитлеру! Пред суд јунаке крвопролића у јужним крајевима! Самоопредељење и равноправност народима који живе са нама!...

Будимпешта, 6. фебруара 1942. године.

Мађарска Комунистичка партија[15]

Краљевско тужиоштво у Будимпешти (A Budapesti kir ügyészség), одмах је покренуло истрагу. Донета је одлука о хитном прикупљању и уништавању свих примерака овог илегалног летка. О овој одлуци обавештено је Министарство унутрашњих послова и Главна капетанија M. кр. будимпештанске полиције (M. kir. rendőrség Budapesti

főkapitánysága). У образложењу одлуке је наведено да је садржина летка уперена против законитог поретка државе и друштва, а садржи у себи елементе кривице вређања мађарске нације. Свим лицима која су учествовала у штампању и ширењу ових летака судиће Суд начелника хонведског генералштаба због дела издајства, која потпадају под делокруг војног суда.[16]

СТАВ СЛУЖБЕНИХ ОРГАНА ПРЕМА ЈАНУАРСКИМ ДОГАЂАЈИМА

Службени кругови Бачке, односно бач-бодрошке жупаније — како се она тада службено називала — нису се уопште изјаснили о догађајима који су се десили у недавној прошлости. Новосадски профашистички лист „Reggeli Ujság" (Јутарње новине) није излазио у данима рације. А и после тога ниједно слово није било написано о страдању једног дела становништва града. У циљу скретања пажње јавног мнења дат је велик публицитет избору посланика из Бачке за мађарски парламент. Тих дана је детаљно писано о конференцији новосадске организације владине Странке мађарског живота на којој су учествовали скоро сви истакнути фашистички политичари Бачке. Говори који су били одржани били су прожети мржњом према српском народу. Неки од присутних чак нису заборавили да саопште да „великодушност" власти није знала слабости и да зато држава од сваког грађанина очекује безусловну лојалност, „јер саботере и друге опасне елементе мађарска песница ће уништити без икакве милости." [17]

Расположење у Бачкој у то доба било је веома мучно и до краја експлозивно. Полицијски саветник и велики капетан новосадске полицијске капетаније, Зомбори Ђула (Zombori Gyula), путем профашистичког српског листа *Nova pošta* упозорио је новосадско становништво да се уздржи од скривања илегалаца, јер таква дела могу да проузрокују само репресалије и полицијске мере.[18]

Власти су добиле извештаје о оживљавању партизанске делатности, па су на терен биле упућене војне и жандармеријске формације, али оне нигде нису наишле на отпор.[19]

После јануарских погрома српско становништво је живело повучено, страхујући од нових репресалија. Ова појава је озбиљно забринула и представнике власти, који су се плашили да Срби под свежим утисцима јануарских догађаја не почну масовно прилазити партизанском покрету. Требало је предузети хитне мере. Због тога су послали „представнике" српског народа и чланове мађарског парламента Богдана Дунђерског[19a] и Милана И. Поповића[19b] у Шајкашку да мире узбуђене духове. Листови у Бачкој су веома живо коментарисали ове догађаје. Читаоци су детаљно информисани да су у Жабљу и Чуругу одржани масовни скупови. И Дунђерски и Поповић су се трудили да убеде становништво да треба да се уздржи од сваке акције која би довела у сумњу лојалност српског живља према мађарској државној идеологији.[20]

Организатори рација су у то време слављени као ратни хероји.

Поводом годишњице мађарске револуције од 1848. године 15. III 1942. у Новом Саду, као и на целој територији Мађарске, одржане су

свечаности. Тога дана главном организатору покоља у Бачкој, команданту V сегединског војног округа, подмаршалу Фекетехалми Гајднер Ференцу (Feketehalmy-Czeydner Ferenc) одато је признање од стране целог новосадског гарнизона. Други организатор овога покоља, Граши Јожеф (Grassi József), поднео му је рапорт. После рапорта Feketehalmy је извршио смотру постројене војске.[21] Виновници и извршиоци покоља били су чак и унапређени за „ратне" заслуге. Граши Јожефа, који је у то време био командант 15. новосадске хонведске лаке дивизије, намесник Хорти је унапредио у чин генералмајора.

Граши је ускоро био премештен у Кечкемет. Приликом одласка службени форуми су му одали пуно признање и обасули га похвалама „јер је за време његовог краткотрајног боравка у Бачкој" стекао симпатије најширих кругова." [22]

Истога дана када је Граши унапређен, унапређен је и жандармеријски надпоручник Зелди Мартон (Zöldi Márton) у чин капетана.[23]

Крајње десничарски политичари и војни кругови заиста нису крили своје задовољство због страдања српског и јеврејског становништва. Такав њихов став јасно илуструје и скуп истакнутих политичара који је био одржан у Новом Саду у просторијама палате Loyd. Били су присутни министар финансија Ремењи Шнелер Лајош, (Reményi Schneller Lajos), велики жупан Новог Сада др Фернбах Петер, председник владине странке Мађарског живота Лукач Бела, као и неки сенатори и посланици парламента. Овај скуп је имао циљ да легализује репресалије у Бачкој. Сви присутни су се изјаснили против оних који су били против репресалија оружаних снага у јануарским данима 1942. Већина је чак напомињала могућност сличних поступака, „јер је мађарска држава довољно јака да одговори новим репресалијама ако још једном доживи напад као у Новом Саду".

И овога пута је најжешћи говор одржао већ по злу чувени др Иван Нађ. Он је искористио прилику да понови своју теорију о колективној одговорности. Захтевао је да на сваку партизанску акцију треба позвати на одговорност целокупно српско становништво. Он је у новосадској рацији видео јасну и убедљиву примену колективне одговорности.

У сличном духу су говорили још и велики жупан др Фернбах и посланик парламента др Корањи Елемер. Последњи говорник на скупу био је министар финансија Ремењи Шнелер Лајош (Reményi Schneller Lajos) који је потпуно прихватио тезу о колективној одговорности. Мађарску државу је окарактерисао као толерантну, која у случају потребе примењује и енергичније методе. Новосадски пример је окарактерисао као опомену онима који се буне против мађарске империје.[24]

У међувремену су се одигравали неочекивани догађаји. На Источном фронту Немци су почели да трпе поразе. Узбуђење због недавних погрома у Бачкој такође се није стишало. У таквој ситуацији намесник Хорти је разрешио Бардошија. Нову владу је образовао Калаи Миклош (Kallay Miklós).

У то време је била покренута истрага и због јануарских рација у Бачкој. Ова прва истрага је била само пука формалност. На захтев

виших власти истрагу је покренуо главни организатор погрома у Бачкој подмаршал Фекетехалми (Feketehalmy). Наравно да таква истрага није дала никакве резултате. Фекетехалми, као командант V сегединског војног округа, 12. II 1942, под бројем 3276 послао је допис руководиоцу оперативне групе начелства хонведског генералштаба, обавештавајући га да је дан раније доставио начелнику генералштаба, на његову личну заповест, целокупну документацију о резултатима истраге. Још је истакао да је истрага установила оправданост поступака и употребе оружја. Начелник генералштаба је задржао код себе целу документацију и још истога дана упознао и председника владе о исходу целе истраге.[25]

У априлу 1942. формирана је нова комисија под руководством потпуковника и војног судије Бабош Јожефа. Он је у Новом Саду водио истрагу више од три месеца и утврдио да су оружане снаге у јануарским данима, на вишу заповест, починиле тешка недела у Бачкој. Начелник генералштаба Сомбатхељи Ференц (Szombathelyi) је на основу тога издао службену заповест под бројем 339 од 10. VII 1942. да се покрене судски поступак против главних криваца.[25a] Међутим и тај потез је био само покушај заваравања јавности. Владајући кругови нису намеравали да кривце позову на одговорност. У то време су још веровали да никада и никоме не треба да положе рачуна.

И нови председник владе, Калаи, морао је коначно да заузме став по овом мучном питању. Он се дуго колебао на који начин да оконча целу ствар. Дошао је до закључка да ће најбоље бити ако парламент одржи „јавну расправу". О томе је дуго дискутовао са Миланом Л. Поповићем. Одлучено је да Поповић поднесе интерпелацију парламенту о акцији мађарских оружаних снага у Бачкој јануара 1942. Оваквим потезом Калаи је хтео да постигне два циља. С једне стране је хтео да покаже свету да осим војних фактора други политички кругови нису у ово умешани. Доказ тога је и отворена парламентарна расправа. С друге стране Поповић би тиме што би поднео интерпелацију, у очима својих сународника представио себе као човека који се заиста залаже да им олакша положај.

Дебата у парламенту је одржана 14. VII 1942. После интерпелације Поповића Калаи је прочитао свој раније припремљени извештај. Тенденциозни карактер извештаја био је више него упадљив. По њему, у априлу 1941, када су мађарске трупе умарширале у Бачку, нико од грађана није страдао. Међутим, после затишја од неколико месеци биле су извршене разне акције саботаже. Дао је нетачан опис и касних догађаја. По његовим речима делатност бачких комуниста повећала се и том околношћу што су се у Бачку инфилтрирали разни непожељни елементи. Илегални подземни рат је трајао већ годину дана. У Бачкој су вршене опсежне припреме за општи оружани устанак. Одбрамбене снаге и органи јавне безбедности у отвореној борби су савладали партизане и у тителском округу је успостављен ред. Калаи је и за масовне одмазде у Новом Саду нашао оправдање. Уверавао је да су акције чишћења у граду 21. и 22. јануара текле нормално. Међутим, 23. јануара, партизани који су се ту крили, били су потиснути у центар и ту напали припаднике војске и жандармерије ручним бомбама. На овај напад је војска и жандармерија одговорила репре-

салијама. Ситуацију је отежала и та околност што су трупе биле исцрпљене до крајње границе услед службе која је трајала двадесет три дана на температури испод минус 25 степени.

У првом делу говора Калаи је за трагичне догађаје окривио оне који су се бунили против мађарске државе. Сматрао је да је за то одговорно цело српско становништво. Поред тога је изнео и оптужбе да је у најкритичнијим моментима велика маса Срба изашла на улице и тиме изазвала одмазде. За највеће кривце је прогласио оне који су изазвали ратни пожар на Балкану. Истовремено је покушао и да умири духове речима да његова земља која је пре 300 година примила српске избеглице и сада спрема да осигура најелементарнија људска и национална права српског становништва.

Упознао је посланике и о броју жртава. Прочитао је цифре које су установљене после „најсавесније провере". По њему је у јануарским данима 1942. у јужној Бачкој страдало укупно 2.550 лица. На крају говора је изнео и то да су ови погроми јасно доказали и неке пропусте војног руководства. Због тога је против главних криваца покренут кривични поступак.[26]

Садржина говора председника владе јасно доказује да је читава парламентарна дебата била само обичан политички маневар. И заиста, тако је то и схваћено. Зато су и посланици десничарских странака његов говор примили са бурним одобравањем и дуготрајним аплаузом.

На интервенцију начелника генералштаба Сомбатхељиа, намесник Хорти је 13. VIII 1942. наредио да се обустави кривични поступак против главних криваца погрома. Били су само пензионисани подмаршал Фекетехалми и жандармеријски пуковник Деак Ласло.[27]

НОВА АКЦИЈА БАЈЧИ ЖИЛИНСКОГ

I

Жилински Ендре уложио је и у ово време крајње напоре да се спречи обустава поступка. Тражио је лични пријем код Хортија. Намесник му је ставио на знање да је заиста обуставио кривични поступак и истрагу, правдајући се да у датој ситуацији није било другог излаза.

Жилински опет није попустио. Састао се са начелником Хортијевог кабинета Амбрози Ђулом (Ambrozi Gyla). Дошли су до заједничког закључка да се не ради о обустави поступка, него само о томе да је Хорти на интервенцију начелника генералштаба Сомбатхељија (Szombathelyi) предмет одложио за извесно време. Због тога са правне тачке гледишта нема сметњи да се обнови цео поступак.

У циљу постизања извесних политичких циљева, у тим данима је мађарска штампа посветила посебну пажњу тзв. српском питању. Систематски је писано о значају српско-мађарског пријатељства. Јавност је обавештена да су сви сабирни логори за добровољце „коначно расформирани" и око десет хиљада лица је смештено код приватника као радници на имањима. Такође је писано и о помоћи Министарства

унутрашњих дела за лечење деце добровољаца. Штампа је такође објављивала и вести о писању страних неутралних листова о дебати у парламенту. Чак су објављени и неки цитати из Neue Züriche Zeitung-a и Bermer Tagblatt-a.[28]

Пошто је закључио да влада ништа не предузима против виновника репресалија у Бачкој, Жилински је 30. XI 1942. послао писмену интерпелацију председнику владе Калаију, министру одбране и министру унутрашњих дела. Садржина интерпелације је следећа:

„Г. председник владе у одговору који је дао на интерпелацију г. посланика Поповић Л. Милана, да у Новом Саду, као и у жабаљском и тителском срезу, приликом извршених рација и брахијалних поступака, да су страдали и невини људи. Обећао је строгу казну у смислу мађарских закона, али је ова казна до сада изостала.

По моме сазнању, цео истражни материјал је сакупљен. Да ли је господин председник спреман да у интересу вере и поверења у правни поредак и снагу правичности мађарских закона, у циљу осигурања и учвршћења унутарњег друштвеног и националног мира, што у крајњој линији излази — у интересу унутрашњег и спољашњег ауторитета Мађарске — сада, без одлагања (спреман) да изврши дело одмазде против криваца?

И да ли је г. председник спреман да члановима породица пострадалих у што краћем року обезбеди пуну моралну и материјалну рехабилитацију у оквирима које обезбеђује мађарски закон, у таквој великодушној форми која одговара европском рангу и достојанству мађарске нације?

Будимпешта, 30. новембра 1942. г.[29]

Међутим, влада није ништа учинила. Она се плашила напада и притиска екстремних десничарских и војних кругова, који су и по другим питањима вршили систематске нападе на њу, оптужујући је да не испуњава своје обавезе „савезника" према Немачком Рајху.

Ускоро се и ратна ситуација почела мењати. Код Стаљинграда су Немци доживели праву катастрофу. Код Воронежа и реке Дона била је уништена и Друга мађарска армија.

Председнику владе су почеле стизати опомене, нарочито из редова Странке малих поседника: „Треба мењати досадашњи курс спољне политике, јер су на помолу знаци новог Трианона."[30]

Још раније су из Бачке почеле стизати узнемиравајуће вести. Један владин повереник је извршио кружно путовање по Бачкој и под насловом „Про-меморија", децембра 1942, доставио опширан извештај влади о својим запажањима. Он је констатовао да се под свежим утисцима војних збивања у Африци мађарско и немачко становништво плаши да би се рат могао проширити и на Балканско полуострво. Поново је запазио да је расположење српског становништва и даље веома мучно. Последње поступке против присталица народноослободилачког покрета у Сомбору и Новом Саду, српско становништво оцењује као увод у нове евентуалне репресалије. Посебно се лично уверио да је нарочито потиштено српско становништво у Шајкашкој,

где су извршене јануарске репресалије. У свим местима у Шајкашкој народ је толико застрашен да живи потпуно повучено у сталној психози несигурности.[31]

II

Пошто интерпелација Жилинског од 30. XI 1942. није дала никаквог резултата, он се одлучио на још смелији корак. Покушао је да придобије познатије посланике парламентарне опозиције да заједнички саставе један меморандум који би био упућен влади. То је био тежак и сложен задатак. Опозиција није уопште била јединствена. Одмах у почетку су му дали подршку из његове партије Вашари Иштван (Vásári István) и Сентивањи Лајош (Szentiványi Lajos), а од осталих опозиционих посланика пристало је неколико социјалдемократа, као и Апоњи Ђерђ и Палавичини Ђерђ, који су били пријатељски наклоњени према западним силама. У исто време, из Независне странке малих поседника Хорват Золтан (Horváth Zoltán), покушао је да спречи састављање меморандума, али га је ипак на крају потписао. Неки политичари из хришћанских групација нису хтели да потпишу исти меморандум са социјалдемократима. Жилински је морао посебно са свима да се консултује. Да би целој акцији дао што ширу друштвену платформу, позвао је и црквене великодостојнике да се и они солидаришу са потписницима меморандума. Протестанти су желели да се изјасне само после католика. Кардинал католичке цркве Шереди је пристао само на то да његови виши свештеници појединачно учествују и дају подршку. Међутим, он је и ово одобрење опозвао када је видео да неки и под таквим условима дају подршку (бискуп Ђера — Апор Вилмош, бискуп Калоче — Хорват Деже (Horváth Dezső).[32]

Меморандум почиње следећим речима:

„Нови светски рат ближи се крају. Без обзира на исход рата, мађарско држање, наша државна и друштвена дела као и пропусти биће стављени под лупу међународне оцене."

Даље су потписници меморандума изразили дубоку забринутост због два питања која се још увек налазе на мртвој тачки. Као прво истакнута је друштвена и национална несигурност и затегнутост која је настала због недела у Бачкој. Друго питање се односи на Јевреје. Изјаснили су се да говоре у име мађарске историјске савести. И овога пута су подсетили председника владе да је отворено признао да је у јануарским погромима у Шајкашкој и другде страдао велики број недужних људи. Још је дао свечану изјаву да ће кривци искусити казну у смислу мађарских закона. Као најхитнији задатак тражили су законску и друштвену рехабилитацију чланова породица пострадалих, као и успостављање потпуног правног реда у Бачкој уопште. Очекивали су одлучне кораке од владе да пред светом докаже да су познате репресалије дело злочиначких акција неколико окорелих садиста. Са дубоким жаљењем су констатовали да је у јавном мнењу у САД због покоља у Бачкој дошло до наглог преокрета. И путем штампе се води хладан рат. Нарочито се лист Njujork tajms (New-york

times) истакао у нападима против службене Мађарске. Руководиоци највећих верских и светских организација америчких Мађара осудили су поступке у Бачкој. Тешке оптужбе су изречене и на рачун личности регента Хортија.

У интересу друштвене и материјалне рехабилитације чланова породица настрадалих тражили су широку акцију целог мађарског друштва. Подигнута је реч да се у интересу успостављања пуног правног поретка ставе ван снаге све уредбе бивше војне управе. Тешке речи су пале и на рачун разних административних злоупотреба, јер на критичном тлу Бачке требало би успоставити и организовати примерну управу. Тражено је хитно смењивање свих оних који не располажу потребним умним и моралним квалитетима за пацификацију Бачке.

На крају меморандума потписници су тражили од владе да покаже већи хуманизам у примењивању раније донесених закона о Јеврејима, јер је дошло време када свест нације мора да се пробуди.[33]

У то време су и службени кругови почели да сумњају у победоносан исход рата. Због тога од краја 1942. у званичној спољној политици Мађарске долази до постепеног преокрета. Смењивани су постепено сви мађарски дикломати у неутралним земљама и место њих постављани су дипломати који су били наклоњени савезницима на Западу. Истовремено у фебруару 1943. мађарска влада је послала поруку владама САД и Енглеске у којој им је ставила до знања да не сматра да се налази у ратном стању са њима. У исто време је позвала савезнике да окупирају Мађарску.[34]

У то време Калаијева влада се плашила да ће имати тешкоће у преговорима са западним савезницима због погрома у Бачкој. Због тога је неспокојно примљен извештај мађарског посланика у Лисабону Водианер Аладара, који је он доставио влади 11. II 1943. Посланик је известио своју владу да је успео да ступи у контакт са једним његовим ранијим познаником који у Енглеској у обавештајној служби има улогу везану за средњу Европу. Он је оценио положај Мађарске повољним, међутим изразио је мишљење да је Нови Сад нанео огромне штете Мађарској.[35]

Озбиљни преговори са савезницима о примирју међутим још нису почели. За прве покушаје мађарске владе да склопи примирје Немци су одмах дознали те су дипломатским путем преузели кораке. У пролеће 1943. Немачка је захтевала да Мађарска пошаље на Балкан три своје дивизије. Мађарска влада међутим није прихватила овај захтев.[36]

У Бачкој су се догодиле значајне промене. Велики жупан Новог Сада, др Фернбах Петер, 24. I 1943. дао је оставку на свој положај, наводно из здравствених разлога. Међутим, разлози су били сасвим други. У новонасталој ситуацији почетком 1943. личност Фернбаха није више одговарала на овом осетљивом месту. Сви службени форуми су били свесни тога да је он веома компромитована личност. За новог великог жупана наименован је др Деак Леон, дотадањи велики жупан бач-бодрошке жупаније.[37]

Нови жупан у Новом Саду покушао је бар привидно да води еластичнију политику. Поново је дозволио рад Матице српске, али под контролом владиног комесара. Учинио је мање уступке у вези блокиране имовине Српске православне цркве.[38]

У току 1943. мађарска влада је пажљиво избегавала сваки корак који би погоршавао њен положај у каснијим преговорима са западним силама. Калаијева влада је била свесна тога да је цео режим сувише компромитован, и то добрим делом и због погрома у јужној Бачкој. Била је обавештена о енергичним протестима западних политичких кругова после јануарских масовних покоља. Међутим, Калаи је хтео да спасе поредак баш помоћу западних савезника. Због тога су мађарске дипломате у неутралним земљама у јесен 1943. добиле опсежан материјал са задатком да „објективно" упознају политичке кругове тих земаља о поступцима мађарских оружаних снага јануара 1942. у јужној Бачкој.

Основна теза овог материјала била је да су мађарска војска и жандармерија били нападнути. Услед критичне ситуације, војна команда је добила одобрење да изврши „акцију чишћења". Касније су ове акције добиле обележје крвавог обрачуна. За ова дела су одговорни војни команданти, јер су ова недела починили без одобрења владе. Добили су инструкције да је веома непожељно да износе број жртава.[39]

Овим потезом је Калаијева влада хтела да створи повољнију политичку атмосферу у неутралним земљама, док је главни циљ био да се дипломати западних земаља упознају са садржином тога материјала и да то пренесу својим владама. Још раније је Калаи послао др Милана Л. Поповића у Берн са сличним задацима. Он се састао са Јуришићем, краљевским послаником у Швајцарској. Без велике тешкоће је успео да увери посланика да је покољ био користан, јер су рацијом били захваћени „само комунисти и други успаљиви елементи".

Избегличка влада примила је к знању обавештења Милана Л. Поповића и поклонила им пуну веру. По повратку из Швајцарске дочекан је букетима цвећа и банкетима.[40]

После пада италијанског диктатора Мусолинија, Жилински је 31. VII 1943. послао влади нов меморандум.

Основна мисао меморандума је била следећа:

Због догађаја у Италији, Мађарска стоји пред судбоносним догађајима. Треба одмах раскинути са немачким фашизмом. Неодложно треба казнити сва војна и слична лица која су имала удела у зверствима почињеним у јужној Бачкој. Тешким речима је жигосао антисемитску пропаганду која трује душу ондашње генерације. Захтевао је да мађарски народ хитно пронађе пут споразума са истинским представницима српског и хрватског народа. Опоменуо је владајуће кругове да ће у случају инвазије савезничких снага на Балкану букнути ратни пожар који се може проширити и на територију Мађарске. Влада се мора свим средствима и снагама супротставити евентуалној окупацији од стране Немачке, као и пролазу немачких трупа преко територије Мађарске која треба пре да изабере сукоб са Немачком него безнадежну борбу са савезничким снагама.[41]

Жилински и његови истомишљеници из левог крила Независне странке малих поседника, пре састављања меморандума, детаљно су се консултовали са председником Мађарске комунистичке партије Калаи Булом, као и са представницима социјал-демократа. Поред тога

Жилински је успео да илегалним каналом пошаље текст меморандума у Швајцарску, где је био публикован у листу „Berner Tagwacht".[42]

И после претходног споразума са западним савезницима, Калаи је нарочито пазио да не предузима никакав корак који би се могао тумачити да се солидарише са неделима у јужној Бачкој. Наиме, 6. X 1943. министар правде је тражио да се покрене поступак у циљу конфискације имовине чланова породица убијених јануара 1942. Калаи је без размишљања одбио тај предлог са следећим образложењем: без обзира на то да у смислу 70 параграфа III зак. члана Закона из 1930. године има основа за имовинско задовољење; тај поступак не би био у складу са новом политиком смиривања.[42a]

СУДСКИ ПОСТУПАК ПРОТИВ ВИНОВНИКА НОВОСАДСКЕ РАЦИЈЕ

Због покушаја споразума са западним силама, Калаијева влада је решила да једним новим кораком скине са себе сваку одговорност због недела почињених у Бачкој. Зато је регент Хорти издао наредбу за покретање кривичног поступка против главних организатора недела. Међутим, на изричито тражење начелника генералштаба Сомбатхељија, кривци нису стављени у истражни затвор.

И овај поступак је био само покушај заваравања светског јавног мнења. Одлучан поступак изазвао би енергично реаговање Немачке, а то је влада покушала да избегне. Због тога је одлучено да се организује судски процес, а у исто време да се остави могућност да главни кривци побегну. У том смислу је дао изјаву један од главних криваца, Граши Јожеш, пред мађарским народним судом. Руководилац Центра за заштиту државе и шеф мађарске контраобавештајне службе, генерал Ујшаши говорио је лично оптуженима да побегну.[43]

Судски процес почео је 15. XII 1943. у судској дворани у Маргиткерути у Будимпешти. Пошто оптужени нису били лишени слободе, искористили су повољне услове за бекство које им је иза кулиса било сугерирано, и побегли су. На расправи од 17. децембра жандармеријски капетан Зелди Мартон није се појавио. Сутрадан су новине објавиле сензационалне вести. У мађарској војној историји десио се јединствен случај. Војници високог чина, као пензионисани подмаршал Фекетехалми Цајднер Ференц, генералмајор Граши Јожеф и пензионисани пуковник Деак Ласло, побегли су испред одговорности. Пружене су им све могућности и за одбрану и нису били ни ухапшени. Листови су обавестили мађарску јавност да су издате потернице за њима, као и за Зелди Мартоном који се такође налазио у бекству.[44]

18. I 1944. министарски савет је ставио на дневни ред и бекство главних виновника покоља у Бачкој. О целом овом случају је вођена дискусија у таквом тону као да нико раније није био о том бекству обавештен, а које је било припремљено. Председник владе је оштро осудио бегунце. Министар одбране је саопштио да су оптужени знали да их не чека смртна казна, али су се ипак одлучили на бекство. Изнео је своју претпоставку да су побегли из страха од народног суда, те су рачунали и на могућност да ће касније у измењеним условима Мађарска бити приморана да их преда другој држави ради суђења.[45]

Судбина осталих 14 оптужених који су остали у Мађарској није била тако важна.

Судски процес је настављен на основу оптужнице која је била подигнута још 16. XII 1943. Текст оптужнице јасно илуструје да је овај процес организован само у циљу да оправдава службену Мађарску пред светом и да убеди светско јавно мнење, а посебно српски народ, да су за погроме криви само војни команданти.

У уводу оптужнице поновљена је ранија оцена ситуације у првом периоду мађарске окупације. По оптужници, после уласка мађарских трупа у Бачку и после савлађивања местимичног отпора, створена је релативно мирна ситуација. Поновљена је и раније измишљена оптужба да су се у јануару 1942. ширише алармантне вести да се у углу Дунава и Тисе окупљају партизанске чете са циљем да 6. јануара изврше покољ мађарског и немачког становништва. Даље је наведено да је патролна акција војске и жандармерије од 4. јануара завршена неуспехом. Жандармеријска станица у Жабљу послала је извештај о догађајима новосадском жандармеријском истражном одељењу, новосадском жандармеријском одељењу и сегединском жандармеријском округу. Овај последњи је одмах известио V сегедински војни округ и предложио јединствено вођство оружаних снага.

Оптужено је и српско становништво да је активно помагало партизане. У таквој ситуацији, како је изнето у другом делу оптужнице, у командама војске и жандармерије настала је мучна психоза. Команданти касније пристиглих јединица примили су алармантне вести „за готово" и ситуацију оценили као веома критичну. Изгубили су контролу над догађајима. Стално су издавали супротне заповести и тиме повећавали анархију. Нереалним и фантастичним извештајима погрешно су информисали највише руководство о догађајима. Оно је дало одобрење за строго „прочешљавање" целе територије. Оружане снаге нису наишле на отпор. Сами су створили нереалну ситуацију. Настало је безразложно клање. Кулминација трагедије се одиграла у Новом Саду.[46]

Пресуда је изречена 16. II 1944. Оптужени су осуђени на временске казне од 10 до 15 година. Организаторима који су побегли, међутим, није суђено у одсуству.

Мађарска влада је са великом пажњом пратила одјек процеса у иностранству, али је највише била заинтересована како на ово реагује српски народ. Главни конзул у Београду, Бала, 27. II 1944. послао је извештај влади да су вести о бекству главних криваца изазвали у Београду различите коментаре. Грађани су са великим жаљењем примили вест о њиховом бекству. Праведна пресуда против њих би оправдала службену Мађарску од разних оптужби. Београдски кругови не потцењују ни ту чињеницу да је Мађарска била прва од зараћених држава која је овим процесом признала да су њени органи учинили тешка недела. Бала је са жаљењем констатовао да је то мишљење само танког слоја пријатељских кругова и интелигенције, али да је став огромне већине српског становништва сасвим супротан. Оно сматра да је цео процес само привидан маневар. Хортијевци, као и Немци и усташе извршили су у Бачкој масовна убиства, верујући да за то неће никада и никоме одговарати. Сада, када је ратна ситуација постала

критична за њих, желе да оправдају себе. Зато су организовали судски процес, али су главним кривцима омогућили бекство.[47]

Било је посебно важно шта о процесу мисле Срби који живе у Бачкој. Извештаји који су били достављени влади нису били нимало повољни. Између осталих извештаја и градска капетанија из Сенте је послала извештај о томе како српско становништво Сенте коментарише вести о бекству главних криваца и организатора погрома у Бачкој. Отворено је признато да скоро нико не верује у то да Мађарска жели да Србима да задовољење. Преовладава мишљење да је влада намерно дозволила главним кривцима да побегну.[48]

Кривци који су побегли пре и за време судског процеса доспели су у Аустрију. Немци су их примили као пријатни домаћини. У друштву са вишим немачким официрима обилазили су центре за обуку војске. После немачке окупације Мађарске неки од њих су се појавили и у Мађарској. Жандармеријски капетан Зелди Мартон виђен је у пролеће 1944. у Братислави у униформи СС официра.[49]

СИТУАЦИЈЕ ПОСЛЕ НЕМАЧКЕ ОКУПАЦИЈЕ МАЂАРСКЕ

У Бачкој после мартовског преокрета 1944. сва важнија службеничка места попуњена су људима који су били фанатичне присталице фашизма. Нико више није говорио о новој политици и о потреби мађарско-српске сарадње. За новог великог жупана Бач-бодрошке жупаније у Сомбору постављен је др Пиукович Јожеф.[50] За великог жупана Новог Сада поново је постављен др Фернбах Петер, сви опробани фашисти и верне слуге Немаца. Они су почели одмах да воде исту политику као и раније. Фернбах је то и сам потврдио приликом ступања поново на дужност: „Мој рад ћу наставити тамо где сам га и прекинуо!"[51]

После окупације Мађарске фашистичке странке су почеле своју активност у Бачкој. (Странка стреластих крстова, Странка мађарске обнове, Мађарска националсоцијалистичка странка, Савез бораца са Источног фронта, Антибољшевички омладински табор). Све ове странке су водиле пропаганду углавном под паролом: „Победа или смрт!".

У септембру 1944. јединице Црвене армије ступиле су на тло Мађарске. Мађарски владајући кругови су већ одавно били свесни тога да морају отпочети разговоре и са Совјетским Савезом. Због тога је намесник Хорти распустио владу Салаија. Нову владу је формирао генерал Лакатош.

Војна ситуација Мађарске постала је потпуно безнадежна. Зато је Хорти 14. X 1944. тражио примирје од Совјетског Савеза, као и од западних савезника. Истога дана Лакатошева влада је пустила на слободу све политичке затворенике који су били ухапшени 19. марта, када је извршена окупација Мађарске. Тако је и Жилински био пуштен из затвора. Међутим, још истога дана извршен је преврат у Мађарској. Немци су довели на власт њихову последњу резерву: њилашки олош на челу са вођом Странке стреластих крстова Салаши Ференцом. Почео је последњи чин мађарске драме. Жилински, као и многи други антифашисти, прешао је у илегалност. Жилински је ускоро ор-

ганизовао фронт за борбу против Немаца, као и њихових домаћих помагача, „њилаша". У ову организацију били су укључени сви представници демократских партија, као и оних партија које су биле спремне за борбу. (Комунистичка партија, Социјал-демократска странка, Независна странка малих поседника, Хришћанско-демократска странка, Народна странка легитимне групе, итд.). Поред грађанског дела, оформљена је и војна група на челу са пензионисаним генералом Киш Јаношом. Међутим, услед издаје организација безбедности „њилаша" открила је ову организацију и 22. XI 1944. многи чланови су ухапшени. Многи се нису предали и борили су се до последњег метка. Бајчи Жилински је био изненађен у свом илегалном стану, те није имао времена ни да се брани.[52]

Наредбу за покретање преког суђења издао је Фекетехалми, који је у њилашкој влади био заменик министра одбране. Међу тринаест оптужених био је, наравно, и Жилински. Сада се Фекетехалмију пружила прилика да се освети човеку који је најупорније тражио кажњавање виновника злочина у Бачкој. Судски процес је почео 6. XII 1944. Бранилац Жилинског је успео да процес против њега одложи, пошто је његов посланички имунитет још био на снази. Осталима је пресуда била изречена 8. децембра. Тројица су била осуђена на смрт вешањем, међу њима и генерал Киш Јанош, руководилац војне линије, а поред тога је раније водио поступак против злочинаца на процесу у децембру 1943. године.[53]

Пошто се војна ситуација погоршала, преки суд је морао да побегне у западну Мађарску. У Шопронкехиду (Sopronköhid) је био одржан формални поступак преког суда против Жилинског. Осуђен је на смрт вешањем. Смртну пресуду је са нарочитим задовољством потписао Фекетехалми Цајднер Ференц. Сам је изјавио да је омчу коју му је спремио Жилински ставио на врат свога највећег непријатеља.

Жилински је био обешен 25. XII 1944. у Шопронкехиду.[54]

Сви главни кривци и злочинци учествовали су у последњој очајничкој борби против Црвене армије на тлу Мађарске. Фекетехалми је организовао посебне јединице из редова опробаних фашиста које је послао у безнадежну борбу и пропаст.

Међутим, догађаје нико више није могао зауставити. Мађарска је 4. IV 1945. била потпуно ослобођена. Ускоро је капитулирала и хитлеровска Немачка. Злочинци су били похватани. Многи од њих су се нашли на крају пред народним судом наше земље, где су искусили заслужену казну.

НАПОМЕНЕ

[1] Голубовић Звонимир, Рације јануара 1942. године у јужној Бачкој — Зборник МС за друштвене науке 35, стр. 190.
[2] Buzás János, Az Ujvidéki razzia (Новосадска рација), Б. Песта 1964, стр. 72.
[3] Исто, стр. 76.
[4] Голубовић, н. д. 184.
[5] Ибид.

[6] Бизалми — поверљиви људи, у ствари достављачи.
[7] Историјски архив ПКСКС за Војводину, Архивски бр. М-пол 14/79-а.
[7a] Странка малих поседника — умерена десничарска странка. Тражила је ограничење велепоседа у Мађарској и поделу земље беземљашима. За време рата имала је изразито антинемачки став.
[8] Бајчи Жилински Ендре — најистакнутији члан странке малих поседника и члан хортијевског парламента. Био је огорчени непријатељ Немаца и тражио је раскид савеза Мађарске са хитлеровском Немачком. Крајем 1944. убили су га Њилаши.
[9] Историјски архив ПК СКС за Војводину, Архив. бр. 8542.
[10] Talpasy Tibor, Igaz ügyért (За праведну ствар) — Лист Északmagyarország, Miskolc 18. III 1965.
[11] Историјски архив ПК СКС за Војводину, Архив, стр. 2 бр. 8542.
[12] Карафа — војни заповедник у Мађарској за време Леополда I. Био је познат по злу и чувеном терору.
Haynau — намесник Мађарске после угушивања мађарске револуције 1848. г. Мађарске револуционаре осуђивао је на смрт и на временске казне.
[13] Голубовић, н. д. 185.
[14] Странка стреластих крстова. Најекстремнија фашистичка странка у Мађарској, тражила је преуређење Мађарске по узору на немачки национал-социјализам.
Imrédi Béla, вођа Странке мађарске обнове, са сличним програмом као Странка стреластих крстова.
[15] Историјски архив ПК СКС за Војводину. Архив. бр. К 25/140.
[16] Исто, Микрофилм кутија VIII, бр. филм. коцке 45—25.
[17] Reggeli Ujság, 9. II 1942, стр. 4.
[18] Исто, 12. II 1942, стр. 3.
[19] Исто, 14. II 1942. стр. 2.
[19a] Богдан Дунђерски је био између 1910. и 1918. члан Угарског парламента. За време бивше Југославије није се бавио политиком. Почетком 1942. изабран је за члана Хортијевског парламента. Умро је још исте године.
[19b] Поповић Л. Милан је пре I светског рата био уредник мађаронског листа Српство у Новом Саду. За време бивше Југославије једно време био је срески начелник у Сенти а после члан Сената. После ослобођења Народни суд га је осудио на смрт због злочина почињеног за време рата као сарадник окупатора.
[20] Reggeli Ujság, 9. II 1942, стр. 2.
[21] Исто, 16. III 1942, стр. 2.
[22] Исто, 8. IV 1942, стр. 5.
[23] Buzás János, Az Ujvidéki razzia, стр. 93.
[24] Историјски архив ПК СКС за Војводину. Архивски бр. 8309.
[25] Исто, Микрофилм, кутија VIII, бр. филм. коц. стр. 185.
[25a] Buzás, н. д. 96.
[26] Reggeli Ujság 15. VII 1942, стр. 2.
[27] Buzás, n. d. 93.
[28] Reggeli Ujság 21. VII 1942, стр. 3.
[29] Историјски рхив ПК СКС за Војводину. Микрофилм X/2, бр. филмске коцке 48—50.
[30] Тријанон — 1919. г. у сали Тријанон у Версају потписан је мировни уговор са Мађарском, где су коначно утврђене нове границе Мађарске.
За време хортијевске ере Тријанон је постао симбол „историјске неправде" која је учињена према Мађарској.
[31] Историјске архив ПК СКС за Војводину. Микрофилм, кутија IX, бр. филмске коцке 186—192.
[32] Talpassy Tibor, Igaz ügyért — List Északmagyarország Miskolc, 19. III 1964.
[33] Историјски архив ПК СКС за Војводину. Архивски број Мађар. раз. 34/35.
[34] Партијски институт мађарске Социјалистичке радничке партије — Извештај Хонти Ференца о дипломатској делатности у Швајцарској и Француској 1943. и 1944.
[35] Magyarország es a második világháború (Мађарска и II светски рат), — Зборник докумената Б. Пешт. 1959, стр. 413—414.
[36] Korom Mihály, A fasizmus bukasa Magyarországon, str. 99.
[37] Reggeli Ujság 25. I 1943, стр. 3.

[38] Историјски архив ПК СКС за Војводину, архивски број 8309. — После ослобођења Деак је пред народним судом изјавио да је приликом преузимања нове дужности морао да узме у обзир тадању војну ситуацију и перспективе исхода рата. Било је две алтернативе. По једној, хитлеровска Немачка и њени сателити добиће рат. У том случају држава је морала рачунати са још агресивнијим држањем Немаца који живе у Бачкој. Они би сачињавали „државу у држави". Власти би се могле некима супротставити само на тај начин ако остваре мађарско-српско зближење. Међутим, био је свестан да ће то у оквирима Хортијеве Мађарске бити веома тежак и сложен задатак, јер је постојао веома дубок понор између српског и мађарског становништва, углавном због злочина извршених у јужној Бачкој. Због тога је покушао да води политику мањих уступака да би уверио српско становништво да он жели да лечи ране недавне прошлости. Саветовао је влади да да одштету породицама настрадалих. Друга алтернатива је била — Немачка ће изгубити рат. Био је убеђен да ће Бачка у том случају опет припасти Југославији. Ова алтернатива у време када је преузимао положај великог жупана била је много реалнија од прве. И то је утицало на њега. Привидно еластичнијом а у суштини истом политиком његовог претходника, хтео је да створи повољније предуслове за случај да силе Осовине буду у рату поражене.

[39] Buzás, н. д. 89.

[40] Оскар Давичо, Каријера и пример краљевског сенатора. Борба, 30. VII 1945, стр. 4.

[41] Историјски архив ПК СКС за Војводину, Архив. бр. М-гаћ. 18/97.

[42] Кором, н. д. 146.

[42a] Историјски архив ПК СКС за Војводину, Микрофилм II. Архив. бр. 19874, бр. филм, коцке 125—132.

[43] Buzás, н. д. 100—103.

[44] Reggeli Ujság, 18. I 1944, стр. 2.

[45] Buzás, н. д. 100—103.

[45] Материјал хоријевског кабинета, Фасц. 1—I/18. Институт социјалистичке радничке партије Мађарске.

[47] Историјски архив ПК СКС за Војводину, Микрофилм II, архивски бр. 19874, бр. филм. коцке 424—425.

[48] Исто, Микрофилм II, архивски бр. 19874, бр. филм. коцке 452—454.

[49] Buzás, н. д. 107.

[50] Reggeli Ujság, 6. V 1944, стр. 1.

[51] Исто, 9. V 1944, стр. 4.

[52] Партијски институт Мађарске социјалистичке радничке партије В.К.Ф.Х. III 1944—2089.

[53] Ибид.

[54] Szabo Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre az antifasizmus harcosa. (Борац антифашизма Бајчи-Жилински Ендре) Budapest 1964, стр. 6.

Новак Петровић

БОРБЕ ЗА ВЛАСТ И ТЕРИТОРИЈУ У СРЕМУ У ЈЕСЕН 1943.

I

По прорачунима усташке владе Срем је требало да буде најважније пољопривредно производно подручје и житница тзв. Независне Државе Хрватске, јер је давао више од четвртине пшенице и безмало четвртину од укупне производње кукуруза усташке државе. Срем, житородни крај са 452.000 становника, производио је житарица за исхрану 1,500.000 људи. Без њега усташка држава била би пасивна пољопривредна земља и морала би годишње увозити за прехрану становништва 170.000 тона пшенице и 180.000 тона кукуруза. Разумљиво да је због тога усташка влада придавала велики значај Срему, да је била животно заинтересована за пољопривредну производњу у овом богатом житородном крају и да су жетва и летина у Срему били једно од прворазредних питања усташке државе и њеног битисања. Па ипак од четири жетве у Срему — колико их је било за време окупације — усташка држава убрала је по својим плановима и прописима само ону у првој години свога живота. Већ следеће, 1942. године окупаторско-усташка власт била је приморана да летину у Срему убира оружјем и помоћу силе, али је претрпела велике губитке: уз помоћ народа, сремски партизански одреди спалили су близу 3.000 јутара жита и уништили или онеспособили више од 50 вршалица и 100 косачица. Године 1943. пак усташки планови за пљачку рекордно богате жетве у Срему потпуно су се изјаловили. Те године у вишемесечној бици за жетву партизанске јединице и народ спалити су 600 вагона жита. Паљевине су, међутим, биле само један вид те битке и то не најважнији, јер паљено је само жито које народ и партизани нису могли пренети на слободну територију па би га ограбили фашисти. Главни вид те битке био је одбранити жетву и сачувати је за потребе народа и борбе а то се, разумљиво, најдоследније и потпуно могло остварити на слободној територији, која је у лето 1943. захватала 56 села и где је жетва и вршидба обављена у организацији народне власти. На тој територији народ је, поред усева са својих њива, овро и жито са напуштених државних поседа и имања немачких и усташких породица које су избегле у јаке фашистичке гарнизоне и под њихово окриље. Сем у 56 ослобођених села, у још 47 села постојали су народноослободилачки одбори, који су такође организовали отимање жетве од фашиста и то спроводили на разне начине. Други по важности вид борбе у бици за жетву био је отимање жита са државних поседа и засејаних површина домаћих Немаца, усташа и народних непријатеља уопште — са њива које су се налазиле у близини јаких оружаних гарнизона

па их је, колико-толико, војска штитила и надзирала. У овом виду борбе значајну улогу имале су омладинске радне чете, батаљони и бригаде које су, под заштитом партизанских јединица или месних партизанских десетина и стража, ноћу жњеле жито са тих површина и колима га преносиле на слободну територију где су га врле и скривале у базу. Паљење и уништавање рода долазило је тек на треће место и примењивано је у случајевима када, због близине јаких фашистичких снага, пшеница није могла бити пренета на слободну територију. Године 1943. окупаторско-усташка власт претрпела је пораз у бици за жетву и била је приморана да у јесен предузме офанзиву широких размера у жељи да поврати изгубљену власт и територију у Срему.[1]

* * *

Усташка власт имала је планове да током лета, упоредо са отимањем жетве, „среди политичке прилике у Срему, житници НДХ, и да у том изгубљеном крају поврати своју власт и коначно уведе ред и мир". Сви заповедници усташких логора у Срему били су сагласни да ове циљеве могу остварити генералним чишћењем које би захватило целокупну територију Срема — од Вуковара и Винковаца до Петроварадина и Земуна. У акцију генералног чишћења Срема они су полагали велике наде, па су предвидели и мере које ће за време ње и после применити да би у Срему поново успоставили и одржали „државну власт": породице партизана отерати у сабирне логоре; за сваког погинулог војника стрељати 10 талаца; успоставити крстарење војничке одреде да, после акције чишћења, сталним крстарењем узнемирују и прогоне остатке партизанских јединица; појачати оружане посаде и, примера ради, евакуисати неколико села; у сваком селу завести даноноћни строги надзор странаца и онемогућити свако кретање без пропусница и легитимација, те на тај начин укочити кретање партизана и комуниста и спречити ширење њихове организације и пропаганде; спровести строги надзор путника по возовима контролисањем пропусни и трагати за сумњивим особама, а посебно мотрити на оне који често путују; на улазима у свако село поставити стражу ради легитимисања свих посетилаца, а сва кола детаљно претресати; пратилац сваког воза узеће под своју команду сва оружана лица која путују тим возом и распоредиће их у неколико вагона са задатком да у случају напада партизана пруже организован отпор; за општинске начелнике и одборнике поставити само људе које предложи усташки логор и ни једно именовање у општинама не сме се извршити без сагласности усташких политичких установа; преместити све чиновнике који не сарађују са усташким организацијама, особито оне на које се сумња да раде против НДХ; најстрожије кажњавати ширење лажних вести, па и најмање појединости; стављати под преки суд све домобране који се предају партизанима, јер често се догађа да појединци допадају у партизанско ропство два, три па и четири пута и сваки пут предају оружје и опрему, а тиме постају опасни противници сигурности и опстанка НДХ; извршити ревизију свих војних обвезника који су ослобођени од војне службе, јер су многи имућнији купили ослобођење; одузети звона са српских црквава која служе у партизанске сврхе; по-

купити децу чији су родитељи у партизанима и сместити их у домове, јер их партизани користе за своје сврхе, првенствено као курире и извиднике. На крају су предвидели да у сваком селу одреде 20 особа које ће одговарати за ред и мир. Њихова имена треба држати у тајности да не би побегли у шуму и да би сваки виђенији мештанин мислио да је он међу тих двадесет. У случају кад се нешто деси, треба позвати тих 20 талаца и поставити им услов: да издају сумњиве или ће бити стрељани. На тај начин усташка власт желела је да „подели Србе на два табора: једне који су вољни сурађивати са властима и друге који су против власти".[2]

Усташке власти биле су вољне да у Срему спроведу широку акцију чишћења, али нису имале довољно снага које би је извршиле. То је био основни разлог што акцију нису предузимале и што су је одлагале. У међувремену ситуација се погоршавала и изгледи за смирење постајали су све мањи, што су оне констатовале у својим извештајима. У оцени стања у Срему у лето 1943, усташка власт је писала да се „у народу опажа забринутост због продужетка рата коме се не види краја и због све јаче комунистичке дјелатности коју наше власти ни могу сузбијати, па народ страхује за своју будућност". Разуме се да су под народом подразумевали своје припаднике и симпатизере. Даље су се жалили да држава трпи све већу штету услед тога што партизани онемогућавају обраду фашистичких поседа и не дозвољавају да пољопривредни производи одлазе на тржиште и у њихове магазине. По извештајима, војничко стање стално се погоршавало услед губитака које су усташке трупе трпеле у борбама док, супротно њима, партизанске јединице јачају из дана у дан „јер непријатељ успиева своје губитке надокнадити устаљеним суставом новачења и мобилизације народа и прилажењем нових присталица бораца, које стиче делом и међу Хрватима, и то првенствено онима који у угроженим подручјима подлежу непријатељској промицби и губе вјеру у добар свршетак рата по наше савезнике". За стање у сремским селима усташе су дале следећу оцену:

„Јавна сигурност на селу више не постоји, јер одметницима успиевају упади, пљачке, новачења, зборови и промицба, што све подрива поуздање у државну власт код широких слојева народа на селу гдје на ту дјелотворну државну заштиту народ, на жалост, не може рачунати".[3]

Усташки извештаји у другој половини 1943. знатно се разликују од извештаја у првој половини те године у следећем: у извештајима из прве половине године усташка власт и заповедници тужили су се углавном на губљење већег дела територије Срема и власти на том подручју, а у другој половини године, почев од јуна, они су забринуто па и огорчено извештавали да, уз изгубљену територију и власт, почињу да губе и дотадашње верне присталице и симпатизере које називају „народ". У извештајима у другој половини године они признају да су Хрвати у Срему изгубили веру у вредност усташких власти, посебно самоуправне, те да више не верују ни у оружништво ни у домобранство, јер трпе свакодневне поразе у сукобима са партизанима. Услед таквог поразног стања, Хрвати, како пише у извештајима, постају све више разочарани, малодушни и апатични.[4]

Све у свему, види се да је стање у Срему било веома критично: да је окупаторско-усташка власт била веома сужена и подривена, да су у другој половини године таласи НОБ запљуснули и градове, у којима се у првој половини године окупаторско-усташка власт осећала чврста и безбедна, те да су све више запљускивали узак појас територије око градова у којем је непријатељ једино владао, да је народноослободилачки покрет почео продирати међу Хрвате, Словаке, Мађаре, Русине, да су, погођени развојем догађаја у свету и земљи и суочени са стањем у Срему и немоћи усташких власти да нешто озбиљније предузму и трајније измене, усташке присталице и симпатизери губили веру у државу и наду у бољитак, да је чак и припаднике усташких организација обузимала клонулост и брига за сутрашњицу, да је бесперспективност рата постала свакодневна тема разговора и дотадашњих верних поданика усташке државе. Стање и прилике у Срему били су такви да су налагали хитну и неодложну „акцију чишћења" најширих размера, којом би повратили изгубљену територију и на њу вратили органе своје власти а, упоредо са тим, „коначно завели ред и мир у житници Независне Државе Хрватске".[5] Усташкој влади и органима тешко је падало што нису имали снага да сами остваре тај подухват и што је у њему, као и дотад, главна улога и команда морала припасти Немцима и немачкој оружаној сили. Како другог излаза није било, Министарство унутрашњих послова — Главно равнатељство за јавни ред и сигурност помирило се са тим, али тешка срца и уз настојање да „акција чишћења" буде заједничко дело немачких и усташких оружаних снага. Главно равнатељство имало је у виду да ће немачке оружане снаге сносити главни терет и бити одлучујући фактор, али није се хтело сложити да Немци поберу сву „славу", па се залагало за сарадњу и натурало је учешће својих снага. Главно равнатељство дало је такво упутство Министарству оружаних снага НДХ и сугестију како да мотивишу овај захтев Немцима:

Требало би свакако, да све војничке и редарствене дјелатности буду у узкој и међусобној сарадњи између хрватских и њемачких војних, оружаних и редарствених власти. На тај начин узпјех неће изостати. Осим тога наши обавештајци на том подручју уведени су у посао, те располажу точним податцима на темељу којих се може извјестна акција и спровести у дело, што није увек случај код Ниемаца, који се служе и Србима као обавештајцима, који им из разумљивих разлога дају криве податке.

Предувјет успјеха противу партизана у Сриему јест међусобна искрена и лојална сурадња.[6]

Окружни комитет КПЈ за Срем дознао је почетком лета за намере непријатеља да широком и темељитом офанзивном акцијом поврати изгубљене позиције у Срему, па је обратио пажњу обавештајној мрежи да се посебно забави свим гласовима и подацима до којих долази из непријатељских извора. У исто време Окружни комитет усмерио је партијску организацију да појача политички рад на ослобођеној територији и да, држећи се строго линије народноослободилачке борбе и не излазећи из њених оквира, преко масовних организација уништи све заостале трагове фашистичке власти и све четничке покушаје да унесу у Срем клицу братоубилачког рата. У политичком раду са народом нарочито оштро је ударено на савез четника са окупа-

тором и усташама и разголићаван њихов рад и издајнички рад избегличке владе у Лондону и подвлачена неопходност учвршћивања јединствене борбе Срба, Хрвата, Словака, Мађара и Русина. Под паролом *„Све за партизански фронт — Ни једно зрно жита окупатору!"*, упоредо са битком за летину и онемогућавање снабдевања окупатора са слободне територије, предузета је најшира агитација за прикупљање добровољних прилога за народноослободилачку војску и партизанске болнице у Босни, па су сакупљене велике количине хране, одеће, веша и других прилога од чега је, између осталог, у Босну транспортовано око 25 вагона пшенице и брашна, око пола вагона пасуља, око 2 вагона кромпира, око вагон меса, вагон кукуруза и зоби, затим масти, сланине, лука, сувог теста, шећера, сапуна, преко 2.000 пари веша, 200 ћебади и покривача, 150 блуза, 100 чакшира, 50 учињених говеђих и неколико стотина овчијих кожа. Политички рад обухватио је и широку мобилизацију нових бораца за војвођанске бригаде, па су већина способних мушкараца и жена на слободној територији и сви омладинци и омладинке били укључени у резервне партизанске батаљоне. Агитација за ступање у војвођанске бригаде у Босни и партизанске одреде у Срему попримила је такав карактер и полет да је у народу стварано уверење да је срамота да здрави и способни, било мушки било женске, седе код куће.

При крају успешне жетве и вршидбе Окружни комитет упозорио је народ да је битка за жетву добијена али да се наставља борба за одбрану збраног плода, јер жито је од животне важности како за окупатора и усташе и њихову војску тако исто и за народ и народну војску. Према томе тај задатак остаје као један од најважнијих и парола *„Ни зрна жита окупатору!"* мора се спроводити управо до следеће жетве. Због тога је Окружни комитет строго захтевао да срески комитети продуже најширу кампању преко свих народноослободилачких организација, нарочито преко омладине и АФЖ-а, да народ сакрије и „забазира" што веће количине житарица, а такође и да онемогући ношење намирница на фашистичке пијаце. Колико су ова питања оштро постављена, најбоље показује чињеница да су срески комитети захтевали од партијских организација да их редовно извештавају о њиховом спровођењу:

„У својим извештајима који се подносе месечно треба исто тако навести колико је приближно постотака забазирано жита, а колико се налази у магацинима, те колико је успело спречити одношење животних намирница у фашистичка места и пијаце."[7]

Партијско руководство у Срему на време је сазнало када ће навала фашиста започети и обавестило је народ да најезду дочека спреман. Осамнаестог септембра Окружни комитет КПЈ за источни Срем упутио је следећи допис свим Сремским комитетима КПЈ у Срему:

Драги другови,

Спољни и унутрашњи догађаји — велике победе Црвене армије, капитулација Италије и успеси наше народноослободилачке војске у Босни и Далмацији дају повода многим нашим активистима и народу да долазе до закључка како је немогуће да непријатељ спроведе сада било какву офанзиву на нас, те отуда сасвим разумљиво имамо у нашим организацијама и појаву мање будности и осигурања од евентуалних напада. Ми вас, другови, упозоравамо да је овакво схватање непромишљено и погрешно. Непријатеља не треба преценити, али ни-

како ни потценити и због тога је потребно бити стално будан, правилно проценити сваку ситуацију и не падати под утицај причама како је непријатељ немоћан и безопасан, јер би нам то могло да нанесе велике штете. Није искључено да ових дана дође до јаче офанзиве на нашу војску и села, пошто у градовима (Митровица, Рума) постоје јаче концентрације непријатељских снага. Наше партијске организације у будуће, као и до сада, морају бити нарочито будне како их не би изненадили догађаји па ни евентуална офанзива. Чланови Партије треба у народу да сузбијају то уверење да је непријатељ слаб и да су немогуће било какве реакције, јер на тај начин лабави опрезност и будност код народа и непријатељ може да га затекне неприпремљеног.[8]

И пре овог расписа Окружни комитет упозоравао је среске комитете и руководства масовних организација да је непријатељ почео гомилати снаге за акцију и да ће навала убрзо уследити, о чему сведочи и допис Среског комитета КПЈ за Руму од 17. септембра 1943. године.[9] Четири дана касније, 21. септембра, Срески комитет КПЈ за Руму упутио је распис свим Партијским организацијама, у којем им скреће пажњу на гомилање војске у Руми и предвиђа дужину и карактер акције, што се у главном обистинило.[10] Остали срески комитети такође су на време обавестили организације и преко њих народ, тако да је непријатељ био лишен могућности изненађења.

Окружни комитет КПЈ за источни Срем ангажовао је све организације и сва руководства да слободна територија дочека организовано предстојећу најезду непријатеља како би губици и штета били што мањи и неосетнији. Војно-позадински органи такође су били укључени у припреме па су, преко подређених органа и својом линијом, саветовали народу да ископа што више база за себе и своју имовину. Све је било усмерено на то да непријатељ затекне пуста села и празне куће, да се све живо склони у подземна склоништа а да претходно прикрије вреднија материјална добра. Тај захтев и наређење доставила је и Команда сремско-митровачког подручја својим подређеним командама места.[11]

У другој половини септембра почела је мања концентрација непријатељских снага у Земуну, Руми, Сремској Митровици, Старој Пазови и Шиду. Долазак ових војних јединица, које су у ствари биле претходнице главнине одређене за „чишћење" Срема, најавио је почетак офанзиве.

По извештају Главног штаба НОВ и ПО за Војводину, који је упутио Врховном штабу НОВ и ПОЈ, непријатељ је припремио и предузео офанзиву са циљем:

1) Да осигура себи несметан саобраћај на железничким пругама, путевима и рекама којима се тешко служио, јер је био присиљен превозити своје транспорте камионима, колима или оклопним транспортовањем преко Мађарске, било да је упућивао своје транспорте на југ или на запад.

2) Да уништи наше снаге које су му нанеле током борби знатне губитке, пољуљале морал његове војске, а нарочито његове позадине, и

3) Да одвоји народе Срема који под цену великих жртава нису поклекнули, но су остали верни својој народноослободилачкој борби, верни нашој НОВ и ПО.[12]

Датум почетка офанзиве тешко је утврдити, јер га ни документи непријатеља не прецизирају, али, по свему судећи, то је био 19. септембар — дан када је опустошено и запаљено село Бешеновачки Прња-

вор. Већ сутрадан новопристигла војска палила је Ривицу, а затим Крушедолски Прњавор и неколико кућа у Иригу. Следећих дана на удару су била села Нерадин, Буковац, Чортановци, Бешка, тако да је акција пренета на терен Подунавља: у Крчединску планину, Крчедин, Сурдук, Белегиш. Ови налети непријатеља имали су карактер познатих реакција по селима које су, као све претходне и потоње, биле попраћене пљачком, паљевином, убиствима и одвођењем људи, жена и омладине у затворе, логоре и на робијашки рад у Немачку,[13]

До краја септембра ова војска имала је само један мањи сукоб са партизанима и то на терену подунавског дела Фрушке горе. Изгледа да је било у питању насилно извиђање које је извршила овећа група непријатељских војника ојачана тенковима, пробивши се у шуму изнад села Гргетега где је дочекана ватром од обезбеђења Другог батаљона Првог Сремског одреда. Главнина батаљона није ступила у борбу већ је маневрисала по шуми до ноћи када је напустила шуму и спустила се у равницу. Непријатељ се задовољио тиме што је прокрстарио главним шумским путем и околним стазама, не упуштајући се у претресање шуме.[14]

Претходница непријатеља, која је по обавештењима Главног штаба НОВ и ПО за Војводину бројала 5.000 Немаца, помогнута снагама из гарнизона на чијој је територији деловала, прокрстарила је неким селима иришког, затим сремскомитровачког и пазовачког среза до првог октобра, а онда се разместила дуж железничке пруге од Земуна до Сремске Митровице да онемогући извлачење партизанских снага са територије срезова Земун и Пазова и њихово пребацивање у Фрушку гору. Увећане гарнизонима са тог подручја, ове снаге извршиле су „чишћење" доњег Срема, о чему је велики жупан Јакоб Еликер известио 15. октобра Министарство унутрашњих послова.[15]

Еликер је у извештају дао неистинит податак да су Немци при чишћењу источног Срема уништили око 250 партизана. За побијање овога довољно је рећи да у источном Срему Немци нису имали ни један озбиљнији сукоб са партизанским јединицама, јер су оне благовремено измицале са угроженог терена. Но, ако се узме у обзир чињеница да је велики жупан, као и фашистичка власт уопште, поистовећавао партизане и народ, онда ова цифра одговара стварности, јер Немци су побили толико недужног становништва.

Окружни комитет КПЈ за источни Срем и Главни штаб НОВ и ПО за Војводину на време су обавестили Први сремски одред да је офанзива на прагу. Они су са штабовима батаљона и батаљонским бироима Партије прецизирали тактику и план сваког батаљона за време офанзиве: да избегавају фронтални сукоб са непријатељем, да маневришу по терену и извлаче се из обруча, да нападају мање непријатељске снаге и туку их по деловима и да у крајњој нужди привремено чак напусте свој терен и пребаце се у неугрожене крајеве Срема. Батаљони су успешно применили ову тактику и нису имали губитака, па је непријатељ редовно ударао у празно. Од два батаљона Првог сремског одреда, који су оперисали на овом терену, пет чета изиграле су офанзиву и пребациле се у Фрушку гору. Једино је Трећа чета Трећег (Посавског) батаљона остала на свом терену, али за њен останак постојали су посебни разлози. Помоћник комесара Трећег батаљона,

који се налазио са том четом, добио је сигурно обавештење да се четници групишу на Сави са намером да искористе офанзиву Немаца и да, кад ови прочисте терен, пређу из Србије у Срем са циљем да и у овом крају посеју семе братоубилачке борбе и издаје. Чета је због тога остала у Посављу са одлуком да ни по коју цену не напушта терен и да се одупре предстојећем четничком насртају. Офанзива је затекла чету у шуми Бојчин, недалеко од Саве. Војска је кренула од Земуна и Старе Пазове и главни удар усмерила је на села у близини шума и саме посавске шуме. У свом наступању захватила је територију оба среза, претресала поља и шуме, рушила црквене звонике по селима и тако, продирући без отпора управо до Јарка и Сремске Митровице, убијала је невино становништво, вршила пљачку и друга насиља. Трећу чету Трећег батаљона Првог сремског одреда, која је једина остала на овом терену, затекла је у шуми Бојчин, недалеко од села Прогара и реке Саве. У свануће другог октобра војска је из Бољеваца бомбардовала артиљеријом шуму Бојчин и тако најавила почетак „чистке" у Посављу. Пут за Прогар закрчили су тенкови и моторизација. Подржавана артиљеријском паљбом, војска је опасала шуму тенковима и стрељачким стројевима, који су кренули у дубину шуме према партизанском логору. Чета је одступала у намери да не прихвати борбу са неупоредиво јачим непријатељем већ да преко села Ашање пређе у Обедску бару, али је у одступању наишла на митраљеску заседу. Опкољена обручем који се стезао, чета је бомбама прокрчила пут и, прогоњена тенковима, пробила се у хатар села Угриноваца. Немачке трупе продужиле су по утврђеном плану и детаљно претресале сваки шумарак и сваку њиву. У циљу да подигне борбени дух народа партизанских села, кроз која је офанзива протутњала, и да разбије приче о уништењу партизана, одлучено је да чета продре и, по могућности, ликвидира једно од фашистичких упоришта. Избор је пао на Добановце, село са доста домаћих Немаца, удаљено 13 км од Земуна, где су партизане најмање очекивали. Ноћу 5. октобра чета је упала у село, потиснула је straже на улазу и патроле по улицама и, док се фашисти нису довољно снашли, опколила је општинску зграду коју је чувала посада састављена од жандарма и домаћих Немаца. Фашисти су пружили отпор и јаком ватром штитили прилазе згради. Борба је трајала, без прекида и несмањеном жестином, четири сата. Близина Земуна и присуство великих немачких снага у Срему држало је нападнуту посаду у уверењу да ће им сваког часа стићи помоћ. Са друге стране, домаћи Немци који су спавали код својих кућа били су наоружани па су они у општини очекивали њихову оружану интервенцију. Ноћ је протицала, а стање је остало неизмењено. Прецизна паљба из бункера око општине онемогућавала је бомбаше да се приближе. Преостао је још покушај привлачења згради са зачеља, преко башта и дворишта. То је уједно био и последњи напор. Приближавање зоре и утрошена муниција налагали су повлачење. Онда су запрашталe бомбе. Прво у дворишту општине, а затим и у згради. Од њиховог дејства двојица фашиста су погинули а тројица рањени. Понета успехом бомбаша, чета је извршила јуриш, освојила зграду и запленила пушкомитраљез, 18 пушака, 10.000 метака и два сандука бомби. Пре повлачења, чета је запалила зграду општине и поште, а затим се убр-

заним маршом повукла са пленом у Јаково. Унапред обавештен, Месни НОО из Јакова спремио је довољан број кола, која су најбржим трком пребацила чету у Прогар.[16]

У свануће тог дана четници из Србије прешли су Саву код Купинова. Једна патрола Пограничне чете открила их је тек кад су се искрцали на сремску обалу и одмах их напала, али је морала одступити, надјачана њиховим бројем. Заузеће Купинова био је први корак у њиховом освајачком походу на Срем". Четници су зашли од куће до куће и све одрасло терали у цркву где је њихов свештеник одржао „службу божју" и са крстом у руци клео комунисте и партизане, те „безбожнике" који желе да „затру семе Српству". Затим је војвода одржао „патриотски говор" и позвао је народ на верност „његовом величанству краљу". Говор је био пун псовки и претњи комунистима и партизанима и сваком оном ко их помаже, а завршен је закључком да је „четничка војска најзад ослободила браћу Сремце". Иако у опасности, Купиновчани се нису устручавали да јетким упадицама изразе свој став према четницима. Говорили су им да са њима нису браћа и да то могу постати тек ако четници зарате против Немаца и усташа. Упућивали су их да нападну фашистичке посаде у оближњим селима и да их ослободе. У међувремену партијаска организација и Месни народноослободилачки одбор обавестили су чету у Прогару о прелазу четника и сваког сата слали извештаје о томе шта четници раде у селу. Чета је одржала збор у Прогару, поделила је омладини оружје заплењено у Добановцима и, појачана народом, кренула одмах на четнике. До судара је дошло у шуми Јасенска, у којој су се четници преместили за сваку сигурност и где је требало да им Купиновчани донесу ручак. Притешњени на ивици шуме, уз саму обалу Саве, четници нису имали куд да измакну. У вишечасовној борби четници су претрпели пораз: 18 је погинуло, 4 заробљено и 30 подављено у Сави. У Србију их се вратило само 37. За овај успех чета је добила похвалу Главног штаба НОВ и ПО за Војводину.[17]

Док је Немачка војска претресала посавске шуме и села у њиховој близини, првих дана октобра стигла је у Срем Прва козачка коњичка дивизија. Ова јединица формирана је у Пољској у времену од маја. до септембра 1943. Њен борачки састав и нижи руководећи кадар чинили су присилно мобилисани грађани СССР из Украјине, са Дона, Кубана, Терека, затим белогардејци из више европских земаља, а делом и заробљени црвеноармејци. Виши штабови и командни кадар Дивизије били су састављени искључиво од Немаца. Дивизија је имала две бригаде са по три коњичка пука, један артиљеријски и један допунски пук — са укупно 23.000 војника, подофицира и официра.[18] Јакоб Еликер, велики жупан велике жупе Вука, навео је у извештају следеће податке о Првој козачкој коњичкој дивизији:

Доласком козачке дивизије обустављена је акција њемачког редарства и створен заједнички план о даљем чишћењу осталог диела велике жупе. Козаци су дошли почетком овог мјесеца, а смјештени су углавном поред пруге Загреб-Земун и то почев од Старе Пазове до Товарника. Заповједник ове дивизије је генерал мајор Von Pannvitz, носилац витешког реда са храстовим лишћем. Дивизија је подређена њемачком збору, чије је сједиште у Вуковару. Заповједник збора је генерал пјешачтва Фон Дехнер, носилац витешког реда.[19]

Велики жупан навео је у извештају да је „акција чишћења" у југоисточном Срему обустављена доласком Козака, што, међутим, није било тачно. Истина, козачке јединице нису узеле учешћа у претресању посавских шума и села около њих, али су итекако вршили злочине по селима румског среза која су подаље од шума и ближе железничким пругама Београд—Загреб и Рума—Шабац. Шта више, они су у неколико наврата харачили и у неким селима земунског среза. У срезу Земун најтеже је страдало село Угриновци. У њега је, уз пуцњаву, прво упала немачка војска, а затим су навалили Козаци, који су посумњали да су, уместо Немаца, у селу партизани, па су куће засули ватром из минобацача. У исто време Немци су закључили да су их напали партизани и прихватили су борбу. Кад су, најзад, утврдили забуну, споразумно су се осветили селу: све живо су покупили у црквену порту, одабрали 103 особе и отерали их у логор на Сајмиште, а они се дали у пљачку и напаствовање. Њихову безобзирност најбоље илуструје податак да су силовали чак и дванаестогодишњу девојчицу. При повлачењу минирали су цркву. При чишћењу осталих села у Јакову су стрељали 20 мушкараца, у Купинову су убили пет људи и четворо отерали, у Ашањи су убили три мушкарца, у Чортановцима су петорицу стрељали, петорицу обесили, а 28 отерали.[20]

Од многих злочина у селима доњег Срема удаљенијим од шума, које је починила немачка војска и Козаци, сами или удружени са домаћим Немцима и оружницима из околних гарнизона, навешћемо само неке:

Прво на удару било је село Прхово, у које је војска продрла из два правца: од Шимановаца и Попинаца. У Прхову се задржала један дан и није начинила много зла: минирала је црквени торањ, запалила школску зграду, свештеников стан и парохијску зграду. Уз пљачку, терорисала је народ у циљу да дозна имена месних руководилаца и провали народноослободилачку организацију. У том циљу вршила је притисак и на пионире: једног пионира војници су чак попели на црквени торањ и, држећи га за ногу, промолили га са главом окренутом надоле уз претњу да ће га бацити ако не ода базе. Али, упркос терору, нису ништа сазнали ни од одраслих ни од пионира. При одласку отерали су свега неколико људи. У међувремену одред војника отишао је у Попинце, где је такође минирао цркву.[21]

Из Прхова војска је продужила за Суботиште, где се служила истим методима, изузев паљења, где такође није ништа дознала нити је починила веће злочине, јер народ је или избегао из села или се посакривао по базама.[22]

Иако су били обавештени да војска блокира села редом и да је сваки час очекују, становници Брестача нису ни избегли нити се сакрили. У трци која је настала појавом војске становници су на брзину забазирали рањенике и болеснике, који су се налазили у Брестачу на лечењу, али недовољно пажљиво, па су војници открили једну базу са два болесна партизана који су, кад су пронађени, извршили самоубиство да не би пали живи у руке фашистима. У овом селу одмазда је била већа него у претходним селима: војска је отерала 45 особа, међу којима 10 омладинаца и омладинки, запалила је две куће и школску зграду и минирала цркву.[23]

Село Буђановци су такође изненадили: још из Брестача развили су се у стрелце и, надирући кроз поља, опколили су Буђановце, па становници нису могли да напусте село. Пошто све куће нису имале базе, војска је похватала доста народа и подвргла га малтретирању, али се народ, без изузетка, добро држао. Приликом претресања и пљачке војници су открили две базе са стварима у којима, срећом, нису нашли никог па се овај упад и завршио пљачком и батинањем.[24]

Исто лукавство војска је применила и при упаду у Јарак, тако да се нико није могао извући из села. Становнике су сакупили у црквену порту и одвојили за стрељање шест младића и шест девојка. Од сакупљеног села пробрали су 160 млађих и за рад способних особа које су потоварили у камионе и однели у Руму. Остале мештане приморали су да гледају вешање шесторице младића, а девојке су у последњем тренутку помиловали. Три дана пљачкали су житарице и намирнице, а четвртог дана, пре одласка, запалили су три куће и минирали цркву.[25]

Села Товарник и Огар предухитрила су блокаду: народ је углавном избегао пре него што је војска стигла. У товарнику су ухватили 13 старијих особа, али су их пустили; у Огару су убили у бекству председника Месног НОО-а и још два мушкарца: оца и његовог шеснаестогодишњег сина. При претресу шума око ова два села прогонили су пушњавом народ који се ту скрио и убили четири особе.[26]

Мало село Витојевце, у којем је живело свега 713 становника, војска је сасвим опустошила: блокирала га је изненада, па се извукло свега десетак особа — и то под куршумима. Остале мештане сакупили су у црквену порту, пробрали 120 особа способних за рад и отерали их у логор на Сајмиште. Село су потпуно опљачкали.[27]

У Краљевцима и Добринцима биле су смештене козачке јединице које су у тим селима пљачкале, опијале се и вршиле насиље над женама и девојкама. Ове јединице свакодневно су упадале у суседна села: Попинце, Пећинце, Сибач, Буђановце и Брестач ради пљачке и безакоња. Народ из ових села био је избегао у поља и живео је под ведрим небом. Неколико наоружаних партизана болесника покушали су да спрече излете Козака у села: дочекали су једну групу у хатару између Сибача и Добринаца и убили једног Козака, али су остали за одмазду побили 26 старијих људи у Сибачу.[28]

У овој најезди нису била поштеђена ни места где је постојала окупаторско-усташка власт. И у њима су уследила убиства, репресалије и прогони. Тако су у Платичеву усмртили батинањем два мушкарца и једну омладинку, а отерали 14 људи и 10 омладинки; у Кленку су ухапсили 30 особа под сумњом да сарађују са партизанима; у Платичеву су ухапсили 15 особа, али су их пустили на притисак и гаранцију Хрвата из села укључених у НОП; у Путинцима су, на захтев домаћих Немаца, покупили преко 100 Срба (у овом селу живело је 202 Хрвата, 1.929 Немаца, 488 Срба, 301 Мађар, 51 Циганин), и спровели их у логор на Сајмиште као таоце; у Хртковцима су премлатили и обесили једног мушкарца, ухапсили два члана Месног НОО-а и седам симпатизера; у Никинцима су ухапсили месног руководиоца и пет симпатизера.[29]

У *Слободној Војводини* број 6 изашао је напис о јесењој најезди под насловом „Нов терор — нов отпор у Срему", у којем, између осталог пише:

Навелико смишљена акција „чишћења" у целом Срему, од половине септембра до пред почетак новембра, била је досад највећа, најкрвавија и најзверскија реакција у Срему. Прво је дошао талас немачке „казнене експедиције", а за њим талас „тоталне мобилизације", руље белогардејаца са свим могућим изродима и изметима човечанства.

Цео Срем, источни и западни, доживео је досад непозната зверства, паљење живих људи, вешање пред црквом, силовање жена и девојака, бацање деце у ватру, пљачку и насиље. Само неколико података:

У источном Срему: На прузи Бешка-Чортановци 10 обешених и 10 стрељаних крај пруге. У Буковцу 20 људи, доведени овамо, стрељано кад су већ упола били сагорели. 18 Војчана обешено у Пазови. У Сибачу убијено 25, у Бипши 40 родољуба. Хиљаде мирних сељака, чак који су дочекали фашисте, одведено је у логор. Сем многих попаљених кућа, скоро потпуно су разорена и спаљена нека села, као Прњавор, Мала Ремета, Лединци и друга.

У тајном извештају од 15. октобра 1943, који је поднео Министарству унутрашњих послова, велики жупан Еликер осврнуо се шкрто и тек са неколико реченица на резултате „чишћења" у југоисточном Срему. Уз податак да је на том подручју уништено око 250 партизана, он се дипломатски изразио да тамо „више нема већих партизанских снага и да се разбијени део партизана још није појавио". Како је ове закључке лишио сваког коментара или објашњења, дало би се закључити да није био задовољан резултатима ни уверен у успех, јер добро је знао да у том крају није било већих партизанских снага ни пре чишћења, а констатацијом да се разбијени део партизана још није појавио признао је истину да партизани нису уништени. О неделима и пљачки по селима Еликер није прословио ни речи, изузев што је 250 убијених становника сврстао у партизане, иако је, заједно са војском, прокрстарио тај крај и лично присуствовао неким злочинима. Своје незадовољство Еликер је, изгледа, изразио тиме што је избегао да извести о правом стању и стварним резултатима, што је, по положају који је заузимао, био и дужан и позван и обавезан да учини. Истина, извештај садржи његов закључак, али не, што би било нормално, о томе шта је постигнуто и урађено „акцијом чишћења", већ о оном шта тек ваља и треба учинити за умирење тог подручја. Ево тог закључка, који, такав какав је, иде у прилог претпоставци да Еликер није био задовољан резултатима из простог разлога што се на лицу места уверио да, сем злочинства, у југоисточном Срему ништа није постигнуто:

Након чишћења тога источног диела Велике жупе, било би неопходно нужно границу према Србији добро осигурати. На овом отсеку немамо никаково осигурање, како сам се могао и сам увјерити за вријеме док су акције вршене. Једино у Кленку имамо 20 оружника. То је циело наше осигурање према Србији Ако се у том правцу нешто не подузме, онда је циела ова акција чишћења била без икакове користи. Успјело ми је да на заповједника њемачког редарства генерала Камерхофера дјелујем да на том отсјеку успостави постаје њемачког редарства, али све то још није довољно за одржавање реда и мира на том отсјеку када се узме да у њему станују потпуно компактни око 80.000 православаца, врло мало измјешаних са нешто Њемаца. Ту би било потребно најмање 300 оружника. Тек би се онда могло, у заједници са њемачким редарством, за увијек осигурати ред и мир на овом одсјеку. Овај је одсјек важнији и угроже-

нији него ли Фрушка гора, важнији не само са политичког гледишта већ и са господарске стране. Фрушка гора са господарске стране није од нарочите важности јер је овдје јако развијено виноградарство, дочим житаница мало има.[30]

Ноћу, 5. октобра, у јеку непријатељске офанзиве Лазар Саватић-Металац и Иван Радосављевић-Пилот убили су у Земуну Мартина Волфа, повлашћеног усташког функционера и познатог злочинца, једног од 200 усташа са којима је Анте Павелић преузео власт у Хрватској.*[31]

---

* Крајем септембра 1943. прешло је из Босне у Срем шест војних и политичких руководилаца родом Србијанаца — међу којима су били Сава Дољевић, Ратко Софијанић и Никола Љубичић — које је Врховни штаб НОВ и ПОЈ упутио у Србију да командују дивизијом и бригадама које је требало формирати на том терену. Поред овог, главног, група је имала још један задатак: пренела је у Србију радио-станицу, којом је успостављена радио-веза између Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Главног штаба НОВ И ПО за Србију. Првих дана октобра, у време када је Главни штаб НОВ и ПО за Војводину стигао са групом србијанских руководилаца на терен румског среза, југоисточни Срем био је изложен најезди непријатеља. Но, иако је непријатељ упао на слободну територију и великим снагама претресао посавске шуме и поља, приступило се припремама за одлазак у Србију. Како је пут кроз Србију водио преко територије под окупаторском и четничком влашћу, групи србијанских руководилаца требало је обезбедити јаку оружану пратњу, приближно јачине партизанског батаљона. Трећа чета, која је остала на свом терену, била је слаба да сама послужи као пратња, иако је после наведених акција бројчано и оружјем толико ојачала да се скоро удвостручила. Због хитног и неодложног одласка групе руководилаца у Србију, Главни штаб НОВ и ПО за Војводину повукао је Чету месне партизанске страже из села Ашање, Купинова и Прогара, и од Треће чете Посавског батаљона, тако увећане, формирао три чете. Да терен ни тренутно не би остао без оперативних партизанских јединица, Главни штаб НОВ и ПО за Војводину оставио је једну чету у Срему, а од преостале две и чете Друге војвођанске бригаде, која је у Срем допратила комесара Шеснаесте војвођанске дивизије, формирао је посебан батаљон од 150 бораца и поверио му да отпрати групу руководилаца у Србију и обезбеђује њихово путовање до србијанских партизанских јединица. За команданта овог батаљона постављен је Јован Вуксан-Моша, тадашњи заменик команданта Првог сремског одреда, а за политичког комесара Ђорђе Васић-Станко. Ноћу, 17. октобра, батаљон се пребацио у Србију између Умке и Колубаре. Први сукоб са четницима уследио је истог дана. Сутрадан четници су напали концентрисаним снагама, али су и овога пута били разбијени. Следећих десет дана, у путовању и напорном маршу кроз Србију, батаљон је свако јутро разбијао четнике у селима на свом путу, палио општинске архиве, стрељао истакнуте слуге окупатора и држао зборове са народом. Сусрет са Првом шумадијском бригадом догодио се код села Стојника. Удружени Шумадинци и Сремци продужили су на Космај, водећи свакодневне борбе против четника. Одлучујући ударац задали су им крајем октобра у селу Дучинама. Борба је заметнута ујутру и трајала је до 15 часова. Резултат је био поразан: око 90 мртвих и рањених четника. Најжешћа борба водила се око зграде у којој се сместио и одакле је командовао четнички штаб, који је уништен бомбама. Ту, код зграде четничког штаба, при крају борбе погинуо је Јован Вуксан-Моша, командант батаљона.

По извршеном задатку батаљон се вратио у Срем, ноћу 12. новембра. По оцени Главног штаба НОВ и ПО за Србију, боравак овог батаљона у Србији убрзао је разгарање ослободилачког покрета на терену којим је пролазио. (Истор. архив ПК СКС за Војводину, бр. 124).

У „акцији чишћења" југоисточног Срема, коју су углавном спровеле немачке и усташке јединице, узели су делимично учешћа и мањи делови Прве козачке коњичке дивизије. Њихово укључивање у „акцију" у овом делу Срема било је, изгледа, непланирано и, ваљда због тога, сведено на дивљање у десетак села румског среза и неколико села земунског среза. Али, иако је боравак Козака у доњем Срему био

кратак и ограничен на мали број места, они су стигли да се и у овом крају покажу у правом светлу. Поступци Козака и њихов начин обрачуна били су такви да ни велики жупан Еликер није могао да их пређути. У свом извештају министру унутрашњих послова он је, истина, избегао да држање Козака назове одговарајућим изразима, а ипак их је окарактерисао и једном реченицом рекао све о њиховој работи: „Долазак козака изазвао је из почетка панику не само код партизана, већ и код мирног пучанства, јер су у почетку поступали и примењивали методе као на истоку."

Велики жупан известио је министра унутрашњих послова да је издејствовао пристанак „да ће Козаци у будуће бити смјештени само у православним обћинама", уз ограду: „уколико је год то могуће", јер предстојало је чишћење западног Срема, где, истина, скоро и није било домаћих Немаца, али се у том крају Срема налазе многа хрватска села или села настањена српским и хрватским становништвом. Бојазан је била оправдана. Прва козачка коњичка дивизија починила је по Фрушкој гори и нарочито у западном Срему толика недела да је ова офанзива по њима прозвана од народа Козачка или Белогардејска; под тим именом је упамћена и под тим именом траје сећање на њу. А велики жупан најавио је у свом извештају њен почетак:

По заједничком плану почела је 13. о.мј. акција чишћења у Фрушкој гори. У тој акцији судјелују Козаци, њемачко редарство и њемачка војска смјештена на подручју ове велике жупе. По завршеној акцији у Фрушкој гори очистити ће се дио жупе јужно од пруге Хрватска Митровица-Винковци до Саве. Према томе се може рачунати, да ће најкасније до 15. студеног опет бити узпостављен ред и мир на подручју велике жупе Вука. Да би се пак тај ред и мир могао одржати, потребно ће бити да се појача оружништво. Велика жупа Вука сада располаже са око 250 оружника на 156 управних обћина. Оружничтво би се имало повећати најмање на 1.500 момака. Онда би велики жупан био у стању у жупи одржати ред и мир, те удовољити обавези у погледу предаје вишка хране.

До сада су од 165 управних обћина само 34 биле у рукама наше власти, док су друге обћине биле контролиране од партизана. Да је под оваковим околностима скоро искључено радити, није потребно посебице нагласити. Али уједно не смијемо заборавити, да је велика жупа Вука дала прошле године 50% од свих вишкова хране у држави.[32]

Првих дана октобра у Фрушкој гори биле су у току припреме за формирање Четврте војвођанске бригаде. Наиме, Главни штаб НОВ и ПО за Војводину одлучио је да формира Четврту војвођанску бригаду и то је озваничио својом наредбом од 28. септембра 1943:

По одлуци Главног штаба НОВ и ПО Војводине а у сагласности са Штабом XVI НОУ дивизије, формирана је IV војвођанска НОУ бригада, која се ставља под команду XVI дивизије.

Првих дана октобра у Срем је прешао Штаб Четврте бригаде да од Првог и Другог сремског одреда преузме оружане јединице и нове борце од којих ће формирати бригаду. Како је Први сремски одред давао у Четврту бригаду два комплетна батаљона, Штаб бригаде приспео је у Фрушку гору где је штаб Првог сремског одреда окупио, сем Треће чете Трећег батаљона, која је водила борбе у Посављу, своја три батаљона са циљем да преда штабу бригаде одређене јединице, а преостале снаге да реорганизује. Ове намере омео је непријатељ. Обавештајна служба дошла је до података да у Руми заседају штабови

непријатељских јединица ради распореда и задатака за офанзиву на Фрушку гору, која ће, по подацима из извора непријатеља, уследити тих дана. Гомилање трупа у Руми, Митровици и по селима у подножју Фрушке горе потврдило је ове информације, а Команда места број 6 упозорила је Штаб Првог сремског одреда да је офанзива на прагу шуме те да ће, по тврдњама из поузданих извора, почети за дан-два. На саветовању Штаба Четврте бригаде и Првог сремског одреда закључено је да је, услед новонастале ситуације, рискантно свако задржавање у Фрушкој гори и да штабови одмах пређу са јединицама у Босутске шуме да тамо формирају бригаду и уједно избегну удар јаких снага непријатеља. Услед ове предострожности и благовременог извлачења партизанских снага из Фрушке Горе, непријатељ је предухитрен. Седмог октобра у Босутским шумама, недалеко од села Вишњићева, извршено је формирање Четврте војвођанске бригаде, у коју су ушле следеће јединице: по две чете из Првог, Другог и Трећег батаљона Првог сремског одреда и један батаљон Другог сремског одреда. Уз ових близу 400 наоружаних бораца, бригада је добила и 300 нових бораца без оружја.

После формирања бригаде, Штаб Првог сремског одреда задржао се у Босутским шумама до 10. октобра. Обавештен да је стање у Фрушкој гори још увек непромењено, кренуо је тога дана на свој терен са преостале две чете Првог батаљона и 11. октобра стигао у Дивошки Прњавор (Кувеждин), где је заданио. Око 10 часова, међутим, педесетак Козака кренуло је из Чалме у Дивош ради пљачке и насиља. Обавештен о томе, Штаб Одреда похитао је са једном четом да их пресретне, али, услед закаснелог обавештења, затекао их је у селу. Пљачку нису још започели већ су, опрезни и да се осигурају од изненађења, тек заузели врло повољан одбрамбени положај на циглани и испитивали терен. Ту, на циглани, дошло је до судара и жестоке борбе, која је ту и завршена. Чета је протерала Козаке, запосела циглану и до ноћи остала на том положају, али је имала три рањеника. У тој борби рањен је и Жарко Самарџић-Баћа, командант Првог сремског одреда.[33]

11. и 12. октобра Штаб Одреда обавештен је са више страна да групе непријатеља пристижу под шуму и да су појачале извиђање: козачке патроле допирале су управо до ивице шуме. (Шесторица партизана повитлали су једну козачку патролу, убили капетана и запленили његов аутомат, пиштољ и осталу спрему). Извештаји су говорили о концентрацији трупа у Бешенову и Прњавору, о довлачењу артиљерије и постављању телефонских линија. 12. октобра пред вече војска је почела подседати шуму и укопавати се на њеној ивици. Офанзивне намере биле су очите и нескривене. Штаб Одреда одлучио је да се са преосталом четом свог бившег Другог батаљона пробије у доњи Срем и ступи у контакт са Трећом четом бившег Трећег батаљона, која је у међувремену потукла четнике који су прешли из Србије а да Штаб Првог батаљона остане у Фрушкој гори са својом једино преосталом четом с тим да маневрише по шуми и избегава наметнуте и веће сукобе са непријатељем. Током ноћи Штаб Одреда три пута је покушавао да се, са четом Другог батаљона, пробије из шуме, али сва три пута наишао је на положаје и ватру непријатеља који је

запосео шуму својим трупама. После трећег покушаја, у којем је рањен у главу Борђе Бошковић-Бата, члан Окружног комитета КПЈ за источни Срем, задужен за партијски рад у Одреду — Штаб је поделио чету на два вода са задатком да један вод маневрише по шуми у правцу запада, а други, са којим је пошао Штаб, у правцу истока.[34]

13. октобра, недељу дана пре него што су обавештајци наговестили, почела је навала непријатеља на Фрушку гору и трајала је закључно са осамнаестим. У извештају Врховном штабу НОВ и ПОЈ о прегруписавању непријатељских снага са доњег Срема на Фрушку гору, Главни штаб НОВ и ПО је писао:

Пошто је непријатељ претресао сва села, поља и шуме у југоисточном делу Срема, 13. октобра он је све ове снаге у јачини од преко 20.000 са коњицом, камионима и тенковима управио према Фрушкој гори, запоседајући положаје испод и око Фрушке горе са истока, од Сремских Карловаца, са севера од Петроварадина до Илока и са југа од Илока на Дивош, Лежимир, Врдник, Ириг, све до Срем. Карловаца. У то време на терену Фрушке горе биле су само наше мање снаге I сремског одреда, док су III бригада и један део снага I одреда пребачени већ раније на терен нашег II одреда.[35]

За тих неколико дана непријатељ је, густим стрељачким стројевима и подржаван авијацијом, у неколико етапа чешљао шуму и претресао сваки честар. Обе чете спровеле су замисао и наређења Штаба: маневрисале су по шумском густишу и, прићутавши се, избегле су ударе и промигољиле кроз обруче непријатеља.

Исто као у доњем Срему, најезда непријатеља на Фрушку гору сручила се у празно и промашила је циљ. Партизанске снаге су извучене у Босутске шуме и организовано се прелиле у Четврту војвођанску бригаду, тако да је Први сремски одред, не рачунајући губитке Треће чете Трећег батаљона које је имала у успешним борбама у посављу два погинула и осам рањених, претрпео следеће губитке:

Наши губици износе свега: један нови партизан, који је забазирао пушку и пошао кући, али је на путу ухваћен. Болница је изгубила једног рањеног друга, којем је одсечена нога и који би ускоро умро. Нађен је у бази у гробљу, пошто је вичући тражио воде. Из Команде места 3 ухваћена је другарица Цица у бази са још два друга који су стрељани.[36]

У извештају политичког комесара Одреда стоји надопуна да је другарица Цица стрељана заједно са два ухваћена друга и да је, сем рањеника без ноге, „ухваћен још један болесник у бази на тавану, јер је лупао и себе компромитовао, фашисти су га убили."[37]

Зато, без претеривања, можемо закључити да офанзива или „акција чишћења" у југоисточном Срему није имала никаквих војничких успеха и да је у војном погледу изиграна и пропала. Политичко и морално стање бораца такође није било уздрмано и остало је на висини.

Али непријатељ је, исто као и у доњем Срему, у Фрушкој гори нанео великих зала народу терором, пљачком, силовањем и паљевином. Ево само најизразитијих злочинстава: из Јаска су отерали у логор на Сајмиште 112 особа, међу којима 40 девојака; у Нештину су поклали у кућама око 50 мештана, запалили више кућа и опљачкали стоку, намирнице, одећу, постељину и вредније предмете; у Сусеку су побили стотинак лица и применили исте методе; из Лединаца су

отерали у логор на Сајмиште 54 мушкарца и 20 девојака, а село опљачкали и попалили, тако да је од 350 кућа једва десетак могло бити оспособљено за становање; из Раковца су отерали у логор на Сајмиште 34 особе, село су опљачкали и попалили 142 куће, минирали цркву и манастир и уништили манастирску библиотеку са чувеним старим рукописима; из Буковца су отерали у логор на Сајмиште 22 мушкарца и 18 девојака; у Гргуревце су дотерали 60 мушкараца из Бешенова, Шуљма, Ривице, Јарка и Нерадина, од којих су 17 повешали о стубове и дрвеће, а 43 стрељали.[38]

Сва недела немогуће је навести, јер су само делимично забележена у извештајима, као на пример у непотпуном извештају заменика политичког комесара Одреда:

Намера Немаца била је да све свали на Козаке, а себе су покушали да оправдају, да би на тај начин наш народ омрзнуо Козаке, па и Црвену армију. У том циљу Козацима је дозвољено све, а белогардејски олош је ово искористио. Опијали су се, пљачкали и силовали жене и девојке. Ово се најлошије одразило код народа. Ево како су пострадала поједина места од реакције: Лединци и Раковац су потпуно спаљени и опљачкани. У Раковцу има још 4 куће, а у Лединцима још 17. Из Беочина су отерали око 50 лица, из Черевића исто толико. Баноштор и Грабово су опљачкали. Сусек су бомбардовали и поубијано је око 100 лица. Визић и Бипша су такође бомбардовани, где је било такође доста жртава. У Бингули је такође убијено неколико жена и људи.

Офанзива је изведена уз помоћ авијације. За све време стално су надлетали над шумом и митраљирали.[39]

Неколико дана после офанзиве, 22. октобра, заменик политичког комесара Одреда дао је следећу оцену стања у фрушкогорским селима:

Морал у народу је мало поколебан, али се свугде осећа тежња за одмаздом. Нико није кривио партизане за све ово, сем једног у Беочину. Народу је јасно да су за све ово криви Немци и усташе и сви им се свете скорим завршетком рата и победом над Немачком. Огорчење је велико и међу људима и међу женама.

Многе породице су остале без крова и због тога је настало расељавање. Из Лединаца и Раковца многи ће прећи у Бачку, пошто имају двовласничко право. Прњавор се разишао по околним селима.[40]

Чим су повучене из Фрушке горе, трупе непријатеља биле су усмерене на западни Срем и Босутске шуме. Претходно, пре главног удара, непријатељ је делом својих снага „чистио" — уз познате пљачке, силовања и убијања — села, поља и шумарке у северозападном делу Срема, простор између железничке пруге Београд—Загреб и Дунава.

Тих дана, почев од ноћи 19. октобра, Шеснаеста војвођанска дивизија нападала је Брчко. Са сремске стране, од Шида, Винковаца и Сремске Митровице, напад на Брчко обезбеђивале су Друга војвођанска бригада, која је ради овог задатка пребачена из Босне, новоформирана Четврта војвођанска бригада и Други сремски одред. Док су Прва и Трећа војвођанска бригада и Мајевички одред водили борбе на прилазима и периферији града, наведене јединице у Срему заузеле су јуришем Гуњу, али нису успеле да сруше мост преко Саве између Брчког и Гуње и тиме онемогуће да нападнутом гарнизону у Брчком стигну појачања из Срема и Славоније, већ су мост делимично оштетиле. Осма ловачка пуковнија из Винковаца и усташке посаде из за-

падног Срема кренули су у помоћ нападнутом гарнизону у Брчком, али су дочекани од Друге и Четврте бригаде и Другог сремског одреда и, одбачени, претрпели су губитке од око 100 погинулих и рањених. Осмој ловачкој пуковнији а тиме и гарнизону у Брчком у прави час притекле су у помоћ Прва козачка дивизија и снаге које су завршиле „чишћење" Фрушке горе.[41]

У међувремену партизанске снаге и народ у западном Срему очекивали су најезду Козака. Колико су припреме и организација за дочек непријатеља биле детаљно спроведене може се видети из наређења Команде места Шид, које је упућено свим месним партизанским стражама дана 17. октобра:

Одмах по пријему овог наређења приступите следећем:

1. У случају реакције на сектору нашега села и околице од стране непријатеља, све што је способно за борбу и оружје упутићете преко Височа за Босну.

2. Све неспособне, а који имају жељу да се склоне испред непријатеља, исто ћете тако упутити у истом правцу и обавестићете их да базирају све ствари, а у првом реду храну. Исто ћете тако упознати народ да у случају бомбардовања предузме мере за одбрану на следећи начин: у мањим групицама, тројкама и петоркама, извлачити се из села и узимати заклоне иза кошева и у шумарцима.

Ово наређење обнародоваћете на следећи начин: организоваћете људе, односно другове и другарице, који ће поћи било по кућама било по сакупљеним улицама и дати народу одређена упутства.

Партизанске straже остаће на својој дужности до даљег наређења, а у случају ванредних појава повући ће се исто преко Височа за Босну, где ћете доћи у састав наше команде.

Све извештаје које добијете слаћете нам најхитније. Наше везе биће постављене на насипу према Јамени, тј. испред Домускеле један километар. За пријем и спровођење у дело овог наређења одговорни сте горњој команди.

Најхитније је.[42]

Непосредно пред офанзиву, ноћу 19. октобра, диверзантска група Другог сремског одреда минирала је железничку пругу Београд—Загреб између Илаче и Шидских Бановаца и срушила железнички мост преко реке Босута на железничкој прузи Шид—Бјељина, између Моровића и Вишњићева.[43]

У рано јутро 21. октобра козачке, немачке и усташке јединице кренуле су у напад на западни Срем, односно на подручје Босутских шума и околна села. Штабови Друге и Четврте бригаде и Другог сремског одреда заповедили су јединицама да се супротставе офанзиви непријатеља и да спрече његов продор у дубину територије. Преоријентацијом на одбрану, ове јединице су напустиле обезбеђење напада на Брчко и испречиле се пред много јаче и боље опремљене трупе непријатеља које су наступале у три главне колоне. Тако је Осма ловачка пуковнија добила отворен пут према Сави, па је прискочила у помоћ гарнизону у Брчком. Обавештен о насталим неповољностима, Штаб Шеснаесте војвођанске дивизије наредио је Првој и Трећој војвођанској бригади и Мајевичком одреду да, после тешких борби за Брчко које су трајале два дана и три ноћи, прекину напад и одступе од града. У исто време наредио је Другој и Четвртој бригади да воде борбе до крајњих могућности и омогуће извлачење народа у Босну, а затим да се повуку преко Саве. Два дана ове јединице одолевале су на-

падима знатно надмоћнијег непријатеља који их је потискивао према Сави. За то време, под њиховом заштитом, у Босну се пребацило око 3.000 становника из села са подручја Босутских шума. Војно-позадински органи успели су да за исхрану избеглог народа и Дивизије превезу преко Саве велике количине намирница и близу 1.000 грла стоке. Следеће ноћи бригаде су се одвојиле од непријатеља, прешле Саву и ушле у састав Дивизије. У Босутским шумама остао је Други сремски одред, који је још два дана маневрисао по свом терену, а ноћу 24. октобра прегазио је реку Босут и, пробивши се преко железничке пруге Београд—Загреб између Шида и Товарника, стигао је у слободну Фрушку гору.[44]

У западном Срему Прва козачка коњичка дивизија, немачке и усташке јединице окомиле су се на народ и села, примењујући исте методе насиља као и у осталим деловима Срема: убијање, пљачка, силовање. Село Јамену су спалили, а тако исто и све салаше у пољима кроз која су прошли. По усташким извештајима Козаци су побили 250 особа, осим побијених у Јамени. Своја злочинства они су примењивали једнако према Србима и Хрватима. Ради илустрације, навешћемо један од ових случајева који је забележен у Обавештајном одсеку Главног равнатељства за јавни ред и сигурност:

У мјесту Жупањи у Сриему, дошли су Черкези у стан једног надпоручника, који се налазио у Босни на положају. У истом су нашли његову љетну одору, а у џепу те одоре један самокрес и неколико празних набоја. Тада су рекли његовој жени, да је њезин муж партизан, а она им је одказивала, да је частник на положају у Босни. Они су је ухватили и силовали њих 17, а жена је тада полудела.

Када је за то сазнао њезин муж, дошао је кући и тражио починитеље тог злочина, међутим их није могао пронаћи. Тада је дошао до логора Черкеза и бацио међу њих двие бомбе (ручне) од чега их је 27 погинуло. Након овог чина побјегао је у партизане.[45]

У *Слободној Војводини* број 6 у напису „Нов терор — Нов отпор у Срему" о неделима у Козачкој офанзиви на западни Срем пише:

У западном Срему: Бесомучно убијање без разлике. Понегде су фашисти убијали кога год су наилазили на салашевима, па и многе Хрвате усташки настројене који су им излазили у сусрет. Од 40 убијених у Јамени 23 су Хрвати. Међу местима која су нарочито настрадала налазе се: Илинци, Батровци, Сољани, Врбања.

Ова последња реакција морала је сваком учинити јасним да покорност не спасава, да у свом немоћном бесу фашисти не праве никакве разлике, да није питање је ли неко партизан или није, је ли Србин или Хрват."

Из извештаја усташких обавештајаца о „чишћењу Черкеза на подручју Шид" види се да је код усташа ишчезао оптимизам да ће офанзивом изменити дотадашње неповољно стање и да су, не само незадовољни постигнутим, већ и разочарани.

Усташки обавештајац криви Козаке за неуспех и тврди да су похватали 15.000—20.000 православаца али су, не обазирући се на старост мушкараца, многе једноставно попуштали кућама а међу њима и многе „партизанске колоноће", јер у чишћењу није био присутан ни један „дужностник усташког покрета" који би могао послужити при препознавању особа и дати податке о сваком. Козацима је заме-

рено што су у шидском срезу побили „свега 250 особа", не урачунавши жртве у Јамени, а само из Адашеваца налази се око 500 особа у партизанима, из Илинаца око 250, из Вашице око 250. „Према томе види се да је свега један мали дио одметника уништен". Као доказ да је неуспех потпун, он рећа имена оних људи у селима за које усташка власт зна сигурно да су месни руководиоци, а који нису ни убијени ни отерани у логоре већ и даље јавно раде и живе у селу.[46]

Према усташким извештајима, „акција чишћења" у западном Срему није им ништа донела, баш као и у осталим деловима Срема. Стање у Срему остало је непромењено, што се, између осталог, може видети и из извештаја од 10. новембра 1943. о стању у срезу Сремска Митровица:

Како се размахала комунистичка дјелатност потпомогнута великосрбима нарочито у котару Хрватска Митровица види се из тога да су обћине Грк, Ср. Рача, Босут, Кузмин, Мартинци, Дивош, Лежимир, Шуљам и Јарак, па чак дјелимично и Лаћарак, који је удаљен 3 км од Хрватске Митровице већ дуго у партизанским рукама а и обћина Гргуревци је била нападнута и једну ноћ заузета, док једина Чалма од свих тринајст села митровачког котара је сигурна и у нашим рукама.

Чим су се Козаци удаљили из села партизани су поново власт приграбили. Најбоље се види из тога што је на 30-ог увече запаљена обћина у Вел. Радинцима и што се је преселила из Шашинаца 28. овог мјесеца у Митровицу дакле осми дан након што су Козаци отишли из Шашинаца. У Јарку нема нити сада успостављене обћине а такође нити у Лежимиру, Дивошу, Босуту, Грку и Ср. Рачи, него су све те обћине у Хрв. Митровици. Наши људи из Чалме и они који су морали напустити своје посједе у Дивошу и побјећи у Чалму не могу никако своју земљу нити сада обрадити, јер су и ових дана чим су се појавили наши људи пред Дивошем почели на њих пуцати партизани. Мало је смиешно читати у новинама изјаву министра Вранчића, гдје вели да се вратио нормални живот у Сриему, а знамо да немамо више него у пола села у Сриему власти. О румском котару да и не говоримо, јер тамо такођер нема власти у већини села него све обћине седе у Руми и оданде уколико могу врше власт, која нема ни угледа а нити ауторитета у народу, јер је из свих мјеста избјегла. Тако је исто и са осталим котаревима, тј. са котаром Ириг, Хрв. Карловци, Стара Пазова и Земун. О котару Илочком да и не говоримо.[47]

Иако су октобар партизанске јединице у Срему провеле у дефанзиви, оне су нанеле губитке непријатељу од близу 400 мртвих, рањених и заробљених војника, подофицира и официра и запленили седам аутоматских оружја и 69 пушака. Сем тога, извршиле су 14 диверзија у којима су уништиле или оштетиле девет локомотива, 38 вагона и један камион.[48]

28. октобра Окружни комитет КПЈ за источни Срем упутио је писмо *„Свим партијским руководствима источног Срема и I Сремског одреда"* у којем је критиковало слабости које су се испољиле у офанзиви и дао упутства за даљи рад.

У уводном делу писма је констатовао да је окупатор предузео офанзиву на Срем услед свакодневних пораза које трпи на Источном фронту, у Југославији и Италији, као и због све јачег распламсавања народног устанка у Срему и све веће активности партизанских јединица. Офанзиву је непријатељ морао предузети и због важности комуникационих линија које пролазе кроз Срем, а које мора држати по сваку цену. Окружни комитет подсетио је да су партијске организације биле на време упозорене на предстојећу офанзиву, да су до-

биле наређење да припреме добра склоништа и појачају конспирацију, па их офанзива никако није смела затећи неприпремљене. Али, иако су о свему обавештена, нека партијска руководства нису озбиљно схватила упозорење и чинила су грешке. Окружни комитет навео је као пример да је услед неконспиративности неких партијских руководилаца непријатељ успео да уништи неколико чланова среских комитета Сремских Карловаца и Ирига а, уз њих, и неколико активиста и чланова Партије. Сви они изгинули су у склоништима која нису била довољно конспиративна. Такође, у још два среза, партијски активисти нису озбиљно схватили потребу чувања партијског кадра. Њима је више пута скретана пажња да спреме довољан број склоништа, али су они и даље продужили са старом праксом да беже испред непријатеља заједно са народом, често безглаво и без плана, под непријатељском ватром, па се излажу великој опасности и без потребе откривају. Окружни комитет ставио је у задатак свим партијским организацијама да упућују народ да припреми склониште за себе и своје добро, али, како је у писму наглашено, и на томе је врло мало урађено.

У свим срезовима конспирација је тако рећи сведена на нулу. Зна се, и прича се, шта ко ради, куда иде, где живи итд. итд. Партија је свој рад готово пренела на улицу а да и неговоримо за остале организације (НОО, војнопозадинске власти итд.).

Окружни комитет примећује у писму да се у многим организацијама све више срећу и појаве неодговорности и, као пример овога, истакао је да је због неодговорности и аљкавости чланова Партије у једном месту (односи се на Прхово) пао непријатељу у руке веома важан и драгоцен материјал који никако није смео пасти.

Поред ових слабости, Окружни комитет указао је још на једну која се испољила у току офанзиве. Реч је о нереалном па чак и нетачном приказивању политичке ситуације и стања на фронтовима, што појединци често чине а најчешће кад је у питању унутрашња ситуација у Срему, потцењујући при томе снаге непријатеља.

Тако на пример у разговору са народом они обично говоре како више неће бити реакције и офанзиве, како непријатељ не сме доћи, како нема снаге итд. Овакво држање и начин пропаганде тих другова је скроз погрешно. У место да народу износе право стање ствари, објашњавајући да су још увек могуће и вероватне и офанзиве, и терор, и пљачка, и то тим пре што се немачки фашизам налази пред брзим сломом, — ови другови као да се боје да пред народом говоре истину, већ обмањују и своју околину и себе . . .

Окружни комитет је у писму захтевао да партијска руководства и организације што пре отклоне наведене грешке и слабости, „јер би оне, ако се на време не ликвидирају, могле имати кобних последица по наш даљи рад. Нарочито треба оштро критиковати неодговорности и несхватање дужности". Неодговорност и олако схватање обавеза и дужности Окружни комитет је оценио као тешку слабост појединих активиста и руководилаца по којој се мора најоштрије ударати, јер дешаваће се грешке и рад ће назадовати све дотле док у пар-

тијским организацијама буде оваквих појава и док се по њима на **време не удари.**

Код сваког члана Партије,а у првом реду код руководилаца, треба непрестано јачати и неговати осећај одговорности и обавеза. Комуниста који не осећа да треба да одговара за свој рад не може се правилно развијати и мора кад тад отпасти. Сва партијска руководства треба да појачају к о н т р о л у како над нижим организацијама тако и над својим члановима.

Окружни комитет је у писму упозорио партијска руководства да наступа зима, када су могућности за скривање по пољима све теже, а непријатељ ће и даље нападати села, те Партија мора предузети све предострожности да би очувала своје кадрове. Као прву меру, у свим партијским организацијама треба завести и појачати с т р о г у к о н с п и р а ц и ј у : „Свако непотребно шећкање по дану и непотребно причање забранити". Партијска руководства упозорена су да извуку поуку из недавног трагичног случаја погибије чланова среских комитета и наређено им је да одмах реше питање к о н с п и р а т и в н и х с к л о н и ш т а.

Исто тако рад у народноослободилачким организацијама у будуће треба организовати што конспиративније, а нарочито пазити да се у њих не увуку шпијуни и непријатељски елементи. Партија треба да се колико год је могуће стара и о народу, те преко свих организација одмах саветовати народу да спрема што више склоништа, јер се у оголелим пољима неће моћи склањати испред непријатеља.

Критици је подвргнута и обавештајна служба. Окружни комитет ставио је раније у дужност среским комитетима да на свом терену организују обавештајну службу, али је на том пољу мало учињено. И у јесењој најезди непријатеља дошле су до изражаја слабости ове службе и дешавало се да је народ пре сазнавао за кретање непријатеља него активисти, па су се у већини случајева партијске организације обавештавале од народа.

Окружни комитет наредио је да свака партијска организација одреди своје чланове који ће се посветити обавештајној служби и бити за њу одговорни. Срески комитети такође морају одредити једног свог члана који ће се бавити овим послом. Партијским организацијама стављено је у дужност да ову службу посебно појачају за време непријатељских напада и вршљања по слободној територији и да баш тада активирају курирске везе: да курири саобраћају чешће него обично и разносе извештаје и обавештења о кретању и акцијама непријатеља, а не да, као што је дотад било, престану да функционишу све везе.

У писму је Окружни комитет упозорио партијска руководства да, у вези са јачом навалом окупатора, постоји могућност да се активирају разни четнички елементи који су притајени у местима, а није искључено да четничке јединице из Србије покушају да пређу преко Саве у Срем. Нужно је да све организације, а првенствено партијске, максимално појачају будност, посебно у местима уз Саву, где постоји могућност поновних покушаја четника да пређу у Срем. Окружни комитет упутио је све чланове Партије да поново проуче циркуларно

писмо Покрајинског комитета КПЈ за Војводину за борбу против четника у Војводини.

Партијским руководствима указано је и на потребу да појачају агитациони и пропагандни рад, да правилно и на време обавештавају народ о догађајима на фронтовима, нарочито о победама Црвене армије, Народноослободилачке војске и Савезника. Срески комитет и батаљонски бирои добили су задатак да организују издавање радио вести једанпут или двапут недељно.

Такође, потребно је појачати усмену пропаганду и агитацију, које ће имати успеха ако се, сем Партије, мобилишу и све друге организације а преко њих и народ. Сваку конкретну акцију у народу ваља претходно добро политички припремити преко народноослободилачких организација, па тек јој онда приступити путем конференција и састанака са народом, где ће народ бити упознат са одређеним питањем као и ставовима и оценама Партије. Са тих састанака народ треба да се разиђе кућама заиста убеђен да су оцена и став Партије правилни.

Комунисти не могу правилно да раде у масама ако једноставно издају сува наређења. Само путем правилног и сталног политичког рада са масама, путем у б е ђ и в а њ а, путем организоване агитације моћи ће комунисти постићи оно шта хоће . . .

Окружни комитет замерио је комунистима што слабо сарађују у штампи, па је опоменуо сва руководства и све чланове Партије да шаљу чланке и дописе о конкретним и актуелним питањима која стално искрсавају на терену и у војсци: „О реакцији и терору непријатеља, о партизанским акцијама, о чишћењу пете колоне, о прикупљању прилога, о ‚зимској кампањи за Народноослободилачку војску'" — и слично.

Партијским руководствима стављено је до знања да прославу двадесетшестогодишњице Октобарске револуције организују по упутствима Покрајинског комитета у циркуларном писму од 5. октобра и да, уколико због присуства јачих снага непријатеља не могу одржати зборове и манифестације, организују прославу преко састанака и конференција.

На крају директивног писма Окружног комитета КПЈ за источни Срем стоји:

Обавезујемо сва партијска руководства и све партијске организације да овај циркулар добро проораде и да дате директиве одмах спроведу у живот.[49]

Јесења офанзива на Срем, иако је пропала, окуражила је Немце и усташе тако да су, после ње, упадали мањим снагама у села ослобођене територије ради терора и пљачке. У споразуму са Покрајинским комитетом, Главни штам НОВ и ПО за Војводину извршио је реорганизацију партизанских одреда у Срему и наредио им да пређу из одбране у напад те, ради заштите народа, појачају нападе на непријатеља. Намера партијског и војног руководства била је да на офанзивне налете непријатеља узврати снажним противударом којим би деморалисали непријатеља и којим ће, упоредо са политичким радом, створити предуслове за још успешнију мобилизацију у НОВ која

је била у току. Такви захтеви, међутим, премашали су снагу партизанских јединица у Срему. Крајем октобра, после одласка Треће и новоформиране Четврте бригаде у источну Босну, у Срему су остали Први и Други сремски одред умањени за три батаљона од којих је формирана Четврта војвођанска бригада. Други сремски одред био је сведен на један батаљон, диверзантску групу и чету за контролу реке Саве, али је већ половином новембра формиран и други батаљон. Први сремски одред имао је кратко време четири чете и Пограничну чету која је контролисала реку Саву од Земуна до Сремске Митровице. Дванаестог новембра, међутим, вратио се у Срем батаљон који је Главни штаб НОВ и ПО за Војводину упутио у Србију да спроведе групу војно-политичких руководилаца па је Штаб Првог сремског одреда, уз Први батаљон у Фрушкој гори, формирао у доњем Срему два батаљона од по две чете. Тако су половином новембра 1943. Први и Други сремски одред имали укупно пет батаљона, подељених у тринаест чета, и још две граничне чете које су контролисале реку Саву према Босни и Србији а уједно су служиле за борбу против шпијуна, агената и народних издајника.[50] Наредбом број 20 од 14. новембра Главни штаб НОВ и ПО за Војводину формирао је у Срему и Диверзантски ударни батаљон.[51] 17. XI формирана је у селу Ратковићима у источној Босни и Пета војвођанска бригада, у чији је састав ушао по један батаљон из Прве, Друге и Треће војвођанске бригаде — укупно 800 бораца наоружаних са 24 пушкомитраљеза, 2 бацача мина, 50 аутомата и 450 пушака.[52] Како су захтеви главног штаба НОВ и ПО за Војводину за снажни противудар премашали снаге партизанских јединица у Срему, Главни штаб НОВ и ПО за Војводину захтевао је од Штаба Шеснаесте војвођанске дивизије да упути у Срем једну бригаду са задатком да уништи јаче гарнизоне непријатеља око Фрушке горе и низом брзих и енергичних удара онемогући Немце и усташе да упадају у села ослобођене територије.[53]

На захтев Главног штаба НОВ и ПО за Војводину, ноћу 20. новембра у Срем је стигла тада већ прослављена Прва војвођанска народноослободилачка ударна бригада, преноћила је у Вишњићеву, а следеће ноћи продужила је у Фрушку гору и сместила се у Дивошу. Чим је прешла Саву, Бригада је добила задатак да ликвидира гарнизон домаћих Немаца у Гргуревцима. Уз остале, за напад на Гргуревце постојао је и посебан разлог. Шестог јуна 1942, појачани немачким трупама, домаћи Немци извршили су у том селу страховито крвопролиће: зверски су побили 280 мушкараца од 15 до 60 година старости. До тада тај покољ није био довољно кажњен, иако је Трећа војвођанска ударна бригада нападала 18. августа тај осиони гарнизон и, у борби која је вођена до сванућа, убила, ранила и заробила 30 домаћих Немаца, али се морала повући због интервенције јаких снага непријатеља из Сремске Митровице. Прва војвођанска преузела је обавезу да, по потреби, води и дневну борбу и она је, снажна и прекаљена, то себи могла дозволити. Штаб бригаде рачунао је са таквом могућношћу, па је са три батаљона ударио на село, а четврти је поставио на обезбеђење од Сремске Митровице и Руме. Почело је 22. новембра у 23 часа. Али, већ у почетку напада план је поремећен. Један батаљон требало је да се одмах, не осврћуће се на ток борбе, про-

бије у центар села и блокира утврђену зграду „фештерај", главни ослонац одбране. Али, и овај батаљон, самоиницијативно и непотребно, умешао се у борбу и савлађивање отпора на спољним обезбеђењима села па је непријатељ добио у времену и груписао се у „фештерају" одакле је пружан жесток отпор у нади да ће у зору бити спасени: или ће се нападачи повући или ће опкољеном гарнизону стићи помоћ и присилити их на повлачење у Фрушку гору. Ову рачуницу они су заснивали на претпоставци да их нападају снаге одреда а не бригаде. До сванућа борба је вођена око бункера испред „фештераја" и тек тада, после више јуриша бомбаша, ови бункери су пали. Дан је увелико освануо а митраљески рафали и бомбе севали су несмањеном жестином. Ступио је у дејство и партизански тешки бацач мина. Добро темпиране, мине су се распрскавале на зидовима „фештераја", али њихова снага била је слаба да их развали. Поподне кренула је помоћ из Сремске Митровице на пет камиона и са два топа. Четврти батаљон притајио се у гробљу, које се налази изван села, и стрпљиво је чекао. Ударац је био изненадан, снажан и ефикасан. После првих плотуна, батаљон је јурнуо на проређеног непријатеља. Тада је ступио у дејство и вод бораца који је командант поставио даље од гробља са задатком да, у оваквом случају, ударе непријатељу у леђа. На попришту је остало 30 лешева и 3 камиона, остали су се спасли бекством. Дан је протекао без других промена. Па и следећа ноћ. ..Фештерај" је пркосио тврдоћом својих зидова и одолевао је јуришима, бомбама и распаљеним бензинским флашама.

Свануо је и други дан. Штаб бригаде очекивао је из Сремске Митровице и Руме јачу интервенцију него првог дана па је прегруписао снаге; са два батаљона држао је блокаду упоришта а два је поставио у заседу да дочекају помоћ опкољенима. Немци и усташе покушали су да деблокирају Гргуревце са двоструко већим снагама него првог дана. Чак су довукли и тешко оружје: две хаубице, четири противтенковска топа и три бацача мина. Оснажени тешким оружјем, 500 војника продрли су до близу села, где су их дочекала два батаљона. Ни ова групација непријатеља није издржала силину јуриша. Разбијени, окренули су леђа и за собом оставили преко четрдесет мртвих, два противтенковска топа, четири митраљеза, пет аутомата и тридесет пушака.

Тек тада окупаторско-усташка власт у Сремској Митровици и Руми закључила је да су Гргуревце напале веома јаке партизанске снаге, па је поподне упутила у Гргуревце немачке моторизоване и тенковске јединице. На време обавештен, Штаб бригаде наредио је батаљонима да попале куће домаћих Немаца и да се, после 36 часова непрекидне борбе, заједно са народом повуку у Фрушку гору.

Немци и усташе попалили су све српске куће у Гргуревцима, а немачко становништво преселили су у Руму и Сремску Митровицу. Тако је село претворено у згариште.

Укупни губици Немаца и усташа у борби за Гргуревце износили су 119 мртвих, 12 рањених и два заробљена војника и официра. Прва војвођанска бригада имала је 25 мртвих и око стотину рањених бораца и руководилаца.

Непријатељ је концентрисао снаге и усмерио их према Фрушкој гори са намером да утврди положаје бригаде. Његове јаке претходнице продрле су 26-ог у шуму, а једна бојна упала је у Грабово и похватала око 400 становника. Штаб бригаде хитно је упутио два батаљона у напад на бојну у Грабову, која се, под борбом, повукла у Баноштар. Тако су, брзом интервенцијом, мештани Грабова спасени.

Истога дана главне снаге непријатеља кренуле су у помоћ својим истуреним деловима и затекле у Грабову неспреман Други батаљон, који се извукао под борбом али је оставио комору.

Штаб бригаде добио је обавештења да јаке моторизоване и тенковске јединице непријатеља надиру са разних страна у Фрушку гору и окружују предео на којем се налази бригада. У таквој ситуацији штаб је одлучио да не прихвата борбу у оголелој шуми већ да врати бригаду у источну босну. Ноћу 26-ог новембра Прва војвођанска народноослободилачка ударна бригада пребацила се у Босутске шуме а током дана превезла се преко Саве.[54]

Спроводећи наређење Главног штаба НОВ и ПО за Војводину, партизанске јединице у Срему прешле су из одбране у напад, извршиле су у новембру 40 акција и убиле 168, ранile 42 и заробиле 55 војника, подофицира и официра. У тим борбама запленили су, између осталог, два топа, једанаест аутоматских оружја и 90 пушака. Истог месеца Диверзантски батаљон Главног штаба НОВ и ПО за Војводину и диверзантске групе Првог и Другог сремског одреда извршили су 15 диверзија и уништиле или тешко оштетиле: 8 локомотива, преко 30 вагона, 1 тенк, 4 камиона. Губици партизанских јединица износили су 45 погинулих и 114 рањених бораца и руководилаца.[55]

НАПОМЕНЕ

[1] Зборник Матице српске за друштвене науке, 39, 1964. Новак Петровић, Борба за жетву у Срему 1943. године, стр. 134—156. Историјски архив ПК СКС за Војводину: НДХ Ф. XI, 235—237.

[2] Стожерно заповједништво усташке припреме за Велику жупу Вука, извјешће број 133/V од 9. VII 1943.

[3] Исто, НДХ Ф. III, 461—466.

[4] Исто, НДХ Ф. V, 96—101.

[5] Исто, НДХ Ф. VIII, 63—75.

[6] Исто.

[7] Исто, бр. 2974.

[8] Исто, бр. 2973.

[9] Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, Београд, Том I, књига 6, 418 (У даљем тексту: Зборник).

[10] Историјски архив ПК СКС за Војводину, бр. 2923.

[11] Зборник, Том I, књига 6, 420.

[12] Исто, 485—486.

[13] Историјски архив ПК СКС за Војводину: НДХ Ф. IX, снимак 410.

[14] Исто, бр. 250.

[15] Исто, НДХ Ф. IX снимак 409.

[16] Исто.

[17] Зборник, Том I, књига 6, 450.
[18] Историјски архив ПК СКС за Војводину: НДХ Ф. IX, снимак 410.
[19] Исто, НДХ Ф. I, снимак 155—172.
[20] Исто.
[21] Исто, бр. 358.
[22] Исто.
[23] Исто.
[24] Исто.
[25] Исто.
[26] Исто.
[27] Исто.
[28] Исто.
[29] Исто.
[30] Исто, НДХ Ф. I, снимак 169.
[31] Новак Петровић, Партизанским кораком, Земун, 1964, 268—272.
[32] Историјски архив ПК СКС за Војводину: НДХ Ф. I снимак 170.
[33] Исто, бр. 250, 233.
[34] Исто.
[35] Зборник, Том I, књига 6, 485.
[36] Историјски архив ПК СКС за Војводину, бр. 250.
[37] Исто, бр. 233.
[38] Исто.
[39] Исто.
[40] Исто, бр. 250.
[41] Зборник, Том I, књига 6, 487.
[42] Документат си налази у Музеју Срема у Срем. Митровици.
[43] Историјски архив ПК СКС за Војводину, бр. 19668.
[44] Зборник, Том I, књига 6, 487.
[45] Документат се налази у Музеју Срема.
[46] Исто.
[47] Историјски архив ПК СКС за Војводину: НДХ Ф. II, снимак 537.
[48] Срета Савић Коља, Срем у народноослободилачкој борби, Београд, 1963, страна 315.
[49] Зборник, Том I, књига 6, 440—447.
[50] Историјски архив ПК СКС за Војводину, бр. 19671, 19668.
[51] Зборник, Том I, књига 6, 455—456.
[52] Исто, 494—495.
[53] Исто, 488.
[54] Историјски архив ПК СКС за Војводину, бр. 20016.
[55] Савић, н. д. 337.

Мил. С. Филиповић

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ВЕЗА ИЗМЕЂУ КРАШОВАНА И БОСНЕ

У румунском делу Баната, у долини реке Караш, живи у неколико села омања група Јужних Словена која, обзиром на своје порекло, дијалекат и друге етничке особине представља за науку вишеструку загонетку. Не узимајући у обзир мање групе словенског становништва на територији Румуније а дуж румунско-југословенске границе и другде по Румунији има односно било је, особито у Ердељу, јужнословенског становништва.

Крашовани или Крашевци, како се зове група у долини Караша а у околини Решице, јесу део јужнословенске дијаспоре, потпуно одвојени и удаљени од осталих Срба и Хрвата; њихова припадност католичкој цркви доприноси да се одржавају као посебна етничка група у румунском мору. Били су предмет веома живог интересовања наших и страних научника, али проблем њихова порекла није још коначно решен.

Њихов икавски говор и нека предања о пореклу из Босне узимани су чак за доказ о њихову пореклу из Босне; новија испитивања упућују да су Крашовани пореклом из Србије. Међутим, нема сумње да су Крашовани имали веза са Босном, посредних и непосредних. Посредно на тај начин што су им, пошто су у 17. веку прешли у католичанство, дуго времена свештеници били босански фрањевци, који су за време турске владавине обављали свештеничке дужности код католика у Турској и далеко изван Босне, па неко време чак и у Влашкој. После 1739. сменили су босанске фрањевце бугарски фрањевци.[1] По Влашићу, босански фрањевци су били све до 1785.[2] Јован Живојновић је забележио предање код Крашована да су их босански фрањевци и покатоличили, а да су они били иначе „Срби Бошњаци".[3]

Влашић је такође забележио предање да су Крашовани из Босне. Он је на једном Молитвенику из 1764. нашао запис: „У год. 1434. до 1443. јесу из Старе *Турске Босне* Крашевци како *Бошњаци* овамо дошли и од онуда из вароши Крушевац, Крушовци, Крушеве (Крешево?) Крушевљани или Крашовани име донесли. Тако не зову се по води Карошеву, него из Турске Босне по оној вароши или селу Крушево (Крешево?) зато Крушевани или Крашевани."[4] Један Србин казанџија из Вршца, који је раније одлазио код Крашована са својом робом, казивао ми је (1949) да су њему старији Крашовани говорили да су пореклом из Херцеговине.

Уколико у предању које је записао П. Влашић има неко језгро истине, а врло је вероватно да га има, од босанских места долази у обзир једино *Крешево*, мала рударска варошица, претежно католич-

ка, па није искључено да постоји и нека веза између та два имена (могли су и име Крешева дати какви старији досељеници из Крашове). Утолико пре, што се и Крашовани, поред сточарства, баве и рударством, што је у прошлости било главно занимање становника Крешева.

Најстарији податак о везама Баната и Босне је из 1421. год., када се у тадашњој крашовској жупанији помиње село Босна.[5] Тај помен упућује на неко рано досељавање из Босне у Банат. Вероватно је да је и Крашову запљуснуо талас сеоба босанских католика 1675. год., када се из Босне иселило 6000 католичких породица, од којих су многи отишли у Ердељ међу „кривовјерце".[6]

Предања о таквим досељавањима из Босне могла су допринети одржавању веза између јужнословенских католика у Банату са босанским католицима. И сами босански фрањевци могли су у раније време (пре 1739) доприносити одржавању тих веза. Долазе у обзир и трговачке и рударске везе, јер су тада и Босна и Банат били у оквиру исте државе и у живим међусобним везама.

Имао сам прилике да наиђем на особите податке о везама између Крешева и јужнословенских католика у Банату, врло вероватно баш Крашована (или можда становника Рекаша код Темишвара). Да се ради баш о Крашованима а не о којој другој групи, закључујем по томе што су они у ствари једина знатнија група јужнословенских католика у Банату (нешто мало има их и у Рекашу код Темишвара) и што се баве и рударством, као и становници Крешева у то време. Поред тога, долази у обзир још и овај разлог: Крешево је веома далеко од Крашове и од Баната, и у Крешеву је мало ко знао за Банат, а вероватно нико за Крашову. Стога су и дошљаци из тог далеког краја говорили да су из Баната. То је, иначе, општа појава код нас: кад се неки човек нађе далеко од свог краја, он на питање одакле је не казује име свог краја или села, него име шире области, нпр., да је из Херцеговине, Црне Горе, Бос. Крајине и сл., а међу Србима у Америци „Банаћани" су уопште сви који су из Војводине (дакле и Сремци и Бачвани).

Говорећи о становништву варошице Крушева, пок. Аугустин Кристић изнео је, поред осталога, а на основи података из матице крштених у Крешеву 1783—1820, да је тада међу католицима у Крешеву било досељеника из Неретве, Вареша, Ст. Мајдана, Далмације и др. Међу досељеницима су били и Петар Доброшин из „Баната", који се помиње 1807, Мартин из „Баната" (1811) и Мартин Каменски из Пољске (ex Regno Polonico, 1811. и 1816).[7] Верујем да у старим матичним књигама у Крешеву има стварно и више података о пореклу крешевских становника. Наиме, ја сам 1958. такође имао у рукама те матице крштених, али сам тражио и исписивао само податке за села у пределу Лепеници (и нашао их у обиљу). Тако исто сам прегледао и књиге венчаних, али сам из тих књига исписао и податке о венчању свих горепоменутих лица. Приликом уписивања венчаних, фратри су уносили у матицу и више појединости о лицима која ступају у брак него о њима као родитељима.

У старој књизи венчаних фрањевачког манастира у Крешеву уписано је 1805. венчање Петра, сина Шимуна Доброшана и Ане Драгочајне из Баната, са Јелком П. Медића из Вранаца (села непосредно уз Крешево), а исте године, можда и истог дана, венчан је Мартин, син Мате Крбаша и Марије Н. „из Каравлашке", с Ивком Пранић из Крешева. Та два венчања уписана су под бр. 42 и 43. Изгледа да је Петар Доброшан доцније обудовео, јер је он у Крешеву венчан и 1811. год. (Упис под бр. 73). Тада је уписан као Петар син Шимуна Добошанина из Баната и Ане из Баната; име невесте није уписано. Да додам: 1810. оженио се у Крешеву (и венчао) Мартин син пок. Петра „Креминска" и Катарине Н. из Пољске. Томе Мартину се родило дете 1811, па и 1816, и тада је отац уписан као „Martin Kamenski e Regno Polonico."[8] Тај Мартин из Пољске могао је доспети у Крешево као рудар или као политички емигрант после треће деобе Пољске 1795.

Питање је да ли онај податак да је Мартин Крбаш „из Каравлашке" значи да је заиста био из Каравлашке односно уже или праве Румуније, која је тада била посебна кнежевина под турском врховном влашћу. Наиме, у Каравлашкој нема уопште јужнословенских (сем бугарских) насеља, и лако је могућно да је фратар који је уносио податке о венчаним погрешио утолико што му се учинило „крашован" или „Крашова" као Каравлашка, или да је и он сматрао (или сам младожења Мартин) да је и Крашова у Каравлашкој, пошто су и иначе Крашовани опкољени Власима или Румунима. А можда су и фратар и младожења намерно рекли и написали „Каравлашка" из предострожности пред турским властима, јер је Каравлашка, као и Босна, била у склопу Турске, док је Банат био у склопу Хабзбуршке државе, а турске власти биле веома подозриве према свакоме и свачему што је долазило с те стране. Да је тај Мартин био заиста из Баната, доказ је матица крштених: године 1811. родило се дете „Martino de Banat".[9]

Иако малобројни, изнети подаци су значајни, јер речито говоре како су биле живе везе између Крешева односно босанских католика на једној и католика јужнословенског порекла у Банату на другој страни. Ти католици у Банату били су врло вероватно Крашовани. Изнети примери досељавања из Баната у Крешево свакако да нису били једини такви: несумњиво је било таквих досељавања и брачних веза са Крешевом, као и са другим местима у Босни, и пре и после поменутих, и даљим трагањем би се врло вероватно наишло и на друге случајеве. А да људи пођу да се населе и траже брачног друга у даљини око 15 дана хода морали су да имају претходних обавештења и сродничких или пријатељских веза са тим местима. У вези с тим, потребно је да нарочито истакнем да су Вареш и Стари Мајдан, одакле је било досељеника у Крешеву, били, као и Крешево, рударско-металургијска места и да су се и Крашовани бавили рударством. Познато је, иначе, како су рудари покретљиво становништво и како су се, тражећи боље услове рада и живота, и у прошлости селили и у веома удаљене крајеве и места.

НАПОМЕНЕ

[1] *F. Griselini,* Veruch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeser Banats I. Wien, 1870, 177.
[2] *O. Petar Vlašić,* Hrvati u Rumunjskoj. Beograd, 1928, 17.
[3] *Јован Живојновић,* Кроз јужни Банат. Летопис Матице српске, 255, Нови Сад, 1909, 61.
[4] *П. Влашић,* н. д. 16.
[5] *Д. Ј. Поповић,* Срби у Банату. Београд, 1955. 168.
[6] *M. V. Batinić,* Djelovanje franjevaca II. Zagreb, 1883; 144.
[7] *Fra Augustin Kristić,* Nepisana povjest našega zanatstva. Franjevački vijesnik. XL. Visoko, 1933, 352.
[8] На озн. месту.
[9] На озн. месту.

Лазар Андрић

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ЗМАЈЕВУ ОД КРАЈА XVIII ВЕКА ДО 1941.

Змајево је у јужној Бачкој. Изграђено је на обе обале Јегричке, на месту где ову пресеца железничка пруга Суботица—Београд. Садашње име добило је после народноослободилачког рата. Првобитно име било је Кер, око 1800. названо је Стари Кер, и то име се задржало до краја првог светског рата. Између два рата село се звало Пашићево.

Село постоји већ више векова. Први помен је из 1267.[1] И за време турске (1526—1686) постојало је село Кер са 40 домова, насељено „шизматичким рацима".[2] Крајем XVIII века населило се овамо неколико мађарских породица.[3] Прва немачка породица населила се 1827. године.[4]

СРПСКА ШКОЛА

Најстарија је српска школа, од 1703.[5] Године 1772. спомиње се да је у месту био један учитељ а да су становници Срби.[6] Школа је вероватно радила цело време, али о томе засад нерасполажемо потребним подацима, већ они постоје тек од Народног покрета (1848—49). Тада су Срби напустили село, а њихови домови, школа и црква били су опљачкани, попаљени и порушени. Прва брига Срба после Народног покрета била је да обнове своје домове, школу и цркву. Школа се тада налазила на углу садашње улице Петра Драпшина и Иве Лоле Рибара. На угаоном делу зграде била је учионица (сада канцеларија Срп. прав. црквене општине и берберница), а остали део зграде био је учитељски стан. До 1870. постојало је само једно одељење, а тада је отворено још једно, женско одељење. У стару зграду су ишла женска деца, а за мушку децу је изнајмљена, поред прве, приватна зграда од набоја и покривена трском.[7]

Просветно-школске прилике и стање школских зграда српске школе у Змајеву врло лепо илуструје извештај главног школског надзорника, Мише Димитријевића, приликом прегледа рада ове школе 1871/72. школске године: „Од 167 обвезника редовно похађа школу 138. Једна учионица (женска) тесна, а друга, у закуп узета, неспособна".[8] Оваква опажања школског надзорника понављају се из године у годину, а нови школски закон из 1868. прописао је какве треба да буду школе. На заузимање учитеља Николе Бугарског, Српска црквена општина подиже 1877. године нову школску зграду, преко пута своје цркве, са три велике светле школске дворане и једним

учитељским станом.[9] Зграда и данас служи у исте сврхе. Ранија школа је претворена у учитељски стан.

У српској школи радила су до 1919. два одељења, мушко и женско. После првог светског рата проширен је на Војводину Школски закон Краљевине Србије из 1904. год. Према његовим прописима школа је државна установа. Тада су заведена 4 мешовита српска одељења. Рад са 4 одељења трајао је до 1941. год.[10]

Ученици српске школе били су веома марљиви и уредно су похађали школу. Зато је школи дато, 1868, видно признање. Награђена је владаревом сликом: „За најотличнији успех и најпосвећеније школе".[11] Да је ова школа заиста заслужила поменуту награду, ради илустрације, приказаћемо прилике у школама суседних српских места из 1871: „Извештај Бач-бодрошког главног школског надзорника за српске школе од 10. VII 1871".[12]

место	бр. школа	бр. учитеља	бр. обвез.	бр. полаз.
Бегеч	1	1	338	173
Ст. Врбас	1	1	254	142
Ст. Паланка	2	2	658	194
Силбаш	1	1	288	98
Пивнице	1	1	377	38
Ст. Кер	2	2	167	138

Према прикупљеним подацима стање обвезника и полазника српске школе у Змајеву било је:

год.	бр. обвез.	бр. полаз.	год.	бр. обвез.	бр. полаз.
1858.	—	97[13]	1878.	86 м 80 ж	68 м 73 ж[17]
1864.	91 м 47 ж	—[14]	1892.	86 м 80 ж	85 м 76 ж[18]
1865.	82 м 64 ж	—[15]	1900.	—	68 м 68 ж[19]
1871.	167	138[16]	1905.	87 м 67 ж	83 м 64 ж[20]

Први учитељ о коме нешто знамо био је 1782. Арсен Обрадовић. Није нам познато колико је дуго био учитељ у Змајеву. Забележено је да је својевољно напустио школу и отишао у Сомбор. За казну му је обустављено од плате 20 фор. Три месеца није радио у школи.[21] 1817. се помиње Георгије Парошки,[22] 1827. Георгије Поповић,[23] 1829. био је учитељ Михајло Јовановић,[24] који је поново био овде 1842.[25] Од 1854. налазио се овде Дамјан Суботић. Рођен је у Новом Саду 1805. Латинску школу је учио у Врбасу,[26] а учитељску школу је завршио 1827. у Сомбору.[27] Мало више знамо о Марку Бибићу,[28] који је дужност учитеља у месту вршио од 1859. до 1863. Рођен је у Меленцима 1832. Свршио је 8 разреда гимназије (филозофски курс), затим богословију, а 1859. учитељску школу у Сомбору.[29] Говорио је, осим српског, немачки, мађарски и „От части латински". Змајево је напустио 1863. Вероватно је добио боље место. Место Бибића дошао је Никола Бугарски.[30]

Рођен је у Парагама 1832. У раду је био врло савестан и вредан. Једино је његова школа у новосадском протопрезвитерату 1865. била оцењена са „совершено задовољан".[31] Његовим залагањем деца марљиво посећују школу. Зато је школа 1868. и награђена владаревом сликом.[32] Отворио је 1868. вечерњу школу. Ради обезбеђења посете вечерње школе и неометаног рада у њој, моли политичку општину „да се за време наставе младеж не врзе по сокаци и да се у те часове на игру бубалица скупљати не сме".[33] Нарочите је заслуге стекао око подизања нове школске зграде 1877.[34] Није у њој радио. Те године је по властитој молби премештен у Сремску Каменицу.[35] Друго одељење које је отворено 1870. није имало одмах квалификованог учитеља. Привремено је био постављен домаћи син Милош Бујандрић. Пре него што је требало да се закалуђери, вратио се кући и постао црквени појац. Сликао је мештанима многе иконе, од којих и данас у селу постоји леп број. Дужност учитеља је вршио две године.[36] На ово место дошао је 1872. Стеван Томић,[37] свршени ученик учитељске школе у Сомбору.[38] За време окупације Босне био је војник и рањен.[39] На упражњено место Бугарског дошао је 1877. свршени ученик Сомборске учитељске школе, Аркадије Павловић.[40] Био је врло строг али праведан. Овде је радио до 1898, када је премештен у Србобран. Иако није имао порода, био је члан-оснивач Српског учитељског конвикта у Новом Саду а пред крај живота и председник ове учитељске установе. На место покојног Томића изабрана је 1891. Ана Васиљевска.[41] Те године је завршила учитељску школу у Сомбору. Код својих ученица развила је велику љубав према женском ручном раду. Велики број њених ученица спремале су саме своју девојачку спрему. Све године учитељског живота (36) провела је у Змајеву. Миливој Ћосић, свршени ученик учитељске школе у Сомбору,[42] дошао је 1898. на место Павловића. Борио се с великим бројем ученика — у једном одељењу са 6 разреда. Ипак је успевао да постигне добре успехе. Изван школе био је врло активан. Учествује при оснивању I српске земљорадничке задруге, затим Српске читаонице. Основао је прво ловачко друштво на друштвеној основи. Био је повереник Српског привредника и члан Српског учитељског конвикта. Премештен је по потреби службе, 1922, а пензионисан због болести у Сомбору 1924.

После ослобођења, 1919, формирана су 4 мешовита српска одељења, па се повисио и број учитеља. Између два светска рата, осим Ћосића и Васиљевске, били су учитељи у Змајеву: Божидар М. Ћосић, домаћи син, Емил Кањански, Владимир Пејић, домаћи син, Жарко Николић, Данка Новић, родом из места, Андрија Тепавчевић, Љубиша Димић, Јелена Ерлер, Војислава Лопичић, Вера Златаревић и Зорка Димитријевић као забавиља.[43] Од свих учитеља српске школе у Змајеву само је Милош Бујандрић био неквалификован.

Све што ће овде бити речено о настави односи се и на друге две школе у месту, мађарску и немачку. У српској основној школи у Змајеву настава је вршена на српском језику. Има трага да је за време Српске Војводине (1849 до 1861) немачки језик био обавезан наставни предмет.[44] После нагодбе, настава је поново само на српском језику, да би се 1873, увео мађарски језик као обавезан наставни предмет.[45]

Наставни предмети су били: хришћанска наука, материнski језик са лепим писањем и нешто рачуна — збрајање и одузимање.[46]

Све до школског закона, 1868, похађање школе било је на добровољној основи. Ученици који су добровољно пошли у школу били су обавезни да похађају наставу од 6 до 12 година старости. Школа је била троразредна.[47] Названа је тако, јер су у њој била три главна предмета: буквар, часлов и псалтир. Можда би правилније било казати да је настава била подељена у три степена. Ученик је ступањем у школу прво учио букварску наставу. Тог ученика нису уврстили у први разред, него је назван б у к в а р а ц. Када је свршио букварску наставу прелазио је на други степен наставе, на часлов. Ови су названи ч а с л о в ц и, а затим п с а л т и р ц и.[48]

Букварска настава је била најтежа и дуго је трајала. Било је случајева да ученик за две године не савлада букварску наставу.[49] Томе је било више узрока, но два су главна: 1) Метод срицања —аз = а, буки = б, вједи = в, итд. Примера ради да наведемо двосложну реч тата. Ученик изговара прво слово твердо = т, затим аз = а, потом спаја оба почетна слова и изговара, та. Затим, понавља исту процедуру са другим слогом, па тек онда саставља оба слога и чита та-та. То је тек слоговање, да би потом почело читање. 2) Друга препрека била је, не само за букварску наставу него за сав рад у школи, кратка школска година. Она је почињала у јесен по свршетку пољских радова, око друге половине октобра и трајала је до почетка пољских радова у пролеће.[50] Тешко се када настава задржала до краја маја. То значи да се настава обављала само у току зимских месеци. Кратка школска година постала је традиција све до краја деветнаестог века.

Наставна метода није била назадна само у букварској настави већ у сваком учитељском поступку. Учитељ се бавио посебно са сваким учеником и према његовом степену знања и напретка обрађивао је са сваким посебну методску јединицу. За време његова рада, са једним учеником, остали ученици били су незаинтересовани и могли су и разговарати, нису морали пратити његов рад.

Тек од 1777, када је донета уредба под именом „Ratio edukationis", а која се односила на наставу, важила је за све школе на територији Угарске са придруженим јој земљама, Хрватском и Славонијом, осим школа у Војној граници.[51]

По „Ratio educationis" није могао бити постављен за учитеља, ко није положио испит из нормалне методе поучавања. Ова метода је тражила да учитељ ради истовремено са целим разредом, обрађујући са свима једно и исто градиво. Сви ученици једног разреда, заједно су читали и писали исто градиво. Одговарали су појединачно уз строго учешће свих присутних. Ова метода се задржала врло дуго. Зар није и данас понешто од ње остало?

Временом настају измене у наставном поступку наболе. И Бахов режим је настојао да иде са духом времена, па је рачунска настава проширена обрадом све четири главне рачунске радње и десетним разломцима.

После Нагодбе угарске власти, у тежњи да побољшају и унапреде наставу, доносе, 1868, први угарски школски закон. По тим прописи-

ма, школе отвара држава, жупанија, политичка општина, црквене заједнице па чак и појединци. По тим прописима, највиша школска власт српских школа, Митрополија карловачка, доноси 1872. Уредбу о новој организацији српских школа.[52] Према тој Уредби, § 17 и 18, настава у српским основним школама траје 6 година са годишњих шест разреда и у њима се учи: 1) наука хришћанска, 2) српски језик и црквено-словенско читање и разумевање, 3) земљопис, 4) отечественица (мађарска историја) са повесницом народа српског, 5) рачун и геометријски облици, 6) природопис и физика, 7) права и дужности држављанска, 8) наука о чувању здравља, 9) практично упутство у пољопривреду, вртарство, свиларство и пчеларство, 10) појање и певање, 11) краснопис и цртање, 12) обична гимнастика за све а војничка за дечаке, 13) ручни рад за девојке".

Уџбеници, према околностима и добу, под којима је школа радила и живела, били су различити. За време Српске Војводине (1849. до 1861) уџбеници су штампани у Бечу. Име аутора није било назначено. Једна страна књига штампана је ћирилицом, српски, а друга готицом, немачки.[53] После Нагодбе уџбеници су штампани у Будиму.

Напретком и развојем педагошких наука настале су велике промене у школству. Није унапређена само метода наставе, него је време захтевало више и савременијих уџбеника. Први српски уџбеник састављен по Вуковом правопису, израдио је др Ђорђе Натошевић око 1880.[54]

Школска учила по исказу српске школе у Змајеву из 1863. била су: „За науку гледања (очигледна настава), мишљења и говора изобразителна књига ... има", — остала школска учила школа тада није имала.[55]

МАЂАРСКА ШКОЛА

Мађари су непосредно после насељења, 1793, градили богомољу, а преко пута од ње, у приватној кући, имали су школу.[56] Касније су саградили нову школску зграду, између цркве и Јегричке, а 1868. подигли су нову школу, крај цркве, дуж улице,[57] која и данас служи за школу са мађарским наставним језиком.

БРОЈ УЧЕНИКА

год.	бр. обвез.	бр. полаз.	год.	бр. обвез.	бр. полаз.
1857.	—	61[58]	1907.	24 м 36 ж	36 м 41 ж[62]
1878.	28 м 32 ж	28 м 32 ж[59]	1908.	29 м 36 ж	36 м 41 ж[63]
1902.	26 м 33 ж	36 м 40 ж[60]	1911.	28 м 31 ж	39 м 40 ж[64]
1906.	30 м 36 ж	36 м 41 ж[61]			

Међу овим ученицима, вишак полазника чине деца немачке народности, а незнатан је био број српске деце. Школа је стално имала једно одељење.

Први учитељ о коме нешто знамо био је Dobokay András. После његове смрти, 1862, дошао је Jánosi András,[65] који је овде умро 1870. Töröky Pál, свршени ученик учитељске школе у Печују, цео свој учитељски век — 48 година — провео је непрекидно у Змајеву. Умро је у месту 1936. Затим се овде налазе Takács Sándor, Pintér Mihály, а једно време водила је ово одељење Душица Николић, после ње одељење је преузео Kelemen Gyla.[66] Од 1860. изменило се на мађарској школи 7 квалификованих учитеља.

НЕМАЧКА ШКОЛА

Прва немачка породица се овде населила 1827.[67] Прво су имали приватну школу у приватној кући.[68] Око 1840. подигли су прву учионицу.[69] Учитељски стан је зидан 1857.[70] И данас служи у намењене сврхе. Другу учионицу зидали су 1859,[71] трећу 1870,[72] а четврту 1913.[73]

Немачка (евангеличка) црквена заједница имала је са школом много неприлика. Узрок томе био је недостатак новчаних средстава за подизање школе, за учитељске плате, за друге верске установе и др.

Учитељи су то највише осетили на својим леђима. Неки су радили месец дана, неки пола године, а неки целу школску годину, па су напуштали место због ниске плате, коју нису уредно примали. У раздобљу од 1884. до 1895. изменило се на тој школи дванаест учитеља све због ниске и неуредно исплаћиване плате.[74]

Угарски парламенат је 1893. донео закон о систематизацији учитељских берива и петогодишњим повишицама.[75] Закон се односио на све школе у земљи, без обзира на њихов карактер. Просветне власти угарске су врло добро знале да већи број општина није у могућности да задовољи прописима тога закона, те су изјавиле своју приправност да таквима општинама притекну у помоћ из својих буџетских средстава. Тим законом држава је хтела да пружи помоћ сиромашним оптинама за њихове школе, али је тражила противуслуге, а то је да се у тим школама учи мађарски језик у повећаној мери.

Евангеличка црквена заједница обратила се министарству просвете 1897. за помоћ и добила је.[76] Помоћ је замишљена као привремена, међутим она је остала стална. Та помоћ дала је повода оснивању четврте Комуналне школе у месту, о чему ћемо касније говорити.

Школски закон Краљевине Србије из 1904. проширен је 1919. на Војводину, па је њиме била обухваћена и немачка школа у Змајеву. Немци Змајева одлучују 9. XI 1919. да сами издржавају своју школу и плаћају своје учитеље.[77] Тиме је ова школа наставила рад као приватна верска установа. Као такова укинута је 1921. и претворена у државну са немачким наставним језиком, а српскохрватски је био обавезан наставни предмет.

Немачка школа у Змајеву наставила је, после 1921, живот и рад неометано све до октобра 1944, када су скоро сви Немци напустили место.

Број обвезника и полазника немачке школе

год.	бр. обвез.	бр. полаз.	год.	бр. обвез.	бр. полаз.
1852.	180	—[78]	1911.	165 м 190 ж	—
1857.	190	—[79]	1926.	102 м 96 ж	—
1897.	133 м 154 ж	—[80]	—	—	—

Осим овде наведених ученика, био је леп број немачке деце која су похађала мађарску месну школу.

Први немачки учитељ био је мештанин који је знао нешто читати и писати.[81] Други је био Fridrich Buch, пореклом из Würtemberga (Немачка), без средњошколске и учитељске спреме.[82] Следећи, Карло Крум, свршио је нижу гимназију у Врбасу и стекао је учитељску праксу поред старијег учитеља (мештера). После двогодишње праксе у немачкој школи у Змајеву, полагао је пред евангеличким деканатом у Н. Саду учитељски испит, затим пред среским политичким властима, па је онда постављен за сталног учитеља. Умро је у месту као активан учитељ 1894.[83] Од оснивања школе 1830. до 1944. изменило се 22 учитеља, од којих су 10 били неквалификовани. Од свих немачких учитеља вредно је истаћи Filippi Karla, писца монографије Евангеличке верске заједнице у Змајеву. У овој је у кратким цртама обухватио историју места и свих народности у њему.

ЗАБАВИШТА

Од 1897. постојала је у Змајеву приватна установа, и то забавиште.[84] Отворила га је удова Крума у свом приватном стану. Настава је била на немачком језику. 1908. отворено је општинско забавиште са мађарским наставним језиком. У ствари то су била обданишта, јер у зимским месецима нису радила. Зграду је подигла политичка општина 1908, и снабдела је потребним инвентаром. И данас служи у исте сврхе. Од 1919. то је право забавиште које је радило цео дан, од 8 до 11 и од 14 до 16 часова.

КОМУНАЛНА — ОПШТИНСКА ШКОЛА

Нико од мештана није тражио оснивање ове школе. Мађаризација народних мањина у Угарској у то време вршена је форсираним темпом. У појединим местима околине Змајева било је видног успеха: у Врбасу, у Куцури итд. Ред је стигао на Змајево. Политичка општина је подигла нову зграду са 4 светле и простране дворане и учитељским станом, и снабдела је новим модерним намештајем и училима. За 1912/13. школску годину постављена су била два државна учитеља. Настава је била на мађарском језику. Приликом уписа одазвао се мали број ученика, и то само немачка деца. Исто се поновило и

1913/14. Увидело се да школа са малим бројем ученика нема услова да постоји, а то би било непријатно за њеног оснивача.

Што се није успело милом, да се покрене мађаризација у Змајеву, учињено је силом. На седници Евангеличке верске заједнице, у присуству главног школског надзорника, одржаној 10. X 1913, одлучено је да немачка школа упути у комуналну школу своја два разреда заједно са учитељима. Надаље је одлучено да у првом разреду буде настава на немачком, а у другом на мађарском језику, а немачки да се предаје 3 часа недељно као обавезан наставни предмет.[85] За време рата школа је била претворена у војну болницу а после рата се угасила.

Немци Змајева давали су регрес за примљену новчану помоћ од 1897. непрекидно у сврху побољшања систематизованих учитељских плата и квинквиналија.

ПОФТОРНА ШКОЛА

При свакој школи у месту постојала је од 1854. Пофторна школа.[86] Ову су посећивали свршени ученици основне школе од 12 до 15 година старости. Школа је радила недељом и празником. Радна година почињала је свршетком пољопривредних радова и трајала је до маја. Задатак ове школе био је да се понови и прошири раније стечено знање.

ВЕЧЕРЊА ШКОЛА

При српској школи отворена је 1868. вечерња школа за одрасле.[87] Задатак јој је био да се аналфабете описмене, а описмењени да обнове и прошире раније стечено знање. Наставни предмети су били: веронаука, почетно читање и писање, природне поуке у вези са домаћинством, земљопис и историја. Као уџбеник служио је „Школски лист". Рад ове школе се спомиње и 1869. Није нам познато када је престала са радом.

ШКОЛА УЧЕНИКА У ПРИВРЕДИ

Ученици у привреди похађали су Пофторну школу до 1912. Тада је основана посебна школа за ученике у привреди са мађарским наставним језиком.[88] После првог светског рата школа је наставила рад као самостална школска јединица.

Постојали су извесни елементи који су били истовретни за све три школе у Змајеву.

До 1919. свака школа је имала управитеља, који је редовно био свештеник, затим учитеља и старатеља.[89] Дужности старатеља биле су да води бригу о оправкама школе, о снабдевању школе училима и инвентаром, о снабдевању учитеља и школе огревом, затим да по поднеску учитеља опомиње или кажњава родитеље немарних полазника.

Школским законом из 1868. функцију старатеља заменио је школски одбор, изабран из средине верске заједнице у чији је састав улазио управитељ, редовно свештено лице, затим учитељ, уједно и записничар, са посебним хонораром, и 6 или више чланова црквеног одбора.

Сваке недеље и празника ученици су обавезно присуствовали сваком богослужењу до 1919. До 1919. настава је била целодневна, три часа до подне и два поподне. Четвртак је био дан школског одмора.

УЧИТЕЉСКЕ ПЛАТЕ

Учитељске плате биле су различите. Одређивале су их месне верске заједнице према својим материјалним могућностима и нахођењу. Плате су биле у готовом новцу. у земљишту, уколико га је школска општина имала, и у натуралијама. Саставни део плате био је стан и огрев или одговарајући износ и новцу.

Српски и мађарски учитељи имали су 1870. у готовом новцу износ од 300 фор. годишње. Свака школа је имала из Урбаријалног времена по пола сесије (21 кат. јутро) земље, коју су уживали учитељи.[90]

Немачка школа није имала земље, јер у Урбаријално време није постојала. Касније је њихова верска заједница купила нешто земље и уступила својим учитељима на уживање.

Први немачки учитељ примао је плату непосредно од дечјих родитеља, у новцу и намирницама. Други је од евангеличке општине примао у новцу 30 фор. годишње, 10 мерова хране у зрну, потребну количину сламе за огрев, 6 колских запрега за потребу своју и породице и потребну запрегу за мељаву у сувачи.[91] Од 1870. плата је износила 500 фор. годишње без натуралија, стан и огрев.

Политичка општина играла је видну улогу у животу и раду месних школа. До 1912, до отварања комуналне школе, није имала према школама никакве материјалне нити моралне обавезе. Ипак је повремено помагала школе новцем или нечим другим. Тако је 1852. набавила намештај свим месним школама.[92] 1856. дала је српској и мађарској школи по 50 фор. новчане помоћи, а од те године је редовно давала па и повишавала ту помоћ. Повишена помоћ достигла је износ од 182 фор. годишње.[93] Ову помоћ су користили прво само српски и мађарски учитељи, а од 1860. ову помоћ су користили и немачки учитељи.

Политичка општина није имала у свом буџету ставку за помоћ школама. Да би омогућила редовну и скромну помоћ школама, основала је 1860. културно-просветни фонд. Приходе овог фонда сачињавала је закупнина дела земљишта званог „Спаински јарош". До 1870. свака школа је користила овај фонд у једнаком износу. Те године је фонд укинут. Вишак фонда школе су међу собом поделиле на три једнака дела.[94] Политичка општина је 1912. преузела бригу о комуналној школи, а од 1919. о свим месним школама.

Школе у Змајеву усадиле су у своје ученике љубав према свом роду и науци. У школи стечено знање проширивали су књигом, нарочито у зимским месецима. Књиге су делом куповали а делом добивали у својим библиотекама и читаоницама. Читали су дневну штампу и стручне листове пољопривредног карактера.

Из средине Змајевчана поникао је леп број интелектуалаца. Димитрије Стефановић је био професор теолошког факултета, а др Де-

манд је чувени специјалиста за очне болести — трахому. После њих из средине Змајевчана нижу се учитељи, већи број њих је са свршеном средњом економском школом, затим има наставника, професора, правника, инжењера, лекара, свештеника и др.

У првом светском рату било је око 20 солунских добровољаца. У народноослободилачком рату учествовало је у борби против фашиста преко 50 домаћих синова.

Змајевчани се могу ведра чела и светла лица осврнути на прошлост својих школа.

НАПОМЕНЕ

[1] Fridrich Steltzer, Geschichte der Bacska, Novi Sad, 1883, 15.
[2] Др Б. Поповић—Ж. Сечански, Грађа за историју насеља Војводине 1695—1796, Нови Сад, 1936. 21.
[3] Iványi István, Bács-Bodrog varmegye helynévtára, II књ. 130.
[4] Filippi Karlo, 100-järige deutsch-evangelische Kirchengemeinde zu Pašićevo (Alt Ker), Novi Vrbas, 1930, 12.
[5] Др Кириловић, Српске основне школе у XVIII veku, 5.
[6] Filippi, n. d. 12.
[7] По казивању Љубомира Ракића. Бада, рођ. у Змајеву 1868.
[8] Протокол училишни, из архиве Срп. прав. црквене општине у Змајеву, вођен од 1859. до 1872. стр. 94.
[9] По казивању Љубомира Ракића.
[10] Filippi, n. d. 227.
[11] Исто, 62.
[12] Протокол училишни, 51.
[13] Исто, 94.
[14] Filippi, n. d. 126.
[15] Протокол училишни, 31.
[16] Исто, 48.
[17] Ст. Болманац, Српска православна митрополија карловачка, Панчево, 1878, 94.
[18] Сергије Шакрак-Нинић, Извештај епархије бачке, 1893, Н. Сад, 122.
[19] Димитрије Руварац, Шематизам митрополије карловачке, 1900. Ср. Карловци, 98.
[20] Мата Косовац Шематизам митрополије карловачке за 1905, Ср. Карловци, 125.
[21] Dr Dudás Gyula, Oktatásügy története Bács-Bodrog vármegyében, Zombor, 1902, 45.
[22] Сербски летопис, 1817, стр. 111.
[23] Константин Пеичић, Младен и Доброљуб, роман, Будим, 1829, стр. 205.
[24] Јефта Поповић, Свеславија или Пантеон, пренумеранти, Н. Сад, 1831.
[25] Alojzius Resch de Lenard, Universalis Schematismus ecclesia venerabilis deri orientalisch ecclesia greca nun unitus i in regni Hungaria pro anno 1842—43, стр. 60.
[26] Протокол училишни, 70.
[27] К. Костић, Из прошлости учитељске школе у Сомбору, Сомбор, 1930, 86.
[28] К. Костић, н. д. 69.
[29] К. Костић, н. д. 69.
[30] Протокол училишни, 19.
[31] Исто, 51.
[32] Исто, 62.
[33] Исто, 62.

[34] По казивању Цвете Новића, роћ. у Змајеву 1874.
[35] По казивању Вере Бугарски, Николине ћерке, роћ. у Змајеву 1875.
[36] По казивању Цвете Новића.
[37] Протокол училишни, 95.
[38] К. Костић, н. д. 82.
[39] По казивању Проке Збуњновић, роћ. у Змајеву 1870.
[40] Исто.
[41] Сергије Шакрак. Нинић, н. д. 123.
[42] К. Костић, н. д. 115.
[43] Filippi, n. d. 57.
[44] Исто, 183.
[45] Протокол, училишни, 48.
[46] Исто, 31.
[47] Исто, 12.
[48] Filippi, n. d. 122.
[49] Протокол училишни, 72.
[50] Körösi Henrik és Szábo László, Az elemi népoktatás enciklopédiája, II кн. A—H 367.
[51] Др Илија Вучетић, Збирка уредаба, Н. Сад, 1897, 89.
[52] Школски лист 1858, стр. 28.
[53] Протокол училишни, 62.
[54] По казивању Hevér Mártony-a, роћ. у Змајеву 1871.
[55] Протокол училишни, 54.
[56] Kalocsai ersekmegyenépiskoláinak évkönyve, Kalocsa, 1878, 17.
[57] Filippi, n. d. 126.
[58] Kalocsai érsekmegyenépiskoláinak évkönyve, 1878, 29.
[59] Исто, 1902, 28.
[60] Исто, 1906, стр. 30.
[61] Исто, 1907, 30.
[62] Исто, 1908, 30.
[63] Исто, 1911, 26.
[64] По казивању Preischli Rozalije, ћерке Töröki Pál-a, роћ. у Змајеву 1880.
[65] Исто.
[66] Filippi, n. d. 21.
[68] Исто, 26.
[69] Исто, 115.
[70] Исто, 185.
[71] Исто, 226.
[72] Исто, 222.
[73] Исто, 225
[74] Исто, 85.
[75] Исто, 183.
[76] Исто, 227.
[77] Исто, 136.
[78] Исто, 136.
[79] Исто, 225.
[80] Исто, 22.
[81] Исто, 126.
[82] Исто, 127.
[83] Dr Dudás Gyula, n. d. 84.
[84] Filippi, n. d. 226.
[85] Исто, 129.
[86] Протокол, 62.
[87] По казивању Луке-Лукице-Летића, роћ. на Ченеју 1899.
[88] Протокол, 8.
[89] Filippi, n. d. 19.
[90] Исто, 22.
[91] Исто, 126.
[92] Исто, 125.
[93] Исто, 182.
[94] Исто, 98.

KIS ALADÁR, MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN. BUDAPEST 1963, 256 p.

У својој књизи о мађарској спољној политици уочи другог светског рата Киш на основу обимне мађарске изворне грађе и објављених аката енглеских, немачких и италијанских, описује положај Мађарске у оквиру блока Осовине, критички и савесно — без спектакуларних грдњи против хортијевског режима али и без неуталистичких погледа на догађаје. Реакционарни друштвено-економски систем у Мађарској са основним циљем — ревизија мировног уговора (тј. освајање „изгубљених територија") довео је предратну мађарску владу у скоро вазалну везаност за Немачку и Италију од којих је очекивала да ће потпомоћи испуњење „националних идеала"; при томе се Немачка понашала осорно, ишла само за својим интересима, а мађарски владајући кругови, иако бесни, све су се више везивали за Осовину, све више слушали Хитлера чак када им није излазио у сусрет — како би то некако ипак више чинио.

У уводу се описује мађарска спољна политика до 1938: све се ради за проширење граница, у почетку са Италијом, после са Немачком (коју влада од 1936. више никако не напушта). После слома Чехословачке покушавала је мађарска влада да добије Поткарпатску Русију и успостави заједничку границу са Пољском, али је ово Немачка спречила — и баш је то натерало владу да се још више веже за Немачку; Хитлер је бесно викао на министра спољних послова Чакија јануара 1939, ништа није обећавао, и онда је Мађарска приступила пакту Антикоминтерне. Због овога је СССР прекинуо дипломатске односе са Мађарском. Аутор се пита да ли је корак правилан: Москва прекида са малим вазалом, а не прекида са Немачком, организатором Антикоминтерне! Овде објашњава да је корак правилан: то је у ствари упозорење малим државама да не прилазе Антикоминтерни, која је у ствари немачки агресивни блок (стр. 67, 68). Заиста је Антикоминтерна, иако по свом слову уперена против „комунистичке пропаганде", имала да преко немачког ширења на рачун западних сила пребаци плашт антикомунизма, како би умирила западно јавно мнење; један југословенски дипломата је називао Пакт Антикоминтерне „анестетиком за лакше сузбијање Енглеске и Француске", а Рибентроп је касније објашњавао Стаљину да је то пакт против Енглеске, па је Стаљин, који је већ на XVIII конгреса 10. III 1939. дао правилну оцену Пакта, смејући се одговорио да је тај пакт заиста преплашио лондонски Сити и енглеске дућанџије, зато је симптоматично одбијање југословенске владе да приђе Антикоминтерни у лето 1939.

Немачки успех у Минхену натерао је Италију на већу активност — да сачува оно што је сматрала својом интересном сфером; зато Ћано у Будимпешти децембра 1938. наговара на зближење са Југославијом (са којом Рим има пакт), а исто то чини и приликом посете Стојадиновићу, јануара 1939. Али Италија не успева: Југославија неће да остави Румунију на цедилу (стр. 81, 83).

Када је Немачка марта 1939. коначно поробила Чехословачку, мађарске трупе су поселе Поткарпатску Русију. Аутор инсистира да се не ради о неком самоиницијативном кораку Мађарске владе, противно немачкој жељи: све је то по немачкој дозволи (стр. 108, 121—122); наиме, аутор побија службену тезу о „баријери" против Немаца коју тобожи прави Хорти, сматрајући да је тако нешто илузорно после слома Чехословачке и нарочито — с обзиром на став Мађарске (па ипак, баш зато Немачка није дозволила исту ствар крајем 1938; пољски министар Бек је октобра 1938. уверавао Румуне да треба Мађарска и Румунија да поделе ову област и тако спасу земљу од Немаца а сами се зближе. J. Beck, Dernier Rapport, 173).

И мартовску кризу је Мађарска хтела да искористи за напад на Румунију, али је ово Немачка спречила, економски заинтересована за Румунију.

Ў доба италијанског заузимања Албаније, априла 1939, мађарска војска је имала задатак да се шест дивизија веже југословенске трупе ако би се хтеле мешати против Италије (стр. 138, 140). Сада је опет била актуелна сарадња са Италијом; како је растао немачки притисак на Дунаву па и у самој Мађарској, влада је појачала сарадњу са Италијом и Југославијом; међутим, југословенска влада је избегавала да се нагоди са Мађарском без Румуније (стр. 159).

Када је најзад у пролеће 1939. почео да се припрема немачки рат против Пољске, са југословенске стране је искрсла идеја „неутралног блока"; али је сада мађарска влада на то као пристајала и затражила турско посредовање у Румунији да добије Ердељ, што значи да је хтела да користи „блок" не за одбрану од Немачке него за остварење својих освајачких циљева. Истовремено влада покреће акцију у Енглеској, где Лондон жељно чека да чује о мађарској неутралности — и одмах изјављује да има захтеве према Румунији. Оно мало корака изван орбите Осовине, у Анкари и Лондону, опет је чињено само зато да се добије нешто од Румуније, а не да се обузда немачки притисак (а када осовински дипломати „улове" мађарске преговараче, влада доказује да преговара само зато да не би Турска и Енглеска изнудиле румунске уступке у корист Бугарске, а не и Мађарске, што би довело до одвајања Бугарске од Осовине). По жељи Немачке, кораци у вези са Турском (и Балканским пактом) и Енглеском били су обустављени. Чак и писма од јула 1939, у којима је влада истицала да је уз Осовину, али чува суверенитет и не може напасти Пољску, на захтев Немачке морала су бити повучена.

Када је немачки план против Пољске изгледао спреман, мађарска влада је настојала да паралелно са немачком најездом на Пољску изведе своју навалу на Румунију. Немци су уочи рата затражили базе у Мађарској; Чаки је одјурио у Рим и горко се пожалио Грану изјавивши да ће се сви листом борити против Немаца и — извадио је план о узимању румунског Ердеља (стр. 222). Наравно, румунске трупе су се сконцентрисале на својој граници, мађарска се у Букурешту жалила, па је министар Гафенку дрско поднео пакт о ненападању, што је влада збуњено одбила. На крају, Мађарска није смела да нападне Румунију због немачке забране. Када је у септембру 1939. ипак хтела да мобилише, на румунску молбу дошло је до покрета југословенских трупа према Мађарској, а онда и дипломатски трик Рибентропов: затражио је пролаз кроз Мађарску према Пољској за немачке трупе, знајући да то неће добити, и онда влада више није смела ништа да тражи.

Аутор тако доказује збуњеност мађарске владе која робујући својој реакционарности и про-осовинској оријентацији све своје планове извршава у складу са плановима Берлина, док се Хитлер понаша без поштовања. Али је аутор запоставио другу страну; ако је приказао мађарско вазалство (понекад трпљено уз бесно шкргутање зубима), могао је приказати и акцију са друге стране: отпор немачком ширењу. Од марта 1939. на Балкану и у Подунављу Енглеска настоји да створи један блок малих угрожених држава, који би се супротставио немачким анексијама, а и совјетска акција је ишла једно време у том правцу. Дипломатска активност око англо-француских гарантија датих Пољској, Румунији, Грчкој, Турској и у вези са англо-руским преговорима морала је наћи места и овде. Познато је да је Југославија одбацила енглеске гарантије и није хтела да приђе енглеском блоку, страхујући да формирање отпора не изазове напад Немачке. У једном писму од 26. марта 1939. Цинцар Марковић објашњава да његова влада неће да се веже ни за једну групу великих сила (Архив Држ. секретаријата за сп. послове, Фонд Лондонског посланства, Ф. 900, III-10, 239); у ствари, као што је мађарска политика била збуњена, тврдокорно, скоро гротескно у потери за ревизијом граница, увек у великим надама а стално ућуткивана од стране Хитлера (како је то већ њему одговарало) је југословенска политика била сва у паници и страху како од Италије тако и од Немачке. Па ипак је југословенска влада сматрала да би у случају мађарског напада на Румунију — напала Мађарску (Documents od British Foreign Policy, III series, vol. 4, 388, 621); одбијала је да уђе у блок са Италијом и Мађарском у паници претила западу да ће се предати Хитлеру ако је нико не помогне против Мусолинија. Регент је у Лондону молио да се припомогне зближењу Југославије и Румуније са Мађарском, иако су са Мађарском одржавани коректни односи (Хорти је посланика Рашића позивао чак и на сво-

је пољско добро — извештај из Будимпеште од 19. VII 1939). Мађарски односи према Југославији и Румунији не могу се сагледавати само кроз мађарско вазалство према Хитлеру; потребно је видети други блок и положај малих земаља које се још налазе у њему (на англо-руским преговорима у Москви августа 1939. говорили су енглески делегати да су на југоистоку неутрални и за Немачку — Мађарска, Бугарска, а неутрални и за Енглеску — Југославија, Румунија, DBFP, III series, vol. VI, 765) и које под немачком пресијом, без помоћи од стране западних сила, у паници и страху излазе из свог блока.

Студија је веома занимљиво писана, лепим стилом а ипак са научним апаратом, солидно, на основу извора, концизна и прецизна и представља значајан прилог не само за мађарску историју него и за историју Подунавља и Балкана у доба пред други светски рат.

Вук Винавер

XII ИНТЕРНАЦИОНАЛНИ КОНГРЕС ИСТОРИЧАРА У БЕЧУ

У присуству више од 3000 делегата са свих континената, у Бечу је од 29. VIII до 5. IX 1965. одржан XII интернационални конгрес историчара.

Свечано отворен у раскошној Бечкој опери, конгрес је свој радни део одржавао по комисијама на Бечком универзитету, који је 1965. славио 600-годишњицу свога постојања. У средишту пажње биле су тзв. Велике теме (Grands themes) које су о истом проблему садржавале више реферата светских научника. У разноврсној тематици највеће интересовање изазвале су теме из савремене историје, нарочито оне о првом светском рату, као и теме о одговорности за први и други светски рат. Ту се испољила тенденција за рехабилитацијом Хабсбурговаца, па је то изазвало оштру борбу мишљења. Наши делегати, међу њима и писац ових редова, супротставили су се оваквим тенденцијама.

Чланови југословенске делегације интервенисали су више пута и на Колоквијуму историчара покрета отпора, који је у свечаној сали (Auditorium maximum) одржаван упоредо са XII интернационалним конгресом историчара, укључујући се тако у рад XII конгреса. Професор Београдског универзитета Јован Марјановић исправио је погрешне податке париског професора Анри Мишела, да су у НОР-у народа Југославије од 1941—1945, тобоже, учествовале у саставу НОВ и британске падобранске борбене јединице. Најоштрија дебата вођена је претпоследњег дана о ратним циљевима Немачке у првом и другом светском рату. Под председништвом клерикалног историчара професора Ханча, извршен је прави противнапад клерикалаца на хамбуршког професора Фрица Фишера, који је у својој књизи *Борба за светску власт — ратни циљеви Немачке 1914—1918,* разобличио немачке империјалисте.

У програм XII конгреса ушао је и велики број приредаба — изложби, концерата, оперских и балетских представа, екскурзија и пријема од којих су пријеми у Градској већници и Белведеру били врло свечани и врло посећени. XII конгрес је 5. септембра завршио рад у Бечкој концертној дворани предавањима: „Културни утицаји Беча" и „Место Беча у европској култури".

Одлуком Интернационалног комитета и Бироа за организацију историјских наука, следећи Интернационални конгрес историчара одржаће се у Москви 1970.

Бранислав Вранешевић

НЕКРОЛОГ

Др ДУШАН Ј. ПОПОВИЋ

(1894—1965)

Историјска наша наука изгубила је у овој години још једног врсног научника дра Душана Ј. Поповића. Умро је 28. IV. 1965. тихо и нечујно у сремском селу Белегишу, на домаку свога родног Сурдука.

Др Душан Ј. Поповић је припадао оној генерацији наших историчара која се у југословенској историографији истакла после првог светског рата. Прожет љубављу према науци, он је од младих својих дана марљиво прикупљао знање и радио на усавршавању своје стручне спреме, оспособљавајући се тако за високи позив научника.

Рођен у Сурдуку 1894. године, гимназију је свршио у Ср. Карловцима а универзитетске науке у Бечу и Загребу, где је 1919. дипломирао и докторирао. После кратког службовања у новосадској Трговачкој академији, он у Бриселу, Паризу и Лондону две године студира социолошке науке. Вративши се у земљу, Поповић је од 1921. до 1926. био асистент историјског семинара у Београду, а затим је изабран за доцента Београдског универзитета, „да на филозофском факултету предаје историју Срба на социолошкој основи".

У свом дугогодишњем наставничком раду био је не само предавач високих квалитета, него је, са много успеха преносио на своје студенте истраживачки дух и упорност у трагању за научним истинама. Остао је на положају професора Београдског универзитета до 1945, када је пензионисан.

Дубоко заинтересован за народну прошлост, он се упоредо са наставничким позивом интензивно бавио научно-истраживачким радом, припремајући и објављујући студије из историје Срба у Војводини и прошлости Београда. Истраживања су му била темељна; као прави научник закључке је изводио врло опрезно.

Мноштво нерасветљених питања из историје Војводине привукло је још у младости његову пажњу. Прилазећи тим питањима систематски и студиозно, користећи у својим историјским проучавањима статистику и солидно социолошко знање, Душан Ј. Поповић је већ у својим првим радовима пошао од најелементарнијих демографских испитивања. Тако је већ у својим првим радовима: *Војводина — прилози проучавању наше земље и нашега народа. Општи део I Бачка* (1925) и *Проблеми Војводине* (1925) поставио све основне методске и научне принципе, којих се држао целог живота. Пажњу наше научне јавности привлачили су зато не само први његови радови, него и остале студије које су се појављивале између два светска рата, пре свега књиге: *О хајдуцима I и II* (1930. и 1931), *Београд пре 200 година* (1935), те грађа и расправе: *О Банату и становништву Баната* (са С. Матићем 1930. г.), *Становништво Барање крајем XVII века* (1933), *Грађа за историју Београда од 1711—1739.* (1935), *Грађа за историју насеља у Војводини,* сабрана у сарадњи са Ж. Сечанским 1936. г.

Велико интересовање чак и код оних који се нису слагали са пишчевим поставкама о постанку наше чаршије, изазвала је његова књига *О Цинцарима,* објављена у два издања (1936. и 1937).

У време најинтензивнијег рада био је од 1928. до 1940. уредник *Гласника Историјског друштва* у Новом Саду. Организујући у том друштву систематско изучавање прошлости Војводине, Поповић је на том задатку окупио бројне сараднике. Плод тога његовог уредничког рада је и Зборник *Војводина I и II* (1939. и 1940), у којем је објавио замашне расправе: *Војводина у турско доба; Слика Војводине у 18. веку; Племство* и *Војна граница.*

Настављајући после Ослобођења са неуморним радом, Поповић у издању САН објављује драгоцену етнографску грађу: *Срби у Срему до 1736/7.* (1950), *Срби у Бачкој до краја XVIII века* (1952) и *Срби у Банату до краја XVIII века* (1955), а у издању СКЗ: *Срби у Будиму 1690—1740.* (1952) и *Велика сеоба Срба*

1690. (1954), припремајући упоредо главно своје дело *Срби у Војводини* I—III, које ће у издању Матице српске објављује 1957, 1959 и 1963, и које представља синтезу његовог научног рада.

Иако слабог здравља, последњу своју књигу *Београд кроз векове* (1964) написао је о главноме нашем граду, који је тако искрено волео, јер је у њему радио на науци и као професор универзитета службовао све до пензије.

Премда је на пољу историјске науке имао за претходнике, научнике изузетне вредности, Душан Ј. Поповић је као необично вредан и савестан научник, плодан писац и изврстан наставник, достојно стао уз њих и обезбедио себи видно место у нашој историографији.

Бранислав Ј. Вранешевић